

RURALITÁS ÉS GAZDASÁGI STRATÉGIÁK A 21. SZÁZADBAN

Szerkesztette
Jakab Albert Zsolt • Vajda András

Ruralitás és gazdasági stratégiák
a 21. században

KRIZA KÖNYVEK 47.

Sorozatszerkesztők

Ilyés Sándor
Jakab Albert Zsolt
Vajda András

RURALITÁS ÉS GAZDASÁGI STRATÉGIÁK A 21. SZÁZADBAN

Szerkesztette:

Jakab Albert Zsolt – Vajda András

Kriza János Néprajzi Társaság

Kolozsvár

2020

Lektorálta:

dr. Peti Lehel, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, tudományos kutató
dr. Pozsony Ferenc akadémikus, BBTE BTK Magyar Néprajz és Antropológia Intézet,
Kolozsvár, egyetemi tanár

Támogatta:

A kötet a *Párhuzamos ruralitások. A vidékiség mai (lét)formái négy erdélyi kistérségben* című (K 120712) NKFIH-kutatás keretében valósult meg.

© Kriza János Néprajzi Társaság

Borítóterv:

Szentes Zágon

Számítógépes tördelés:

Sütő Ferenc

Nyomdai előkészítés, nyomtatás, kötés: F&F International

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Ruralitás és gazdasági stratégiák a 21. században /

Szerkesztette: Jakab Albert Zsolt, Vajda András. - Cluj-Napoca :

„Kriza János” Néprajzi Társaság, 2020

Conține bibliografie

ISBN 978-606-9015-15-5

I. Jakab, Albert Zsolt (ed.)

II. Vajda, András (ed.)

Tartalom

Jakab Albert Zsolt – Vajda András	
Az erdélyi vidék jellemzői az európai integrációt követő időszakban	7
Balogh Balázs – Fülemile Ágnes	
Reprezentáció és reprezentativitás. Lépésváltás és léptékváltás a (kalotaszegi) hagyományőrzés módozataiban.	19
Gagy József	
Változások és rurális válaszstratégiák	63
Szilágyi Levente	
Önerőből. Gazdaságfejlesztési és közösség-szervezési különutak – két szatmári sváb példa	77
Szabó Á. Tőhötöm	
Menedzserek, munkások, napszámosok. Mobilitási minták, migráció és társadalmi pozíciók egy roma közösségben	101
Nagy Zsolt	
Parasztkertektől a nagyüzemi (virág)termesztésig – gazdasági modellek, stratégiák és gyakorlatok a 21. században a Maros megyei Udvarfalván.	119
Tőkés Gyöngyvér – Vajda András	
Digitális médiahasználat a Maros megyei időskorúak körében	133
Kurucz Réka	
Gazdából borász? A kisüzemi szőlőtermesztés néprajzi vizsgálata a Villány-Siklósi borvidék nyugati részén a TSZ-szervezéstől napjainkig . . .	149
Lajos Veronika – Nemes Gusztáv	
Megalkotott valóságok: sokszínű kisvilágok a Káli-medencében	171
Balatonyi Judit	
Változó értékek és hagyományos minták, globális összefüggések. A lakodalmi hagyományok kortárs és 20. századi megközelítései	183

Pál Emese

Hadjáratok imitálása.

A kitalált hagyományok identitáserősítő

és közösségformáló szerepe 195

Szerzőink 207

Jakab Albert Zsolt – Vajda András

Az erdélyi vidék jellemzői az európai integrációt követő időszakban¹

Ha a vidék átalakulásának európai történetét nézzük, akkor az az érzésünk támadhat, hogy a Nyugat esetében nagyjából 100 évvel korábban zajlottak le azok a folyamatok, melyekhez hasonlókra nálunk, a kelet-európai országokban, az utóbbi 30 évben került sor. Mindez –leszámitva a Kelet–Nyugat viszonylatában történetileg adatolható és hagyományosan fennálló „fáziseltolódást” – alapvetően a következő két okra vezethető vissza: a második világháború lezárását követő időszakban a kelet-európai országokban a hatalmi rend kiépítése és megszilárdítása érdekében folytatott harc közepette és következtében a falut egyszerre jellemezte (1) a fejlődés lassú természete és (2) a kívülről érkező hatások szerves beépülésének hiánya.²

Ennek ellenére a 20. században a kelet-európai országokban – így Romániában is – „folytatódott az »első munkától«, a földműveléstől való elszakadás” (Füzi 2009: 19),³ aminek következtében fokozatosan csökkenni kezdett a falu és a város közötti gazdasági és kulturális távolság/különbség.

Először az ország gazdaságának és társadalmi szerkezetének szocialista átalakítása hatott erőteljes átalakító erővel a romániai falusi létre, majd az elmúlt 30 évben a gazdasági és kulturális változások más formái, példának okáért a piacgazdaság, a globalizáció és az információs társadalom megjelenése voltak azok az erők, melyek átalakító erővel hatottak a falu világára, és amelyek következtében a falu–város közötti különbségek/távolságok tovább zsugorodtak.

Romániának az Európai Unióhoz való csatlakozása óta elmúlt közel másfél évtizedben ezek nem csupán a kulturális különbségek elmosódását és a gazdasági gyakorlatok és a mindennapi életvezetés terén történő egységesülést jelentettek, hanem azt is, hogy a falusi környezetben élő lakosság is egyre gyakrabban és egyre nagyobb mértékben a közeli városban szervezik és élik életüket. A falu megszűnt élettérként funkcionálni (lásd Egyed 1981: 250), a falusi élet sem képzelhető már el

¹ A tanulmány a *Párhuzamos ruralitások. A vidékiség mai (lét)formái négy erdélyi kistérségben* című (K 120712) NKFIH-kutatás keretében készült.

² A 19. század végén a román – túlnyomórészt vidéken élő és agrártevékenységet folytató – társadalom modernizációját – Mihai Eminescu gondolatmenetét továbbfejlesztve – Titu Maiorescu írta le a *tartalom nélküli formák* (forme fără fond) elméletével (lásd Maiorescu 1978: 153).

³ Kiemelés az eredetiben. A szerző szerint „a földművelés szétbomlásának ez a folytatódó és egyre gyorsuló folyamata kapcsolja a huszadik századot az öt megelőző századokhoz” (Füzi 2009: 19).

a városi szolgáltatások nélkül. Annak ellenére, hogy a falusi élettérnek a város felé történő erőteljes nyitása már a 20. század második felének, az erőltetett industrializáció és urbanizáció által meghatározott román társadalom esetében is jellemző volt, az utóbbi másfél évtized változásai azonban ehhez képest sokkal intenzívebbek és drasztikusabbak voltak.⁴ Ma már nemcsak a munkahely köti a vidéket a városhoz, de az egészségügyi szolgáltatásokat, az oktatást, a művelődést, kikapcsolódást és a szórakozást biztosító intézmények és szolgáltató egységek, sőt még a ruházkozást és a mindennapi élelem beszerzését biztosító üzletek is. Az utóbbi másfél évtized tehát az *önellátás* megszűnését eredményezte.

A hagyományos földművelő létformától való elszakadás következtében ugyanakkor a vidéki közösségek életében – a Jacques Barzunnak a 19. század utolsó évtizedeire vonatkoztatott szavaival élve – „a hagyományt felváltotta a kényelem” (idézi Füzi 2009: 22).⁵ A földek reprivatizációját követő évekre jellemző, a kollektivizálás előtti időszakra jellemző kézi erővel földművelés véglegesen kikopott a gyakorlatból, helyét a különböző gyomirtók és gépek vették át (lásd Vajda 2019: 40). Míg a 20. század utolsó évtizedében a szénacsinalás összes munkafázisát – a kaszálástól a szárításon, összegyűjtésen és hazaszállításon át – a legtöbb földműveléssel foglalkozó családban kézi erővel végezték, addig az utóbbi évtizedben a teljes folyamat leginkább gépi erővel zajlik. Vagyis a mezőgazdaság iparosítása, a gépek megjelenése és elterjedése a falusi kisgazdaságokban a mezőgazdasági munkák jelentős részét fölöslegessé tette, ugyanúgy, ahogy a háztartási gépek tették ezt a háztartási munka jelentős részével. Ez az átalakulás, a különböző gépek széleskörű elterjedése, jelentős munkaerőt szabadított fel, azonban a teljes képhez az is hozzátartozik, hogy mindez csak részben könnyítette meg az életet, sőt gyakran újabb terheket eredményezett (lásd Füzi 2009: 22). Ezek a gépek ugyanis folyamatos javítást, gondoskodást igényelnek.⁶

A kényelemnek a hagyománnyal szemben történő térnyerése ugyanakkor újfajta fogyasztói magatartások megjelenését és a *fogyasztás vágyának* (lásd Füzi 2009: 29) felerősödését is maga után vonta. A vidéki élettérben is háttérbe szorultak a természetes anyagokból, házilag, kézi erővel készült (azaz nem gyártott) eszközök és építmények, helyüket a tömegáruk vették át.

A különböző gépek megjelenése és széleskörű elterjedése nemcsak a munkaerő-igényre és a munkavégzés minőségére volt hatással, hanem a munkára fordítandó

⁴ Itt kell megjegyezni, hogy a kommunizmus időszakában a falu–város viszony sokkal szervezettebb egybefonódást jelentett. A városi lakosság jelentős része rendelkezett falusi gyökerekkel, és a mindennapi élelem beszerzése terén számos szállal kötődött a faluhoz. Tehát nemcsak a faluról a város irányába történő nyitás/elmozdulás volt jellemző, hanem ez kiegészült egy a város felől a falu irányába történő nyitással is.

⁵ Jacques Barzun *Hajnaltól alkonyig. A nyugati kultúra 500 éve* (2006) című könyvében azokat a hétköznapiaság szintjén 20. századnak tartott jelenségeket veszi számba, melyek valójában már a 19. század utolsó harmadában készen voltak. Erre az időszakra utalva mondja a szerző azt, hogy, „ezek azok az évtizedek, amikor a hagyományt felváltotta a kényelem” (idézi Füzi 2009: 22). Vidéken a kényelmes környezet kialakulásának egyik első lépéseként a motorizáció mellett a villany bevezetését tekinthetjük (lásd Gagy 2009b, illetve 2019).

⁶ Ehhez a kérdéshez lásd Gagy József tanulmányát a kötetből.

idő mértékére is. A mezőgazdaság (és részben az állattartás) gépesítése felgyorsította az egyes munkafolyamatokat, és ezzel a föld megműveléséhez szükséges idő is számos tekintetben lerövidült. Az így felszabadult időt a vidéki lakosság esetében elsősorban három terület sajátította ki: a tévé, a kocsma és a lokális ünnepek. Jellemző, hogy éppen a mezőgazdaság, és általában a falusi tevékenységek erőteljes motorizációjának időszakára tehető a falusi ünnepségek és megemlékezések megszaporodása is.⁷ A falunap és a templombúcsú mellett elszaporodnak a különböző emlékünnepek, kortárstalálkozók, idősök napja/vasárnapja, kórustalálkozók, hagyományos fesztiválok.⁸

A földművelő életforma visszaszorulása és a háztáji gazdaság méretének összezsugorodása, a legtöbb család esetében pedig teljes eltűnése, a falusi települések agrár-jellegének fokozatos, majd egyre gyorsuló visszaszorulásának legpontosabb fokmérője. A parasztság – és ezzel együtt a hagyományos falu – gazdasági-kulturális átalakulásának/eltűnésének legbiztosabb jele. Ez a most is átalakulóban lévő világ – bár számos tekintetben már nem tekinthető sem parasztinak, sem pedig falusinak a szó klasszikus értelmében – mégsem válik urbánussá. Kérdés tehát, hogy mi az, ami ezt a vidéki világot az urbánustól leginkább megkülönbözteti? Ha nem a mezőgazdasági munka és a háztáji gazdálkodás, akkor mi tekinthető a 21. századi falu/vidék jellemző vonásának? Értelmezésünkben ezt a különbséget leginkább a *hiány* (lásd Gagyai 2005: 87) és a *kényszer* (lásd Peti–Szabó 2006: 7) fogalmával lehet megragadni.

Ugyanakkor a 20. század végére nemcsak a hagyományos gazdálkodás tűnik el végérvényesen (Füzi 2009: 21). A gazdasági változások folyamányaként a család megszűnt termelő egységként működni, átadta helyét a virtuális családnak (lásd Boreczky 2004). A nagycsalád – amelybe beletartoztak a nagyszülők mellett a testvérek és a távoli rokonság is – a munkaalkalmak helyett/mellett az ünnepek táján ül össze. A találkozások gyakorisága ugyan csökkent, de az eltöltött idő minőségi időt jelent.

A vidéki életben is teret veszítenek/eltűnnek a „természetes”,⁹ illetve feldolgozatlan élelmiszerek. A város és a falu táplálkozási szokásai közötti különbségek elsimulnak, mindkét esetben a piacról és a nagyáruházakból származó (sok esetben félkész) élelmiszerek lesznek jellemzőek. A különbségek elsimulásának folyamata azonban sokkal összetettebb folyamatot takar. A kommunizmus időszakában, illetve az 1990-es évek elején is falusi gyökerekkel rendelkező városi lakosság rendszeresen „haza járt” beszerezni az alapélelmiszerek (pl. zöldség, disznóhús) jelentős részét. Ugyanakkor a ráció bevezetése idején a falusi lakosság bizonyos élelmiszer-

⁷ Ugyan más összefüggésben, de a 20. századi ünnepi megemlékezések alkalmainak, helyeinek és specialistáinak számbavételét Jakab Albert Zsolt végezte el (lásd Jakab 2017). A vidéki emlékünnepekhez lásd még Pozsony 2006: 262–280, 2015: 235–264.

⁸ Ehhez lásd Jakab Albert Zsolt *Emlékállítás és (meg)emlékezési gyakorlatok vidéken a poszt-szocialista időszakban* című előadását (Párhuzamos ruralitások. A vidékiség formái Erdélyben – a KJNT vándorkonferenciája. Gernyeszeg, 2018. szeptember 21.)

⁹ A hagyományos zöldség- és gabonafajtákat például különböző laboratóriumokban kifejlesztett, génmódosított fajok váltják fel.

cikkek (kenyér) vásárlásától el volt zárva, mások esetében (hentesáru, vaj stb.) pedig – a sorbaállás intézményének és a klienteláris rendszerek működésének köszönhetően – korlátolt volt a hozzáférése.

A földművelés egyre inkább a társadalom életének háttérében zajlik (Füzi 2009: 19). Ez nemcsak az társadalom egészének esetében igaz, hanem a szűkebb falusi környezetre is. Ezért van az, hogy – bár a falusi lakosság számottevő része még mindig földműveléssel és állattartással foglalkozik (vagy ezzel is foglalkozik) – a falu képn, de az egyes családok mindennapi életén sem látszanak az agrár-életmód jellegzetes vonásai.

Erre a megváltozott vidéki környezetre egyszerre ellentétes erők hatnak: miközben a vidéken élő lakosság egyik oldalon egyre gyorsuló ütemben próbál elszakadni agrár múltjától, és a mindennapok szervezésében megszabadulni a paraszti életformára jellemző épített környezettől, gazdasági és kulturális rutinoktól (lásd Vajda 2019), a másik oldalon minduntalan felszínre törnek, aktivizálódnak olyan rutinok és mentalitásformák, melyek ebből az elfelejteni/meghaladni kívánt életformából eredeztethetőek. Ezeket, a múltból, a népi kultúrából származó hiedelemalapú világmagyarázatokat, és az ebből adódó üzemzavarokat és szüneteket, „mint a túlságosan gyors mintakövetés útjába kerülő göröngyöket vagy megállókat” nevezi Hermann Bausinger regresszióinak (lásd Bausinger 1995: 44).¹⁰ Ugyanakkor – egyfajta *kompenzációs gyakorlatként* (Marquard 2001) – sor kerül az elfelejtett hagyományok felkutatására és újjáélesztésére (Vajda 2016, Keszeg 2018a: 33–38). A vidék egy másik jellegzetes vonása tehát a *kötődés az előzményekhez* (lásd Füzi 2009: 19).

A parasztkontinens (Gagyi szerk. 1999: 29), melynek helyszíne a falu, végleg elsüllyedt, és ami a helyén maradt, az szigetek és zátonyok sokfélesége és sokasága, egy olyan struktúra, melyben a változás bizonyos szinteket/területeket gyökeresen átalakított, míg másokat érintetlenül hagyott. Vagyis az átalakulás során „változatok sokasága” termelődött, és „ezek az átmeneti formák igen szívósak bizonyulnak” (Gagyi 2009a: 145). Mindazonáltal a vidéki környezetben bizonyos – a hagyományos faluhoz és a parasztsághoz erősen kötődő – magatartásformák nemcsak megőrződnek, hanem újra is termelődnek.

A mai falu csak részben táplálkozik ennek az egykori, de mára elsüllyedt világnak az emlékeiből. A 21. századra a vidéki közösségek esetében is a globalizációs és modernizációs folyamatok, illetve az információs és kommunikációs technológia, valamint az okos eszközök széleskörű elterjedése határozzák meg a mindennapi rutinokat, a (gazdasági) élet szervezése során érvényesülő gyakorlatokat és stratégiákat. Azt is mondhatnánk, hogy egyfajta modernizációs kényszer, a fejlődés és az átalakulás) kényszere és az átalakulásra képtelen tömegek (még ha ez utóbbiak száma egyre inkább zsugorodik a 21. századi falu életében egyszerre vannak jelen, ezeknek az egymásnak feszülő, ellentétes irányba ható erőknek és ideológiáknak az együttes jelenléte jellemzi a 21. századi romániai/erdélyi/magyar vidéket.

¹⁰ A kérdéshez lásd még a kötetben Gagyi József tanulmányát.

Mindezek kikezdték a közösségek szerveződésének korábban érvényben lévő modelljeit, a hagyomány pozíciójának megingását, a közösségek életben betöltött szerepének nagymértékű megváltoztatását eredményezték.

Míg a hagyományos falusi társadalomban az egyén élete a közösség szeme előtt, a közösség jóváhagyásával zajlott, addig mára elolvadt a hagyomány életszervező és életútmodelleket termelő ereje. A hagyományos faluban alkalmanként (leginkább rituális keretek között) sor kerül arra, hogy a falu szembenézzon a maga erkölcsével, felvállalja tetteit. A hagyomány mint normatív keret számos olyan kontextust teremtett/tartott fenn, ahol a normaszegés, az erkölcsi kisiklások exkommunikálásra kerülhettek. Ezeknek a rítusoknak, mint a helyi társadalom szelepeinek az volt a célja, hogy megszűnjenek a belső feszültségek és helyreálljon a társadalom rendje.¹¹ A 21. századi falu esetében azonban ezek a rítusok, a közösségben megesett normaszegéseknek ez a fajta kibeszélése már nem lehetséges. Leginkább azért, mert egyrészt megszűntek a hagyományos közösségek, másrészt azért, mert már nincsenek érvényben azok a közösségi normák és nem működik az a fajta közvélemény, mely ezeket a rítusokat működtette.¹² Kissé sarkítva úgy is fogalmazhatnánk, hogy a közvélemény normatív szerepét végleg átvette a hatósági szabályozás.

A vidék 21. századi átalakulását tekintve azonban egy a fent vázolttal ellentétes folyamat is érvényesült. A mai vidéki létformák kialakulását ugyanis nem csupán az elmúlt negyedszázad során felerősödő külső erők határozták meg. Az átalakulás gyökerei magában a hagyományos, falusi társadalomban is tetten érhetőek. Vagyis a vidéken ma tapasztalható magatartásminták nem mind a városból/a falun kívülről származnak. Azt is mondhatnánk, hogy a ma ismert vidék a 20. század elején, de leginkább az utolsó harmadában formálódott. Legalábbis ekkor esett szét a hagyományos világkép, és a falusi közösségekben már ekkor megjelentek azok az életmodellek és magatartásformák, illetve az a technikai/gépi környezet (például a traktor és a személygépkocsi, hogy az életmódváltás szempontjából csak a legfontosabbakat említsük), melyeknek széleskörű elterjedésére az utóbbi 20 évben került sor. Vagyis vidéken még hangsúlyosabban, és még hosszabb ideig (egészen a 2000-es évek végéig) igaz Füzi Lászlónak a 20. századra vonatkozó állítása, mely szerint „ez a század a maga technikai világát az elvárható szinten nem tudta »szétteríteni« a világban [...], hanem új kizárásokat hoz létre” (Füzi 2009: 30).¹³ Ezzel magyarázható, hogy a 2000-es évek első felében a megváltozott gazdasági, kulturális és technikai környezet kihívásaihoz igazodó, a hagyományos életformát elhagyó romániai

¹¹ Ilyen volt például az erdélyi Mezőségen a hegybekiáltás évszázó rítusa, melynek során „a falu fiataljai két csoportra oszolva a falu két oldalán magasodó dombra mentek, ahonnan rögtönzött rituális párbeszéd formájában egymásnak kikiabálták az eltelt év deviáns eseményeit [...]. A szokás iratlan szabálya volt, hogy senkinek nem volt szabad megsértődnie, megharagudnia. A fiatalok a közvéleményt képviselték.” (Keszeg 2018b: 91.)

¹² Természetesen meg kell említenünk, hogy a paraszti erkölcs és az ezt felügyelő közvélemény egységének, közösségi és kötelező jellegének megroppanására már korábban sor került. A városi iskolát járt, városi környezetben megfordult fiatalok már az 1950-es években „lenézéssel beszéltek anyáik szokásairól” (Nagy 1989: 283).

¹³ Kiemelés az eredetiben.

(erdélyi magyar) falusi lakosság még a 20. századból lépett az Európai Unióhoz való csatlakozás útjára, az Európai Unió egész területére kiterjedő szabad közlekedésnek és munkavállalás lehetőségének megjelenésével, a mezőgazdálkodásra és az állattenyésztésre vonatkozó EU-s normák és jogszabályok érvénybe lépésével azonban már a 21. században találta magát.

A kötetről • A fent vázolt folyamatoknak és léhelyzeteknek az ismeretében 2019. október 11–12-én Nagyváradban *Ruralitás és gazdasági stratégiák a 21. században – a KJNT vándorkonferenciája* címmel tudományos tanácskozást szerveztünk.¹⁴ Szakmai fórumunk a Társaság vándorkonferenciáinak tematikáját folytatta, egészítette ki. A kulturális gyakorlatok és reprezentációk (Ilyés–Jakab szerk. 2013), a helyi örökség használatának és megjelenítésének kérdése (Jakab–Vajda szerk. 2016), ezeknek a reprezentációknak és hagyománykonstrukcióknak az őrzését, termelését és megjelenítését egyaránt kiszolgáló és felügyelő archívumok (Jakab–Vajda szerk. 2017), a néprajzi örökség paradigmáinak, társadalmi, kulturális valamint mediális kontextusainak vizsgálata (Jakab–Vajda szerk. 2018) után a vidék fogalmának és a vidéki környezet átalakulásának napjainkban zajló, tehát nagyonis időszzerű kérdésköre kapcsán (Jakab–Vajda szerk. 2019) biztosítottunk szakmai keretet a tapasztalatcserére.

A 2019-es konferencia így a 2018-ban megrendezett *Párhuzamos ruralitások. A vidékiség formái Erdélyben – a KJNT vándorkonferenciája* (Gernyeszeg, 2018. szeptember 21.) című szakmai tanácskozás folytatásának is tekinthető. Akkor a konferencia előadásai a változó ruralitások három dimenziójára kívánt fókuszálni: (1) kulturális dimenzió (identitás, hagyományőrzés hagyománytalanítás, örökségesítés, globalizálódás), (2) társadalmi dimenzió (átalakult kapcsolatrendszerek, népességmozgások, új kapcsolatkeresési stratégiák, valamint új – esetenként virtuális – közösségformák), (3) gazdasági dimenzió (vidéki gazdálkodás átalakulása, projektalapú fejlesztések, modernizáció, gazdasági migráció, egyéb egyéni és közösségi stratégiák).

Ezúttal (2019-ben) arra próbáltunk válaszokat keresni, hogy mi lesz a klasszikus értelemben vett hagyománnyal, illetve mi számít hagyománynak a transzlokális és a transznacionális hálózatokra épülő életvezetés korában? Mit jelent a hagyomány és a mindennapi életvezetés, a fokozott transzfrontális migráció és a változó mediális környezetekben való jelenlét korában? Milyen társadalmi és gazdasági kö-

¹⁴ A konferencia a *Párhuzamos ruralitások. A vidékiség mai (lét)formái négy erdélyi kistérségben* című (K 120712) NKFIH-kutatás keretében került megrendezésre. A konferenciát az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézete, a Kriza János Néprajzi Társaság és a Sapientia EMTE Marosvásárhelyi Kar Alkalmazott Társadalomtudományok Tanszéke és a Szatmár Megyei Múzeum szervezte. A konferencia szervezőbizottságát Jakab Albert Zsolt, a Kriza János Néprajzi Társaság elnöke, Szilágyi Levente, az MTA BTK Néprajztudományi Intézet, tudományos munkatársa és Vajda András, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, adjunktusa alkotta. Támogatók: Nagyvárad Polgármesteri Hivatala, Magyar Tudományos Akadémia és Bethlen Gábor Alap.

vetkezményekkel jár a hagyomány változása a közösségek szintjén? Hogyan befolysolja az etnikai együttműködés helyzetét?

A konferencia az alábbi témaköröket érintette:

1. Az átalakult gazdasági szerkezet és a hagyomány viszonya;
2. A környezettudatos gazdálkodás, a fenntartható gazdasági stratégiák kérdésköre;
3. Az átalakult egyéni magatartások, életvezetési stratégiák vizsgálata (pl. párválasztási gyakorlatok, migráció);
4. A lokális életvilágok technikai környezetének átalakulásának és a mindennapokra gyakorolt hatásának vizsgálata;
5. Az új/változó mediális környezeteknek a mindennapokra gyakorolt hatásának feltárása;
6. Az identitásdiskurzusok és -stratégiák vizsgálata a múltértelmezés és a térfelhasználó kontextusában;
7. A vallás szerepének vizsgálata a társadalmi változásokban.

A tanulmánykötet a konferencián elhangzott előadásokból közöl válogatást. Balogh Balázs és Fülemüle Ágnes kötetet nyitó – elméleti igényű – tanulmányukban a (kalotaszegi) hagyományörzés mai módozatait vizsgálják. A tanulmány első felében a szerzőpáros a hagyományörzés mibenlétével és formáival kapcsolatos általánosabb kérdésfelvetéseket fogalmaz meg, és felvázolja azokat az összefüggéseket, folyamatokat, amelyek új fogalmak, tartalmak és gyakorlatok kialakulásához vezetnek. Az elemzés második felében pedig egy reprezentatív erdélyi táj, Kalotaszeg példáján keresztül mutatják be az egyes jelenségeket, és főbb vonulatokat.

Gagyfi József tanulmánya modernizáció egy kijelölt területének, a motorizációnak az elterjedésével kapcsolatos folyamatokat mutatja be, valamint azt, ahogyan – mintegy ezzel a folyamattal párhuzamosan – „megtörténik ennek a motorizációnak az adott társadalmi környezetbe való beillesztése, elfogadása- értelmezése és működtetése.” A szerző szerint a motorizáció elterjedésére a vidéki környezetben élő közösségek két fő stratégiával válaszoltak, ezek a familiarizáció („használat egyéni formáinak kialakítása”) és a regresszió („mint a technika csődje, a megzavart, szétört technikai folyamat”).

Szilágyi Levente két sváb település – Mezőfény és Mezőpetri – ma is működő mezőgazdasági társulásainak példáján keresztül azt vizsgálja, hogy miként maradhatott fenn napjainkig a szövetkezeti mezőgazdasági forma, melyek voltak azok a tényezők, amelyek ezt lehetővé tették. Kitér arra is, hogy az elmúlt három évtizedben hogyan alakították ezek a lokális gazdaságot és társadalmat.

Szabó Á. Tőhötöm egy erdélyi, magyar ajkú roma közösség, gazdasági és társadalmi értelemben sikeresnek számító családjainak mobilitási és migrációs gyakorlataira kérdez rá, bemutatva ennek helyi és nem helyi kontextusait kitérve az etnicitás és a társadalmi osztály bonyolult és dinamikus változó kapcsolatára is.

Nagy Zsolt tanulmánya a Maros megyében található Udvarfalva virágtermesztőinek gazdasági stratégiáit elemzi. A szerző a tanulmány első részében az udvarfalvi virágtermesztés előzményeit, korai változatait valamint a kommunizmus idősza-

kára jellemző gazdasági, társadalmi, kulturális folyamatokat mutatja be. Az elemzés második része – egy konkrét család példáján keresztül – a virágtermesztés és -kereskedelem 21. századi stratégiákat és gyakorlatokat írja le.

A Tőkés Gyöngyvér és Vajda András szerzőpáros által jegyzett tanulmány a Maros megyében élő időskorúak digitális médiahasználatának és az újmédián alapuló kommunikációs gyakorlatainak vizsgálatára vállalkozik. A tanulmány első része a digitális média társadalmi beágyazódásának és a mindennapi életbe való integrációjának folyamatát, továbbá a digitális médiáról való tudás és a felhasználáshoz szükséges képességek megszerzésének sajátosságait járja körül, a második része pedig a Maros megyei idős emberek digitális médiahasználatának mindennapi gyakorlatát mutatja be.

Kurucz Réka a magyarországi Villány-Siklói borvidék nyugati részén található Túrny és Hegyszentmárton szőlőhegyeink néprajzi változásvizsgálatára vállalkozik. A tanulmány a háztáji kisparcellák gazdasági szerepének átalakulását és a hozzá kapcsolódó gazdasági stratégiák változását követi nyomon a rendszerváltástól napjainkig.

Lajos Veronika és Nemes Gusztáv közös tanulmánya a budapesti értelmiségiek által „létrehozott”, megkonstruált Káli-medence kapcsán vizsgálja meg azt, hogy „az imaginárius tájként értelmezett Káli-medence mint régió milyen hatást gyakorol a földrajzi térre, vagyis az épített és természeti környezetre, illetve a medencében élő és jelenlévő lakosságra.” A szerzőpáros a Káli-medencébe költözés három fázisát mutatja be, kitérve a mesterséges környezet jellemzőire; valamint azt a változásfolyamatot elemzi, amely a Káli-medencében „az első kiköltöző városiak megjelenésétől napjainkig végbement”.

Balatonyi Judit tanulmánya a változó, átalakuló, klasszikus értelemben vett hagyományok, megváltozott szerepű hagyományok régi-új elméleti megközelítéseire kérdez rá. Az elemzés első része a lakodalommal kapcsolatos hagyományok klasszikus néprajzi megközelítéseit veszi számba, majd ezt követi a lakodalmi hagyományok kortárs, megváltozott szerepeinek bemutatása

Pál Emese tanulmánya egy kortárs emlékünnepe, a szentegyházi Őszi hadjárat szerkezetét elemzi. A Szentegyháza város határában 2006 óta rendszeresen megrendezésre kerülő, az 1848–49-es történelmi eseményeket felelevenítő háromnapos, szokáselemekben és szimbólumokban gazdag rendezvény menetének bemutatása során a szerző arra keresi a választ, hogy milyen szerepet tölt be a rendezvény a helyi közösség életében.

Szakirodalom

Bausinger, Hermann

1995 *Népi kultúra a technika korszakában*. Osiris – Századvég Kiadó, Budapest.

Barzun, Jacques

2006 (2000) *Hajnaltól alkonyig. A nyugati kultúra 500 éve*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

Boreczky Ágnes

2004 *A szimbolikus család. Az értelmezés idejének és terének kiterjesztése*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Egyed Ákos

1981 *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben, 1848–1914*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Füzi László

2009 Mozgások, fejlődések, ütközések, átalakulások a huszadik században. *Forrás. Szépirodalmi, szociográfiai és művészeti folyóirat* 41. (7–8, július–augusztus) 16–34.

Gagy József

2005 Kötelesség és igazság – a mai vidéki élet kulturális, erkölcsi dimenzióiról. *Magyar Kisebbség* 9. (3–4; 36–37) 78–93.

2009a *Fejezetek Románia 20. századi társadalomtörténetéhez*. Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely.

2009b Modernizáció és motorizáció folyamata. Önjáró gép: önjáró életmód. In: Gagyi József – Pletl Rita – Ungvári Zrínyi Ildikó – Ungvári Zrínyi Imre – Varga Attila: *A társadalmi változások kommunikációs univerzuma*. Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely, 21–45.

2019 *Régi ember új világban. Sztrátia Domokos életútja*. (Dissertationes Ethnographicae Transylvanicae.) L'Harmattan – Kriza János Néprajzi Társaság, Budapest–Kolozsvár.

Gagy József (szerk.)

1999 *Ismerős terepen. Válogatás csíkszeredai antropológiai írásokból*. (Helyzet Könyvek.) KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

Jakab Albert Zsolt

2017 Homo memor. A 19–20. századi (lokális) emlékezéskultúra szerkezete. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Aranyhíd. Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére*. Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 401–418.

Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.)

2016 *Érték és közösség. A hagyomány és az örökség szerepe a változó lokális regiszterekben*. (Kriza Könyvek, 39.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

2017 *Örökség, archívum és reprezentáció*. (Kriza Könyvek, 40.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

- 2018 *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés.* (Kriza Könyvek, 43.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- 2019 *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái.* (Kriza Könyvek, 45.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- Keszeg Vilmos
- 2018a Keresztútjában a népi kultúra: interpretációs és kontextualizáló kísérletek. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció – használat – értelmezés.* (Kriza Könyvek, 43.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 29–77.
- 2018b *A beszélés antropológiája. Egyetemi jegyzet.* (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 9.) Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Kolozsvár.
- Maioreescu, Titu
- 1978 [1866] În contra direcției de astăzi în cultura română, In: Rădulescu-Dulgheru, Georgeta – Filimon, Domnica (red.): *Opere.* Vol. 1. Editura Minerva, București, 143–154.
- Marquard, Odo
- 2001 A sors vége? Néhány észrevétel annak megkerüléséről, ami fölött nincs hatalmunk. In: Uő: *Az egyetemes történelem és más mesék.* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 51–74.
- Nagy Olga
- 1989 *A törvény szorításában. Paraszti értékrend és magatartásformák.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Peti Lehel – Szabó Á. Tőhötöm
- 2006 Az átmenet válságtünetei: individuális és közösségi társadalmak. Előszó helyett. In: Uők (szerk.): *Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén.* Nis Kiadó, Kolozsvár, 7–16.
- Pozsony Ferenc
- 2006 *Erdélyi népszokások. Egyetemi jegyzet.* (Néprajzi Egyetemi jegyzetek, 1.) KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.
- 2015 *Háromszéki ünnepek. Dolgozatok háromszéki népszokásokról.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- Vajda András
- 2016 Hagyomány, örökség, érték. A hagyomány használatának változó kontextusai. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Érték és közösség. A hagyomány és az örökség szerepe a változó lokális regiszterekben.* (Kriza Könyvek, 39.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 21–58.
- 2019 *Változó létformák vidéken. Egy Maros menti falu gazdasági-kulturális szerkezetének átalakulása.* (Dissertationes Ethnographicae Transylvanicae.) L'Harmattan – Kriza János Néprajzi Társaság, Budapest–Kolozsvár.

Caracteristicile ruralului transilvănean în perioada de după integrarea europeană

Satul de astăzi nu corespunde decât parțial acelei entități pe care o cunoscusem într-o lume ce a apus, și din care au rămas doar amintiri. În secolul XXI și în cazul comunităților rurale rutina, practicile și strategiile vieții economice sunt determinate de procesele de modernizare și globalizare, de tehnologia de informare și comunicare, respectiv de răspândirea vastă a dispozitivelor digitale. Am putea spune că în viața satului secolului al XXI-lea este prezentă în același timp o anumită constrângere de modernizare (constrângerea dezvoltării și schimbării) dar și o prezență a maselor incapabile de schimbare (chiar dacă numărul acestora este în continuă scădere), iar conviețuirea și confruntarea acestor două forțe și ideologii opoziționale caracterizează spațiul rural maghiar/transilvănean din România în secolul XXI. Toate acestea au determinat erodarea modelelor comunitare anterioare și au rezultat clătinarea poziției tradiției, respectiv o schimbare majoră a rolului ei în viața comunităților.

Characteristics of the Transylvanian Rural Area after the European Integration

The village today is only partially what we used to know of in the past, our previous image was rooted in a sinking world, nothing but memories. In the 21st century even in rural communities the daily routine, the practices and strategies of economic life are determined by the processes of modernization and globalization, the informational and communicational technologies, respectively the wide spreading of digital devices. We could say that in the life of the 21st century village we can see in the same time a kind of constraint of modernization (the constraint of evolution and change) and the presence of the masses incapable of changing (even if their number is continuously decreasing), and the coexistence and confrontation of these two opposite forces and ideologies characterizes the Hungarian/Transylvanian rural space from Romania in the 21st century. All these have started the degradation of the previous patterns of communities, resulting the falter of the position of tradition and a major change in the role it plays in the life of the communities.

Balogh Balázs – Fülemile Ágnes

Reprezentáció és reprezentativitás. Lépésváltás és léptékváltás a (kalotaszegi) hagyományőrzés módozataiban¹

Az 1990-es évek eleje óta végzünk komplex társadalomnéprajzi kutatómunkát Kalotaszegen és tágabb környezetében, ahol több mint száz településről szereztünk behatóbb terepismereteket. Szisztematikusan folytatott – egyrészt szinkrón jelenkutató, másrészt diakrón társadalomtörténeti jellegű – kutatásaink elsődlegesen nem kultúráközpontúak voltak. Önálló kutatási tematikaként nem azokra a közép-európai nemzeti néprajztudományokban klasszikusnak mondható etnográfiai témákra fókuszáltunk, amelyek az anyagi és szellemi kultúra egyes területeit, a népművészet különböző műfajait írják le (pl. építészet, fafaragás, viselet, hímzés, népzene, néptánc, szokások, népköltészet), s amely témák az előttünk járó nemzedékek kutatóit leginkább foglalkoztatták Kalotaszeg „felfedezése” óta.

Erdély más kiemelt néprajzi jelentőségű emblemikus tájaihoz hasonlóan, az 1989-es romániai rendszerváltozás után Kalotaszegen is felgyorsult a lokális társadalmak és a kultúra átalakulása. Mi, néprajzkutatók, az 1990-es évek eleje óta a terepen mozogva résztvevő megfigyelőként, akarva-akaratlanul is szembesültünk olyan jelenségekkel, amelyek bár nem képezték kutatásunk elsődleges tárgyát, mégis megkerülhetetlenül érzékeltük azokat, s hozzátartoztak ahhoz az összképhez, amely kontextusát adta a vizsgálódásainknak. A romániai rendszerváltozás óta végzett terepmunkánk megszakítatlan folyama ugyanakkor lehetőséget ad arra is, hogy immáron egy majd’ 30 éves időintervallumban, a változás dinamikájában értelmezzük a jelenségeket. Tehát nem csak egy időpontból retrospektíve próbálunk (különböző kutatási eszközökkel, amelyek egyébként a tudományterületünk sajátjai) időben visszafelé tájékozódva megérteni folyamatokat, hanem mi magunk is részesei voltunk, megtapasztaltuk az adott korszakot. Így önmagunknak is viszonyítási pontot jelent, hogy jelenkutató vizsgálataink során 5-10-15-20 évvel, vagy egy negyedszázaddal ezelőtt mit és hogyan láttunk, fogalmaztunk meg, s kronolo-

1 A tanulmány a *Párhuzamos ruralitások. A vidékiség mai (lét)formái négy erdélyi kistérségben* című (K 120712) NKFIH-kutatás keretében készült.

gikus időmetszetek összehasonlításával milyen irányokat, főbb vonulatokat rajzolhatunk ki.

Románia 2007-es EU-csatlakozása óta a modernizáció és globalizáció folyamatai még inkább felélénkültek, lavinaszerű változások zajlanak le a szemünk előtt.² Az az ismeretanyag, amely 10-15 éve még felgyűjthető volt, ma már egy gyakorlott szemű kutató számára is egyre kevésbé tárható föl a néprajzi terepmunka módszerével. A szemünk láttára halványodik, foszlik szét a magyar népművészet egyik leg híresebb, kiemelt jelentőségű néprajzi tájának a hagyományos kultúrája és a kultúrára vonatkozó kognitív struktúrák – tudások, vélekedések, identitások és gyakorlatok – komplex kontextusa. Ami ebben az akkulturációs, poszt-tradicionális időszakban az egykori integratívabb hagyományból „mutatóba” megmarad, az a hagyomány „utóélete”, amelynek megértése, elemzése szintén kihívást jelent a kutatónak. Jelenkori vizsgálódásunk – többek között – kiterjed a változó kalotaszegi regionális identitás összetevőinek feltárására. Figyelmet fordítunk a lokális közösségek, az egyház és a politikum szervező szerepének és hagyományteremtő igénnyel elindított rendezvényeinek a megfigyelésére, Kalotaszegnek a világhálón való vizuális megjelenítésére, vagy például a kalotaszegi tizenévesek közösségi médiahasználatának vizsgálatára. Érdekel minket Kalotaszegnek az erdélyi turizmusban elfoglalt helye, a kárpát-medencei kézműves mozgalomban és a magyar- és nemzetközi táncházmozgalomban betöltött szerepe.

A tanulmány első felében röviden felvázoljuk a hagyományörzés mai módozataival kapcsolatos általánosabb kérdésfelvetéseket és azokat az összefüggéseket, folyamatokat, amelyek új fogalmak, tartalmak és gyakorlatok kialakulásához vezetnek. A cikk második felében egy reprezentatív erdélyi táj, Kalotaszeg példáját kiemelve próbáljuk az egyes jelenségeket, főbb vonulatokat nemcsak modellálni, de illusztrálni is.

A magyar paraszti kultúra regionális és lokális képletei a változás dinamikájában³

A magyar paraszti kultúra és művészet táji változatai a későközépkori és kora újkori előzményekből fokozatosan kialakulva, a 19. században és a 20. század első felében élték fénykorukat, és a 20. század folyamán a legutóbbi időkig tart felbomlásuk, átalakulásuk folyamata. Ez az Európa nyugatibb területeihez képest időben kései kivirágzású közép-európai paraszti kultúra a magas kultúrától markánsan különböző, eredeti, sajátos esztétikummal bíró, erőteljes, expresszív kifejezési formákban nyilvánult meg. Sajátossága a műfaji sokrétűség mellett a táji, sőt lokális változatok sokfélesége, az árnyalt kifejezőkészség, a szimbolikus tartalmak gazdagsága, egyes műfajokban a nagyfokú variabilitás, kreativitás, improvizativitás.

2 Románia 2007-es EU-csatlakozása óta eltelt időszakának vizsgálatáról lásd Jakab–Vajda 2019.

3 Az alfejezet egyes gondolatait más összefüggésben kifejtve lásd Fülemile 2018.

A paraszti kultúra regionálisan és lokálisan eltérő képlete az innovációk befogadásának változó dinamikájától is függött. Az egyes kistájak, helyi közösségek, paraszti rétegek készsége a változások befogadására, vagy elutasítására sokféle volt. A mentalitás különbségek a mai napig megnyilvánulnak a modernizáció kihívásaira adott eltérő válaszokban és alkalmazkodási stratégiákban. Ez az egyik magyarázata annak, hogy a nyelvterület különböző néprajzi csoportjainál miért írható le a hagyományos kultúra szétbomlásának folyamata más-más időszakokban, motivációkkal és történetekkel.

Sokoldalú akkulturációs hatások eredőjeként, a paraszti kultúra elhagyása a Kárpát-medence magyar és nem magyar népei között, a 20. század egészén, hosszan végighúzó folyamat. Sok helyütt megfigyelhető, hogy a hagyományos kultúra a szétesése előtti időszakban még egy utolsó izzással felparázslík. Pont a modernitással, urbanitással való találkozás és kölcsönhatás sokrétű, gyakran anakronisztikus következményei közé tartozik többek között, hogy a városi munkalehetőségek által megszerzett többletjövedelem egyben a tobzódó paraszti szimbolikus tárgyhasználat előteremtéséhez szükséges anyagi háttérrel biztosítja. Ugyanakkor a polgári minták egy részének befogadása és adaptációja mellett a parasztságnak a társadalmilag eltérő közeggel való élénkebb interakciója és kontrasztélménye fel is erősíti a saját identitását, ami adott esetben prolongálja a hagyományos kultúra egyes expresszív kifejezéseinek fennmaradását. Ezért számos példa esetében megfigyelhető, hogy a közösség különös figyelemmel és tudatossággal fordul a saját kultúrája felé a paraszti kultúra „elmúlása” előtti időben. Ez a jelenség jól megfigyelhető a nagyvárosok körüli kertkultúrás, a várost élelemmel ellátó falvak gyűrűjében.⁴ Ez a kései „paraszti” stílus tobzódóan túldíszített, a tárgyak felületét elől az elaprózódó, túlszűfolt minta, a gyári anyagok és ipari előállítású festékek erőteljes, vibráló színhatást keltenek. Ennek a kései paraszti tárgyalakotásnak az esztétikai elveit a helyi ízlés határozza meg, és egy a magas művészet esztétikum igényével közelítő külső műértő szemnek már-már megkérdőjelezhető minőségűnek tűnhet. Azonban a jelenségkörhöz társadalom-néprajzi megközelítéssel forduló kutatónak tudomásul kell vennie, hogy mindaddig élő paraszti művészetről és viseletről beszélhetünk, amíg a kultúrát létrehozó helyi közösségben megvolt az igény, a tudás, a készség és a működő közösségi kontroll, amelynek alapján az alkotók – legyenek azok a saját tárgyi környezetüket, kelengyjüket háziipari technikával, kétkézileg előállító asszonyok és férfiak, vagy a paraszti vásárlók kíváncsiak szerint piacra termelő kézművesek – képesek voltak behelyezni, adaptálni, a saját képükre formálni a kívülről jövő hatásokat, a helyi esztétikum koordináta-rendszerének megfelelően.

A két világháború közötti időszakban a vidéki Magyarország nagyobbik felét már polgárosultabb tárgyi környezet jellemezte, amelyből szigetszerűen elkülönülve egy-egy markánsabb, sajátosabb népművészettel rendelkező kistáj, vagy település paraszti lakossága vonta ki még magát ideig-óráig. Azokban a közösségekben,

4 Pl. Budapest mellett, a Gödöllő környéki, Galga-menti viseletes falvak.

ahol ebben az időszakban a helyi kultúrának egy már-már anakronisztikus kései kiteljesedése következett be, ott elsősorban a nők viselete színesedett ki, s az öltözködés rendszere minden addiginál árnyaltabb tartalmak kifejezésére vált képesé.⁵ A férfiviseletet az I. világháború, valamint a férfiak mozgékonyabb életvitele sok esetben magával sodorta. Ugyanakkor a férfitársadalom bátorította és megteremtette a gazdasági alapját annak, hogy asszonyaik és lányaik hagyományos öltözködésén keresztül fejezzék ki a család társadalmi rangját, öntudatát. A gyorsabban modernizálódó, mobilisabb férfiak mellett a nők a család és a közösség életében a hagyományos értékek továbbvivőjének szerepét töltötték be a viselet, a textil-, és lakáskultúra, a konyha, a gyereknevelés, a családi ünnepek, a vallási élet ápolásának letéteményeseiként.

A rurális társadalom 20. században lezajlott szociológiai átalakulásával, az iparosodás, a modernizáció, az urbanizáció folyamatainak eredőjeként és a politikai rezsimiek diktálta ideologizált agrárium-elképzelések hatására, a paraszti kultúra felbomlásának a folyamatai feltartóztathatatlanok. Az akkulturációt felgyorsította az 1940-es évek végével bekövetkező kommunista fordulat, amely a parasztság politikai üldözését, gazdasági ellehetetlenítését, a paraszti lét össztársadalmi leértékelődését, a „nem jó parasztnak lenni” életérzését hozta magával, amin az 50-es évek „Janus-arcú” kultúrpolitikája, a munkás–paraszt barátság demagóg szlogenje, a vidék „szocreál idilljének” ikonikus felmutatása sem segített. A paraszti lét identifikáló – kívülről egyértelműen kódolható – expresszív kifejezéseinek elhagyása ekkor erősödött fel, hogy aztán az 1959–1961 között erőltetett, szovjet mintára szervezett termelőszövetkezetesítés végérvényesen a paraszti társadalom felbomlásához, lavinaszerű átalakulásához vezessen.⁶ Az 1960-as évek konszolidációja,⁷ a tömeges társadalmi mobilitás, a „nők munkába állítása”, az életszínvonal emelésének politikája, a szocialista „fogyasztás” feltételeinek megteremtése, az új médiumok által közvetített minták ereje a falvak fiataljait válaszut elé állította. A vidék a ’60-as, ’70-es években kulturálisan kettéhasadt. A hagyomány mellett kitartók maroknyi közössége fájdalmas tudatossággal figyelte a bomlás stációit.⁸ Ugyanakkor az elsőgenerációs „kivetkőzők” (akik elhagyták a hagyományos viseletet) is nosztalgikusan, erős érzelmi kötődéssel tekintettek visszafelé.⁹ A ruhatárukat és tudásukat továbbadni nem tudó utolsó viseletben maradó asszonyok igyekeztek megtalálni a módját, hogy megörökítsék családjuk és környezetük számára az elmúló kultúra értékeit (pl. nép-

5 Ugyanakkor a vidéki népesség akár híresen színpompás, akár jellegtelenebb városias öltözetet hordott, a saját öltözetüket a helyiek „parasztruhának” nevezték és a magukénak érezték. Tehát öltözetük rendelkezett a „mi viseletünk” érzelmi többletével és identifikáló képességével, és ezzel kifele egyértelműen megmutatta viselőjük társadalmi hovatartozását. Egyéb morva-szlovák strukturalista, funkcionista elemzési párhuzam az 1930-as évekből Peter Bogatyrev vonatkozó könyvének *The General Function (The Function of the Structure of Functions)* – ‘Our Costume’ című fejezete (Bogatyrev 1971: 95–98).

6 Konkrét esettanulmány Tápról Balogh 2009.

7 A szocialista korszak mindennapi életéről lásd Valuch Tibor számos írását, legutóbb Valuch 2013.

8 A hagyományos kultúra átalakulásának viselettörténeti kontextusát részletesen vizsgálja és elemzi: Fülemile–Stefány 1989.

9 A kivetkőzésről átfogóan lásd Fülemile 1991.

viseletes babák varrásával és ajándékozásával). Az „ilyenek voltunk mi” kifejezése, az „emlékállítás”, az elmúló kultúra emblematizálása generációs igényként jelentkezett az 1970-es években a vidéki Magyarország utolsó viseletes falvaiban.

A fenti folyamatokkal párhuzamosan, a 19. század második felétől a paraszti kultúra iránt egyre elmélyültebb tudományos figyelem fordult. Magyarországon – a Kelet-Közép-Európának geopolitikai helyzetéből is fakadóan mintául szolgáló németiség közelében és a kor tudományosságának megfelelően pozitivistá alapon – az ún. „Volkskunde-típusú” (saját kultúrára figyelő) nemzeti tudományok körében a néprajztudomány, zenetudomány, muzeológia korán, már a 19. század második felétől intézményesült. Ez a legalább 130-150 éves múlttal rendelkező tudományosság akkor kezdte és folytatta hosszú évtizedeken át a működését, amikor a népi kultúra még „integráns” egészként, rendszerként működött, a jelenségek megfoghatóak voltak.

A tudományos érdeklődéssel párhuzamosan a népművészet időnként, ciklikus hullámokban a művészeti és közérdeklődés fókuszába is került. A ruralitás és urbanitás találkozásának sajátos termékei azok a folklorizmus jelenségek, amelyek azt mutatják, hogy a nem paraszti közép-, és felső rétegei a társadalomnak milyen képet alkottak és alakítottak ki a parasztságról és annak – az övéktől jelentősen eltérő – kultúrájáról. A 19–20. századi nemzetépítés során a frissen felfedezett „népi műveltség” egyes elemeit kiválogatták, stilizálták, adaptálták s beemelték a modern anyanyelvi nemzeti kultúra akkor létrehozott tárházába. Az új kontextusba helyezett, újraértelmezett motívum/forma/téma/szüzsé sajátos többletjelentést, szimbolikus tartalmakat kapott, részévé vált a nemzeti önkép kifejezésének (lásd Kisbán 1989, Hofer 1991). Az elit, a művészek, a tudósok és turisták által keresett és bemutatott vidék képe, s azok a piaci folyamatok, amelyek az érdeklődés nyomán feltámadtak, visszahatottak a magát a kultúrát létrehozó lokális közösségek társadalmára és alakították annak művészetét és háziiparát. (A folklorizmus komplex jelenséggel,¹⁰ a külső kép 'versus' belső önkép, különösen erőteljesen vetődik fel néhány olyan nagy múltú, korán felfedezett táj esetében, mint pl. Kalotaszeg vagy a matyó Mezőkövesd.¹¹)

A népi hagyományok felfedezésének és revival jellegű felújításának számos hulláma volt. Gondoljunk a 19. században a nemzeti romantika korának népies zsánerrábrázolására a képzőművészetben, vagy a népszínművekben, a 19–20. század fordulóján a szecesszió különböző irányzatainak és a Malonyay Dezső féle, *A magyar népművészete* öt kötetét (1907–1922) megalkotó gödöllői művészkolónia népművé-

10 A folklorizmus körüli viták a magyar néprajzban és az európai etnológiában az 1970-es, '80-as és '90-es években különösen élénkek voltak. Ezek összefoglalását adja hasznos bibliográfiai áttekintéssel amerikai látószögből a Dégh Linda nevével fémjelzett bloomingtoni Indiana University folklorisztikai iskolájának egyik növendéke, Guntis Šmidchens (Šmidchens 1999). Magyarországon a folklorizmus kutatás elméleti kereteinek kidolgozása Voigt Vilmosnak köszönhető, aki számos (itt most nem felsorolt) írását szentelte a kérdésnek (Voigt 1990 oktatási jegyzet formájában tekinti át a kérdéskört). Legutóbb Verebélyi Kincső szentelt egy terjedelmesebb fejezetet a kérdésnek *Folklorizmusok: érdek és értékvédelem* címmel (Verebélyi 2019: 233–255).

11 A matyó népművészet felfedezéséről és folklorizációjáról lásd Fügedi 2000.

szet értelmezésére.¹² A két világháború között a jelentős területveszteségek traumájával küszködő trianoni Magyarország újrafogalmazott turisztikai önképében fontos szerep jutott – Budapest mint nagyvilági metropolisz ellenpontjaként – a vidék romanticizált, színpadias és fesztiváljellegű kirakatba állításának (pl. Boldog – Fejős 2005, Kalocsa – Romsics 2001). Az 1930-as, '40-es évek magyar 'art deco' művészeinek népies motívumhasználatát, a Gyöngyösbokréta mozgalom¹³ és a – Ferenczy Ferenc és Tüdös Klára nevével fémjelzett – magyaros ruhamozgalom (Ferenczi-né Sedlmayr 2006) is ebbe a vonulatba illeszkedett.

A 20. század második felének legjelentősebb, máig ható revival mozgalma volt az 1970-es évektől városi fiatalok kezdeményezésére elindult népzenei, néptánc- és kézművesmozgalom. A „táncházmozgalom” a falusi táncalkalmak hagyományát városi környezetben értelmezte újjá. A paraszti kultúra megmaradt kései színtereit az 1970-es évek falufelfedezése akkor érte el, amikor ott még élt egy hagyományos tudással rendelkező idős nemzedék. Az „eredeti” hagyomány keresése arra ösztönözte a mozgalom legjobbjait, hogy az országhatáron belül és kívül, kisebbségi magyar és nem magyar területek falvaiban, az utolsó még fellelhető falusi zenész és táncos egyéniségektől megtanulják a tánc és a zene gazdag motívumkészletét, technikáját és előadásmódját. A kéz a kézben járó népzenei, néptánc és – Nomád nemzedéknek elnevezett – kézművesmozgalom, üdítő alternatívát kínált az 1970-es, '80-as évek ideologikus, kontrolált szocialista ifjúsági tevékenységei mellett. Az újonnan felfedezett autentikus zene erőteljes hangzása (közte a mozgalom 'protest song' jellegű „slágerei”), a szabadság érzetét adó improvizatív mozgás, az alkotótevékenység öröme és a hasonló ízlésű fiatalok együttlétének közösségi élménye, mind hozzájárult ahhoz, hogy egy kritikai gondolkodású fiatal nemzedék kifejezze lázadó generációs életérzését. A népművészeti mozgalom mint jelenség a kádári szocializmus nosztalgikus ellenkultúrájaként is értelmezhető (Balogh–Fülemile 2008). Erdélyben a Ceaușescu-korszak legrestriktívabb utolsó évtizedében a magyar kisebbségi, javarészt értelmiségi ellenállás színtere is volt az erdélyi táncvárosi szcénák (lásd Kelemen 2008).

A mozgalom sikerének egyik záloga a jelentős értelmiségi és kutatói irányítás volt, amely háttérét adta annak a páratlan munkának, amelynek eredményeképpen amatőrök és szakemberek együttműködve (élen Martin Györggyel és Kallós Zoltánnal) hatalmas tárházát gyűjtötték össze és archiválták a Kárpát-medence egyes vidékein még fellelhető, élő népzenei és néptánc kincsnek. A mozgalom meghatározó személyiségei megalkották a hiteles zenei hangzás és az improvizatív tánc átadásának különleges zene- és táncpedagógiai módszerét (Tímár Sándor és tanítványai), amely a Kodály-módszernek méltó társa. Lényege az a pedagógiai folyamat,

12 A Malonyay-féle vállalkozásról lásd Kósa 1987, Jurecskó 1989.

13 Az újságíró Paulini Béla szervezte Gyöngyösbokréta mozgalom (1931–1944) révén falusi táncportokat utaztattak Budapestre az ország egész területéről (beleértve a II. világháború idején visszacsatolt részeket is), hogy a Városi Színház (a mai Erkel színház) színpadán és a Szent István-napi körmeneteken mutassák be a népi hagyományokat a főváros úri közönségének. A Gyöngyösbokréta szerepéről a néptáncmozgalomban lásd Paulini 1937, Pálfi 1970, Diószegi 2008, Sente 2017.

amelynek során az autentikus tudás (tánc, vokális, instrumentális) kreatív módon, a hangképzés, játékmód, előadói stílus stilisztikai finomságainak megértésével sajátítható el. Tehát az anyanyelvi tudáshoz hasonlítható „élő”, variábilis tudást eredményez, és ha más kontextusban is, de a „hagyomány” továbbvitelének folytonosságát biztosítja.¹⁴ A társadalmi közeg ugyan megváltozott, de a falusi táncmulatságokhoz hasonlóan a tánc a városokban is megmaradt a fiatalok élő zenei kíséretre rögtönzött, élményszerű közösségi szórakozásának. Az amatőr mozgalom által felfedezett eleven tánc friss élménye egyben a színpadi táncművészetet is átformálta és új táncnyelvet, érzékenységet, kifejezőkészséget teremtett.

A táncházmozgalom érdeklődése logikusan fordult a határon kívüli magyar területek felé, ahol – más, korábbi gazdaság- és társadalomtörténeti tényezők mellett – a kisebbségi léthelyzet és a szomszédos országok sajátos fejlődési pályája a tradicionális paraszti kultúra megmaradását akár 30-40 évvel is meghosszabbíthatta. Az élő népművészet határon kívüli forrásaihoz zarándoklás egyben az addig elhallgatott kisebbségi lét élethelyzeteit is feltárta. Példaként idézhetjük az eleve régiesebb szokásokat őrző, sajátos fejlődési utat bejáró Erdélyben az egész táncházmozgalomnak példát és ihletet adó mezőszégi Széket (Martin 2001) – a Kárpát-medence egyik utolsó élő viseletű közösségét –, ahol a kultúraváltás folyamata a szemünk előtt játszódik le az utóbbi 25 évben¹⁵; vagy a magyarság egyik leghíresebb néprajzi tájának számító, az elsőők között már a 19. század végén felfedezett és egyes közösségeiben a legutóbbi időig is élő, alakuló népművészettel rendelkező Kalotaszeg (amelyről a továbbiakban még részletesebben szó lesz).

A fent említett és több más erdélyi – identitásrégióként értelmezhető – néprajzi csoport esetében az etnikus és vallási határok egybeesnek a regionális csoportkultúra tudati szinten megjelenő határaival.¹⁶ Az etnikus és egyben regionális határ fizikai zsugorodása, a veszélyeztetettség érzése adott helyzetben növelheti a közösségi identitást és a csoport-összetartozás kohézióját. A folklorizációs szelekció folyamán a hagyományos kultúrából megőrzésre érdemesnek talált jegyek, cselekvéssorok, színterek szimbolizmusa tehát nemcsak a regionális néprajzi, de az etnikus kisebbségi identitás manifestálására is lehetőséget ad, illetve ez utóbbi emocionális intenzitása segít a másik érvényességének ideig-óráig való meghosszabbítására.

14 A táncházmozgalom nemzetközi elismerését jelenti, hogy 2011-ben felvették Az UNESCO „Best Practices”, azaz „Jó gyakorlatok” regiszterbe A „táncház” módszer mint a szellemi kulturális örökség átörökítésének magyar modellje címmel.

15 Az 1970-es, '80-as évek falujárásának, az erdélyi magyar és román táncanyag tánczási felfedezésének, koreográfiái „divatjainak” megvan a maga kronológiai sorrendisége: Szék, Magyarpalatka, Gyimesközéplek, a Nádas-mente falvai (Vista, Méra, Türe, Bogártelke, Inaktelke, Szucság), Magyarózd, Lőrincréve, Jobbágytelke, Sófalva, Keménytelke, Bonchida, Magyarlapád, Csíkszentdomokos, Györgyfalva, Visa, Ördöngösfüzes, Búza, Szászfenes, Magyarszentbenedek, Vajdaszentivány és még tovább sorolhatnánk az ikonikus településneveket.

16 Ha Kalotaszegnek a tudati, identitásbeli határait akarjuk megvonni, mint regionális keretek között szerveződő kulturális csoportnak, akkor ez a határképzés a „képzetes közösség létrehozásának” a mechanizmusa sokban emlékeztet az etnikai csoportokról és ezek határaitól tudottakra (Barth 1969 fogalomrendszerét használva): a csoportidentitás szituációfüggő dinamizmusa, a csoportkultúra megkonstruálásának folyamata és az ebből eredő szimbolizáció és retorika hasonlósága nem véletlen.

sában. A jellegzetes lokális, vagy regionális kultúrával rendelkező magyar néprajzi csoportok esetében a népművészetnek – mint demonstratív etnikai markernek és a kisebbségi politizálás és etnikai „rekrutáció” direkt és indirekt eszközének – a fennmaradását erősítő tendencia nemcsak az 1970-es, ’80-as években működött, hanem a romániai rendszerváltás óta eltelt időszakban is máig ható tényező.

A paraszti, közkeletű nevén „népi” kultúrának az az állapota, amit a fent felvázolt 120-150 évnyi folklorisztikus felfedezés folyamatának köszönhetően piedesztálra emeltek, döntően az utóbbi mintegy 250-300 év történeti produktuma. S ugyan akadnak olyan elemei, amelyek folytonossága egy még korábbi (kora-újkor, középkori, vagy a kereszténységet megelőző) korszak reliktumaként maradtak meg, de ugyanakkor számos olyan összetevője is van, amire értéként tételezett, megőrzendő „hagyomány”-ként tekintenek, s amely valójában csak az utóbbi mintegy 100 évben, vagy a legutóbbi évtizedekben jött csak létre (lásd pl. az arató ünnepek, szüreti felvonulások szokása). Ennek ellenére a közgondolkodásban szívéosan tartja magát az a tévhit, hogy minden, ami a népművészet jelenségekörébe sorolható, az valami ősi hagyaték, s ezt a vélekedést főleg a tudományon kívüli körök fennhirdetik.

A ’népművészet’ kifejezés önmagában is sok szempontból pontatlan, vitatott, és használatát inkább a megszokás, a bevett köznyelvi és tudománytörténeti gyakorlat indokolja. A ’nép’ és szóösszetételei ’népismeret’,¹⁷ ’népművészet’, ’népviselet’, ’néptánc’, stb. kifejezések sajátosan a 19. század második felének nyelvi gondolkodására jellemző szóalkotások, amelyeket manapság pontatlannak tartunk, és egyre inkább kezdenek kiszorulni a pontos társadalomtörténeti ’terminus technicus’-okat kívánó szakmai nyelvezetből, amely inkább a ’paraszti’ elnevezést preferálja, vagy pontosító körülírással próbálja kiváltani a megfelelő kifejezés hiányát. Ugyanakkor a népművészet szó köznyelvi népszerűsége nemhogy visszaszorult volna, hanem széles körben használják mai jelenségek megnevezésére is. A ’hagyomány’, ’tradíció’ és a hozzá kapcsolódó képzettársítások, újabban az angol tükörfordításból eredő és jobbhíján használt ’örökség’ kifejezések is vitákat szülnek, definiáló magyarázatokat kívánnak. Ebben a gondolatkörben a ’hagyomány’ versus ’modernitás’ duális opozícióként, antonímaként jelenik meg, amelyben még egy olyan 19. századi romantikus, normatív kultúra-fogalom érhető tetten, amely a ’tradicionális’ kultúrát egyrészt organikus, a lokalitásban gyökeret eresztett entitásként fogja fel, – amely megszületik, kivirágzik, él, elszorvad és meghal¹⁸ –, másrészt a saját kultúráról a benne lévők és a kívülről jövők is azt vélelmezik, hogy az egy ’a priori’, adott, ősi, öröklődő tulajdon, amelynek megkonstruáltsága, történetisége nem tudatosodik, s régiségének vélelme elfedi a sokoldalú interakciók, egymásra-hatások komplex történeti folyamatainak felismerését.

17 ’Népisme’ – Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. MTA, Pest, 1862.

18 Lásd James Clifford gondolatait az organikus naturalizáló kultúrafogalomról, a kultúra belső és külső kapcsolatairól és az utazás metaforájáról, mint a kultúra lehetséges paradigmatis értelmezési tartományáról (Clifford 1992: 101).

A 20. század második felétől – az akkulturáció, a diszintegrálódás folyamatainak felgyorsulásával – egyre kevésbé releváns, egyre anakronisztikusabb népművészetről beszélni, amikor megpróbáljuk leírni azokat a jelenségeket, amelyek a hagyomány „utóéletével” kapcsolatosak. Egyre nyilvánvalóbb, hogy a közösségi konszenzuson alapuló, jelentésteli, adaptációs képességét megtartó, alakulni tudó népművészet – ugyan különböző régiókban, különböző időszakokban de – megszűnt létezni az eredeti formájában, a kultúra eredeti hordozóinak („culture-bearers”) szociológiai értelemben vett átalakulásával, a gazdasági-társadalmi kontextus változásával.¹⁹ A „népművészet” már nem, vagy nem elsősorban az egykori paraszti gyökerű, posztparaszti helyi lakosság átlagembereinek közügye, hanem a hagyomány „ápolásának” új formái alakultak ki és ennek új szereplői, „revival-vállalkozói” vannak. (Etnicizált, kisebbségi környezetben a revivalszerű megőrzés „aktorai”, „vállalkozói” által megalkotott retorika érvrendszere és az „etnikai politika vállalkozói” által használt retorika között hasonlóságok, átfedések lehetnek.) Az, amire hagyományként hivatkoznak, valójában gyakran valamely újabb keletű képződmény, amelynek megkonstruálásában és felmutatásában különböző indítatásokkal, de különösen érdekeltnek lehetnek olyan helyi szereplők, mint az önkormányzati vezetők, a világi és egyházi értelmiség, a vállalkozók, a turisztikai ipar ágensei. Ez a hagyomány már nem, vagy csak ritkán a közösség egészének ügye, bár lehetnek olyan szervezett helyi formái, intézményesült keretei (köz-, és oktatási intézmények, kulturális szervezetek, egyesületek, alapítványok, vállalkozások, pl. iskolai csoportok, ének- és táncscsoportok, művészeti iskolák, kézműves szakkörök, nyugdíjas klubok formájában), amelyek motiváltak a működtetésében és amelyek a helyi társadalom több csoportját is meg tudják szólítani.

Az, hogy a reprezentációs szelekció eredményeként mit emelnek ki és hogyan jelenítenek meg, mint lokális, vagy táji hagyományt, az számos tényezőtől fakad. A hagyomány értelmezésének különböző módjait, a „hitelesség” megkonstruált fogalmának jelentéseit hosszan elemezhetnénk. Látni érdemes, hogy a leghíresebb néprajzi tájak csak a Jéghegy csúcsát adják és valójában sokkal több az olyan vidék, amelyik nem rendelkezik, vagy a múltban sem rendelkezett olyan sajátos népművészettel, mint pl. Kalotaszeg, Szék, Torockó, Mezőkövesd, Kalocsa, Sárköz, Hollókő, Boldog, Buzsák, hogy csak néhány nevet említsünk. Vannak régiók, amelyek be sem kapcsolódtak abba a kései paraszti népművészeti virágzásba, amit a 19. század vége, 20. század eleje, vagy legkésőbb a két világháború közötti időszak hozott egyes tájakon, vagy ahol egy korai, mélyrehatóbb polgárosodás idejekorán, az emlékezettel már nem elérhető időben elmoshatta az egyediségeket. Tehát az, hogy mennyire egyedi, demonstratív a helyi kultúra, mikor kezdődött az akkulturáció, meghatározza, hogy egy mai közösségnek milyen hosszú az

¹⁹ Hangsúlyozni szükséges, hogy a vidéki társadalmak átalakulásával egyáltalán nem szűnt meg a néprajz tárgya, az újkénti jelenségek tanulmányozása ugyanúgy feladata a néprajztudománynak, mint a korábbi állapot feltárása volt.

időbeli távolsága egy egykori, integránsabb hagyomány állapottól. (Tulajdonképpen az egész folyamatban az egykori helyzeti hátrány – a fejlődésben való visszamaradottság – helyzeti előnnyé változtatható, akkor, amikor manapság felértékelődik a helyi örökség felmutatása.) Ezáltal a hagyományhoz való viszony fokozatai széles skálán húzódnak szét. Vannak-e megmaradt hiteles tárgyak, tudások, gyakorlatok, amelyek még eltanulhatóak, vagy már csak a távoli emléke pisálkol (vagy az sem) egy egykori szokásnak? Tehát esszenciális kérdés, hogy van-e folytonosság, hány generáció esett ki a generációs tudásátadásból a paraszti kultúra felbomlása óta (pl. az utolsó viseletes lakodalmak ideje beszédesen mutatja meg, hogy mikortól gyorsult fel az akkulturáció folyamata), mert gyakran ennek a függvénye, hogy a kísérletek a felújításra mennyire akkurátusak, részletgazdagok, hitelesek – nevezhetjük egyáltalán felújításnak –, vagy egyszerűen jelenkori kitálációról van-e szó. Általában igaz az, hogy ahol túl sok idő telik el az elhagyás és a felújítás között, ahol már mind a tárgyi anyag, mind a rávonatkozó tudás megkopott, ott nem tárgyrendszerek visszaállítására, megszerzésére van igény, hanem inkább csak egy-egy jelzésszerű, hol több, hol kevesebb pontossággal visszaidézett emblémaszerű tárgy, szokáselem, öltözet használatát hozzák vissza. (Vagy közt, nem variábilis mozdulatsort, ha pl. táncról van szó.)

Nem egyszer tapasztalható, hogy ott, ahol minden emléke elmosódott az egykori népi kultúrának, ott a „magyar ruha” egyszerűsített, vulgarizált sémája jelenik meg, mint a népviseletet és a paraszti idillt nosztalgikus módon idéző kifejezés, amely egyben az úri „díszmagyar” öltözet reminiscenciáját is adja magyaros formavilágával. A magyar trikolor színeinek használatával, politizált identitások kifejezésére is alkalmas és mindenki számára könnyen elérhető és dekódolható etnikai, nemzeti jelképként szolgál, amelynek használata osztályadalmi konszenzuson alapul. Ez igaz a Kárpát-medencében is,²⁰ de még erőteljesebben jelenik meg magyar diaszpóra környezetben, az USA-tól Argentínáig és Ausztráliáig, főleg a táncházmozgalom előtti idősebb generációk esetében, akiknek óhazaképét változatlanul az álnépies, szentimentális, magyar ruhás, operettes és magyar nótás ízléspreferenciák jellemzik. Ugyanakkor itt kell megemlíteni, hogy a táncházmozgalom az 1980-as évektől nemzetközivé terebélyesedett. A magyarság nagyvilágban szétszóródott csoportjai, különösen a fiatalabb generációk számára a népzene és néptánc közös nyelvezete segített a kapcsolatépítésben, a határok áthidalásában, már az 1980-as években, a vasfüggöny lebontása előtt is. Sőt a

20 Erdélyben korán polgárosult paraszti csoportoknál, mint pl. a kolozsvári hóstáti kertészek, vagy a Borsa-völgye és a Macskások kisnemesi falvai esetében, eleve a magyar ruha használata figyelhető meg reprezentatív alkalmakkor a 20. század első felében. A két világháború között és főleg az 1940–1944 közötti időszakban, a magyar ruha politizált jelentése még nyilvánvalóbb volt. Szimbolizmusának erejét mi sem bizonyítja jobban, hogy a magyar ruha alkalmasszerű viselése még azokat a közösségeket is elérte, amelyeknek egyébként jellegzetes saját viselete volt/van. Pl. a kalotaszegi Magyarvistan, vagy a mezőszegi Széken a kislányokra rá-ráadják a pirosrúgós magyar ruhát, s legálább egy bekeretezett fotó erejéig meg is örökítik benne őket.

mai napig az egyik leghatékonyabban működő kulturális kapocs az összmagyar-ság számára.²¹

A lokális és regionális hagyományok felértékelődését belső és külső ösztönzők, sőt nemzetközi folyamatok is segítik. A revival-korszakok logikájának is megvan a maga történetisége.²² Kérdés hogy, kik, mikor, milyen szituációban, milyen céllal tartják érdemesnek a helyi hagyományokat feléleszteni és rajta keresztül a regionális, vagy lokális identitást erősíteni? Pl. Magyarországon megfigyelhető volt az 1980-as, '90-es években, hogy a kistelepülések lokális identitásának újraerősítése a mindennapi civil ellenállás egy kifejezése volt a szocialista, központi direktívákon alapuló, centralizáló, kis falvakat sorvasztó vidékfejlesztéssel szemben. A rendszerváltás után és az európai folyamatokba bekapcsolódó, piacorientált gazdasági átalakulás közepette, egy-egy vidék népességmegtartó erejét növelhette, ha valamely egyedi szolgáltatással be tudtak sikeresen kapcsolódni a vidéki turizmus akkor alakuló hálózatába. (Gondoljunk pl. a bortúrákra, a zárandokutakra, a helyi gasztronómiai fesztiválokra, a kézműves vásárookra.) Ahhoz, hogy egy helyi szolgáltatásnak, vagy terméknek keletje legyen, megfelelő „üzenetek”, „hívószavak”, jó marketing-fogások szükségesek, és egy márkanév („brand”) kialakításánál mindig jól jön, ha a „nagybetűs” tradícióra lehet hivatkozni. (Nyilvánvalóan a népművészet toposza-it esszencializáló turisztikai piaci versengésbe a híres néprajzi tájak nagyobb eséllyel szállnak be.²³) Annak viszont adott esetben már komoly gazdasági jelentősége lehet, hogy egy-egy jól bevezetett termék, vagy szolgáltatás, vajon hány helyi család megélhetését teszi lehetővé egy munkahely hiánnyal küszködő vidéken, ott tartva a

21 Az észak-amerikai magyar közösségek maguk szervezte programjainak sorát nézve szembetűnő, hogy a fiatal és középgeneráció számára milyen fontos közösségszervező ereje van a körükben népszerű táncmuzikális jellegű programoknak, lásd pl. a New York-i Magyar Ház rendszeres programkínálatát. Ennek beszédes bizonyítéka, hogy diaszpóra közösségekhez kiküldött Körösi Csoma-ösztöndíjasok nagyjából része foglalkozik néptáncoktatással, mivel a közösségeknek erre kimondott igénye van. (Az amerikai magyar kivándorlás generációiról és eltérő óhaza képéről lásd Balogh 2010.)

22 Most itt lehetetlen lenne akár utalásszerűen is felsorolni a konkrét megjelenési formáit annak az időben és térben szerteágazó jelenségekörnek, hogy folk-revival hullámok ciklikusan újraéledve hogyan jelennek meg zenében, táncban, képzőművészetben, építészetben, divatban, populáris kultúrában – hol formálisabban, szórakoztatóbban, hol elmélyültebb jelentésekkel, ideológiákkal, politikai tartalmakkal, vagy éledő identitások megkonstruálásának részeként – az utóbbi mintegy 250 évben, modern európai típusú társadalmakban és koloniális, poszt-koloniális környezetekben, gyakorlatilag a világ minden részén. A revival korszakok, mozgalmak gondolatrendszere, hatása határokon átvihető, egymással összefüggő, nem feltétlenül vagy ritkábban van szó elszigetelt jelenségekről. Ugyanakkor szituációfüggő, hogy a revival gondolat nemzetközibb divattá válását hogyan segíthetik hatalmi-gazdasági hierarchiákból, egyenlőtlenségekből fakadó erőhatások.

23 S ezzel már ott is vagyunk a turizmus pszichológiájának lényegénél. Vázlatosra egyszerűsítve a turizmus antropológiai kutatásában úttörő Dean MacCannellnek (MacCannell 1989: „Staged Authenticity” 91–105) a turisztikai élmény megkonstruálásával, a színpadra vitt autenticitással kapcsolatos gondolatmenetét: 1. Létezett egykor valami érték. 2. Ezt egyszer felfedezték, híressé tették. 3. Az érdeklődés elindított egy láncreakciót és újabb és újabb rétegei a társadalomnak az elittől a plebsz felé szélesedve látogatják a helyet. 4. Az érdeklődés kiszolgálására létrejövő souvenir piac vizuális toposzai divergálni kezdenek az eredetétől. 5. Lassan szétesik az, ami egykor híressé tette a helyet, marad az emlékének az ápolása, amit hatásosan, vagy kevésbé hatásosan valósítanak meg különböző intenzitással belső, vagy külső funkciókat szolgálva.

kisgyermekes fiatal családokat, növelve ezzel a település népességmegtartó erejét, alapvető közintézményeinek fenntartását, infrastruktúrájának működtetését.

Ez a poszt-tradicionális „hagyomány-felmutató”, közösség-erősítő és merkantil kiútkeresés azonban csak azon lokalitások számára nyílik meg lehetőségként, akik nem jutottak el a teljes önfelszámolásig kulturálisan, gazdaságilag – a Schengen-övezeten belüli és a globális munka/migráció elszívó erejével is számolva – és demográfiai (adott esetben kisebbségi helyzetben, a diaszporizálódás folyamatai által sújtottan).

Manapság tehát a jelenkori faluturizmus és a vidékfejlesztés – EU által is támogatott – koncepciói kedveznek a helyi hagyományok többnyire fesztivál jellegű felidőzésében, egy-egy hagyományelem emblematizálásában. Ehhez társul az UNESCO kezdeményezésre az utóbbi 15 évben intézményesített ún. szellemi örökség-sítési folyamat. A nemzeti és UNESCO szellemi örökség listákra felkerülő településeknek, vagy régióknak rendelkezniük kell olyan továbbélő egyedi hagyomány-elemmel, amelynek a folyamatos fenntartását (vagy ciklikus ismétlődését) egy ott helyben működő közösség képes az ismétlődő gyakorlatai, praxisa által életben tartani. A központilag intézményesített, minisztériumi felügyelet alá eső hungarikum mozgalom (minden esetlegessége ellenére is), vagy a nemzetközi eredetvédelem megszerzése, ugyancsak ösztönző-felhajtó erőt jelenthet. A nemzeti listákra, vagy megyei és helyi értéktárakba felvett elemek jó része néprajzi „tény”, agrár és népi-gasztronómiai jellegű produktum.²⁴

Az etnográfus, antropológus számára az új hagyománykonstrukciók, az emblematizált „fesztiválizált” és „örökség-sített” tradíció, a kulturális emlékezet és reprezentáció mai gyakorlatai és új mediális kontextusai mind releváns kutatási kérdések.

Az etnográfiai tudás piaci értékévé válásával megindulhat a versengés az autentizálásért, az elsőbbségért, a kisajátításért, amelyre hazai és nemzetközi példákat egyaránt idézhetnénk. Itt most csak a „kulturális kisajátítás”, „cultural appropriation”, körül felizzó indulatokra utalunk²⁵ és arra, hogy a több évtizedes hazai és nemzetközi dialógusok, megoldás-keresések ellenére a folklóralkotások és előadók 'artis jus' szerzői jogvédelme még mindig megoldatlan.

Nemzetközi trendek is segítik a vidékiség, a kézművesség, az etnikus és folklórt-radiók nimbuszának növelését. Az öko-gondolat felerősödésével a felelős nyugati értelmiségi habitus része, hogy a globális környezetszennyező távolsági kereskedelemmel szemben a helyi kistermelőket és piacokat („farmer's market”), ezen túl is a bio-gazdálkodás környezetkímélőbb megoldásait preferálják. A felelős fogyasztási

24 Nem ártana, hogyha a felterjesztési és elbírálási folyamat során a döntéshozók és a felterjesztők jobban támaszkodnának a néprajzkutatók szakértelmére.

25 A kulturális kisajátítás legújabb példája a Dior divatháznak a bihari (Beiuș, Belényes) román népviselet alapján készített 2017-es kollekciója, amelyre a helyiek meglepően nagy nyilvánosságot kapó határozottsággal válaszoltak. Tiltakozásul népviseletbe öltözött kézműves asszonyok a párizsi divathétre is eljutottak. (Lásd pl. a YouTube-videót *Bihor Couture. The story*, <https://www.youtube.com/watch?v=Q-i7-ZC-0Hs>; letöltve: 2019. nov. 5.)

szokások része, hogy mit eszünk, mit iszunk, viselünk-e állati terméket, viselünk-e olyan szezonálisan gyorsan változó és gyorsan eldobandó divatot „fast-fashion”-t, amely a környezet erőforrásait, víztartalékait kimerítő mono-termékeken,²⁶ vagy elesett társadalmi rétegek kizsákmányolásán, pl. gyermekmunkán alapulnak. A felelős gondolkodás részeként a „recycling” kívánalma nemcsak a hulladékkezelésben nyilvánul meg, hanem a fogyasztói pazarlás visszaszorításában is. Tartós cikkeket lehet másodkézből „second-hand” üzletekben, vagy „garage-sale” és „yard-sale”-en beszerezni, s amit nem használunk már, tovább lehet ajándékozni. A globális kizsákmányoló gazdasági rendszerekkel szembeni bizalmatlanság, a társadalmi érzékenység és a zöldmozgalmak felerősödése mellett a vidék szerepére irányítja a figyelmet az a szintén a tömegfogyasztás kritikájaként megjelenő, részben ellen kultúrák, részben elit habitus, amely a „slow” ideológiák divatjában fejezhető ki. „Slow living”, „slow dining”, „slow travel”, „mindfulness” – lelassulni, időt hagyni, itt és most teljesebb mélységében megélni a pillanatot! Ezzel párhuzamosan az egyedi kézműves termékek megbecsültsége újra erősödik, „trendy” dolog limitált szériás és tiszta forrásból származó gyógynövény illatszereket használni, kézműves gasztronómiai termékeket fogyasztani, stb. A környezettudatos gondolkodás előtérbe kerülésével kezdik felismerni, újra felfedezni az egykori paraszti gazdálkodás környezetbarát megoldásait és a természettel harmóniában működő öko-gazdaságok, energiatakarékos öko-házak, öko-falvak létrehozására is szép számmal vannak példák.²⁷

Az 1990-es évek óta a globalizáció és az őshonos kultúrák között feszülő diszcrepancia megértésére és feloldására először a szociológia, majd más társadalom és gazdaságtudományok, közöttük az antropológia bevezette és használja a global és local kifejezések kontaminációjával alkotott „glocal”, „glocalization” kifejezést. Ez egyszerre utal az univerzális és partikuláris tendenciák egyidejű jelenlétére, a globalizáció által veszélyeztetett lokalitás újra konstruálására, a lokalitás elvesztése fölötti aggodásból fakadó törekvésekre, a beáramló hatások helyi adaptációjára, a lokalitás erejéből fakadóan új, unikális „őshonos” realitások létrejöttére és a lokalitás promotálására a lokalitás fölötti, vagy transznacionális színtereken.

Egy néprajzi táj reprezentativitása – a kalotaszegi hagyomány valósága és „mítosza”

Kalotaszeg neve hallatán még a kevésbé tájékozottak is többnyire a népművészet fogalmakörére asszociálnak. Akik rendszeresen nézték az utóbbi években (2012-től) sorra megrendezett nagysikerű *Fölszállott a páva* televíziós tehetségkutató népre-

26 A recycling tendenciák a divatiparban is megjelentek, vannak olyan cégek, amelyek a használt pamut holmikat, kopott farmernadrágokat begyűjtik, újra cserélik, hogy ezzel is visszafogják a nagyüzemi pamuttermelés környezetkárosító hatásait.

27 Az ökofalu mozgalom gondolatrendszeréről, nemzetközi háttéréről, magyarországi megvalósítási gyakorlatairól bővebben lásd Borsos 2016 és Farkas 2017.

nei és néptánc vetélkedőket, számtalanszor láthattak virtuóz kalotaszegi legényest vagy páros táncot, hallhattak friss ütemű csárdást, vagy keserédes „hajnalit” és ország-világ csodálhatta a szereplők díszes viseletét. Vannak olyanok, akik Kalotaszeggel kapcsolatban személyes utazási emlékeket is fel tudnak idézni és eszükbe ötlük, hogy autóval Kolozsvárra tartván átutaztak a festői templomáról és népművészeti kereskedelméről híres Körösfőn, ahol a főút két oldalán a házak előtt árusok sora kínálja a portékáit a turistáknak.²⁸ Az igényesebb, visszatérő látogató talán meg is állapítja, hogy egyre kevesebb régi háziszőttés abroszt, varrottast, viseletdarabot, mázas cserépedényt, kályhacsempét vagy minőségi kézműves terméket talál a kínai utánzatok, balkáni szuvenírek és más vásári bővlik egyre növekvő tömkelegében a körösfői standokon.²⁹ Nem egy látogató belülről is látta némelyikét a középkorban épült négy fiatornyos, zsindeletű templomoknak a festett kazettás mennyezetével, koronás szószékével, varrottasokkal díszített karzatával és talán volt szerencséje „piros betűs ünnepen” viseletbe öltözött templomlátogató fejkendőss asszonyokat és pártás lányokat, cifraszűrös presbitereket fotózni. Vannak, akik részt is vettek egy-egy újabb keletű rendezvényen, a kalotaszegi Magyar Napokon, amelyen népviseletben vonulnak fel a kalotaszegi magyar falvak részvevői (Szabó 2019: 252–253). Esetleg tudnak arról, hogy ősszel, immár majd három évtizede rendeznek szüreti felvonulást Kalotaszeg királyon (igaz, hogy a havasok közelsége miatt szőlő híján fenyőággal díszítik a felvonulók szekérét). Azt inkább a felszegiek és alszegiek tudják, hogy tavasszal, amikor az illatos, bíborszín virágú henye boroszlán nyílik a Ríszegtetőn, érdemes kimenni családotul a majálisra. A Nádasmentén viszont közismert, hogy Szent György-napkor mulatsággal egybekötött juhmerést tartanak Mérán.

A rendszerváltás óta megélénkülő, Erdélybe irányuló magyar turizmus fő célja egyre inkább a Keleti-Kárpátok tövében fekvő Székelyföld,³¹ de a turista buszok, személyautók Erdély „fővárosát”, Kolozsvárt többnyire nem hagyják ki, és a Kolozsvárra vezető főút 50 km hosszan Kalotaszegen halad át. Ezért nemcsak félúton, ésszerű pihenőként, hanem látványosságként is bevonja egy-egy ügyes szervező a programjába a kalotaszegi megállót. Kalotaszeg azonban önálló turisztikai programként sem megvetendő, egyik előnye nemcsak Kolozsvár, hanem a magyar–román határhoz való viszonylagos közelsége is. Ugyanakkor a Nyugati-Kárpátok he-

28 A körösfői kézműipari termékek rendszerváltozás utáni árusításáról lásd Balogh 1998.

29 Körösfőn az utóbbi évtizedek kereskedői attitűdváltásáról lásd Szűcs 2016: 83–84.

30 Minden év október második felében megtartott fesztivál, amelynek fókuszában a csipkelekvár főzése áll, és pontos időpontját a feketetői vásár megrendezéséhez igazítják.

31 Míg a 19–20. század fordulójától, a népművészet felfedezése időszakától kezdődően, a táncházmozgalom szocializmus alatti időszakig Kalotaszeg volt az Erdélybe irányuló turizmus fő látványossága, addig a rendszerváltozás óta egyre erősebben Székelyföldre tevődik át a turizmus fókusza. Külön vizsgálatot érdemelne, hogy ebben mekkora szerepe van a csíksomlyói búcsú összművészeti ünnepé válásának, a székelyföldi autonómia-törekvések magyarországi interpretációjának, a székely himnusz és a székely zászló nemzeti szimbólummá emelésének, a Hargita mint a legmagyarabb nagy hegy kultuszának, a gyimesi ezeréves határra indított vonatok népszerűségének, a Gyilkos-tó és a Szent Anna-tó romantikájának.

gyei közel vannak, festői tájakon lehet túrázni, középkori műemléktemplomok és magyar lakosú települések sora várja a magyar múlt és kisebbségi lét iránt nosztalgikus nemzeti érzéssel fordulókat. A falusi turizmust kedvelők romantika igényét is kielégíti, hogy vendégszerető házigazdákra találjanak és a kalotaszegi népművészet, mint márkanév jól eladhatóvá tesz számos „szolgáltatást”.³²

A vendéglátásban jeleskedő Kalotaszentkirály példáját idézve megállapítható, hogy az 1991-től évente augusztusban megrendezett egyhetes néptánc tábor – ahova a világ minden részéről jön a több száz résztvevő – jelentős tényező a falu ismertetésében és turizmusra szakosodásában. Annak ellenére, hogy az első tábor idején kiderült, hogy a helyi tánc tudás már erősen megkopott, megvolt a közösségi igény és összefogás a tábor feltételeinek megteremtésére.³³ A táborba általában 400-500 vendég érkezik³⁴ és ilyenkor sok családi ház vendégfogadóvá alakul át. Az egyre élénkülő érdeklődés hatására beindult falusi vendéglátás fellendüléséhez elengedhetetlen volt a település ivóvízellátásának a megoldása, a fürdőszobák kialakítása.³⁵ Ezzel párhuzamosan a vendégfogadás intézményesedett, a szolgáltatás minősége standardizálódott. Az 1990-es évek közepétől tehát már nem „ad hoc” jellegű, személyes kapcsolatokon alapuló vendéglátásról, hanem egyre inkább professzionalizálódó, államilag elismert és támogatott falusi turizmusról beszélhetünk.³⁶ Az utóbbi 15 évben a falu infrastrukturális fejlesztésében, a jó kapcsolatokkal rendelkező és sikeresen pályázó önkormányzati vezetésnek köszönhetően látványos eredményeket értek el. A Zentelke főutcáján futó Malomárok és a Kalota folyó medrét rendezték, a középületek, az iskola, a művelődési ház és a játszótér gondozták, az aszfaltos út a településen át messze kivisz a falubeli kedvenc kirándulóhelyére, az erdő alá, a Kőhegy lábánál fekvő kis tavakig. A faluba bevezető úton nagy transzparens, a házak falán kisebb táblák hirdetik, hogy turisztikai központba érkezünk: „Zona Industrial Turism”. Internetes promóciója, láthatósága is sikeres. Miután a vendégfogadás számos családnak fontos bevételi forrás, érzékelhető a verseny a kiegészítő szolgáltatások színésítésére, a vidéki lét és a kalotaszegi hagyomány városi vendégek számára vonzó elemeinek kínálatával. A különleges ajánlatokból érdemes egyet-kettőt megemlíteni: kürtöskalács sütés; disznóvágás; juhfejs

32 A rendszerváltozás után beinduló kalotaszegi turizmusról lásd Balogh 2003.

33 A tánc értékére rávilágító, nagy hírnévre szert tett tábornak köszönhetően a helyi iskolások felnövekvő korcsoportjai elsajátították a kalotaszegi táncrendet, igaz, hogy nem a régi, elfeledett felszegi belsőlábás változatot, hanem a táncpedagógusok tevékenységének megfelelően, a motívumgazdagabb Nádas menti fenthangsúlyos, külsőlábás variációt.

34 A legtöbbször 1994-ben érkeztek, akkor több mint 700 résztvevője volt a tánc tábornak. Ekkor túlterheltté vált a falu, nem tudta ellátni ivóvízzel, étellel, szállással a vendégeket.

35 Az 1995-től megkezdett program keretében, költségvetési támogatásból, a falu majdnem minden házába bevezették a vezetékes vizet.

36 1996-tól a vendéglátásra alkalmas házak kiválasztása megkezdődött, melyeket a Turisztikai Minisztérium minősített. A hivatalosan bejegyzett vendéglátó házak 10 évig adómentességet kaptak. Újabb lépcsőfokot jelentett a turizmus szervezethez, összehangoltsága terén, hogy egy helyi vállalkozás, a „Davincze Tours” fogja össze, koordinálja a faluba irányuló turizmust. Vezetője szórólapokat, katalógusokat készített és szorgalmazására többen turisztikai vásárokon, kurzusokon, igyekeztek elsajátítani a szakképzett vendéglátáshoz szükséges ismereteket.

és sajtókészítés; bivalytejféltétel; sétakocsizás; kirándulás a havasrekettyei vízeséshez; részvétel a mezei munkában a vendégfogadó családdal együtt; templomlátogatás; a szentkirályi lakodalmi szokások felidézése; viseletbe öltözés; népi mesterségek bemutatása, fafaragás, varrás, ló patkolás; néptáncsoport fellépése; kalotaszegi zenével kísért vacsora; stb.

A turizmus speciális formája, a szintén a rendszerváltás óta Magyarország és Erdély között megélénkült testvértelepülési és egyházi gyülekezeti kapcsolatok ápolása, amelynek alkalmával a látogatók és a házigazdák között személyesebb kapcsolatok, akár rendszeresebb, kölcsönös oda-visszalátogatások is kialakulhatnak.

Az erdélyi magyarok köztudatában is kitüntetett szerepet játszik Kalotaszeg. Erre utal az 1993-ban alakult, Erdélyben népszerű kolozsvári Knock Out rock-zenekar slágerének a szövege is, amely a rendszerváltozás utáni határnyitáskor tömegével Magyarországra szakadt, elhagyott pátriájuk után honvágyat érző erdélyiek életérzését és tájélményét fogalmazza meg:

„Elfogott a honvágy, haza utazom.
Erdély fele robog a szürke vonatom,
Még néhány állomás, és egy határátkelő.
Hiányzott az otthoni levegő:
A sűrű erdő, az öreg Kárpátok.
A sebes folyók, a mezei virágok.
*Így vágtat a vonatom, Kalotaszegen át,
Még néhány perc, és látom Kolozsvárt.*
Csak egy vándor vagyok, akit elsodort a szél,
De ha elfogja a honvágy, mindig hazatér.
Nyisd hát ki kapuidat, Kincses Kolozsvár!
Itt nőttem fel én, emlékszel még rám?”³⁷

A népzenei és néptánc revival mozgalom aktív tagjai, akik táncházak, folk kocsimák rendszeres látogatói, vagy maguk is együttesben táncolnak, azok számára Kalotaszeg neve fogalom. A táncosok jó része tud valamilyen szinten „kalotaszegit” táncolni, sokuknak a kedvenc táncstílusa, együttesük nagy valószínűséggel a műsorán tart kalotaszegi színvonalú koreográfiát és lehet, hogy egy-egy rend saját öltözetrel is rendelkeznek a szerencsésebbek. Az igazán tehetséges férfítáncosok pedig a magyar néptánc hagyomány „csúcspontján” tartott, legnagyobb motívum-gazdagságú,

37 A 2019-es bánffyhungyadi Kalotaszegi Magyar Napokon a Beatrice együttes volt az esti koncert fő attrakciója és a Knock Out a Beatrice előzenekara. E tanulmány egyik szerzője, Balogh Balázs a koncert után a VIP sátorban beszélgetett Nagy Feróval, a Beatrice énekesével, amikor egy rövid kézfogásra beköszönt Feróhoz a Knock Out vezetője, Lénárd Yogi József. Pár udvarias mondat után, kölcsönösen megemléstettek, hogy szívesen jöttek zenélni Bánffyhungyadra. Mikor Yogi mondta, hogy Kalotaszegre mindig szívesen jövünk, akkor Balogh Balázs idézte a *Kolozsvári vándor* című számukból ezt a sort: „*Így vágtat a vonatom Kalotaszegen át, Még néhány perc és látom Kolozsvárt.*” Mire Yogi lelkesen – azt gondolva, hogy Balogh Balázs kalotaszegi – azt mondta: „Hát persze, ezt nektek írtam, kalotaszegieknek!”

legvirtuózabb férfitáncával, a kalotaszegi legényessel szeretik igazán lenyűgözően megcsillantani tánc tudásukat és táncos személyiségüket. Számosan, akik elmélyültebb tudással rendelkeznek, falura, táncosra, konkrét archív táncfelvételre lebontva ismerik a táncrepertoárt.³⁸ Ők azok, akik személyesen is megfordultak mérai, türei, inaktelki multságokban, a kalotaszentkirályi tánc táborban, vagy a három éve elindult Méra World Music világzenei csúrfesztiválon, s Budapesten sem hagyják ki, ha a Fonóban, a Kobuci Kertben, vagy a Rácskertben, valamelyik híres kalotaszegi prímás, Kiscsipás, az ifjabb Netti, vagy Czilika Gyuszi játszik. Ha csak azt vesszük sorra, hogy az ország vezető profi és amatőr együttesei közül hánynak volt-van emlékezetes kalotaszegi koreográfiája, akkor hosszú lenne a felsorolás.³⁹

A tánc házmozgalom nemzetközi, határokon is átívelő hatásával a Kalotaszegről alkotott külső kép még inkább függetlenedik, vagy nagyon összetett módon függ össze a vidék belső folyamataival. Ilyés Gyula „haza a magasban” sorait parafrázálva létezik egy „Kalotaszeg a magasban” kép. Amennyire a 20. század elején az össznemzet és a magyar népművészet ideáját testesítette meg Kalotaszeg (lásd az 1904-es saint louis-i világiállítás magyar pavilonjának bejáratát díszítő Körösfői-Kriesch Aladár-freskót a körösfői templomba vonuló nép alakjainak monumentalizálásával), ugyanannyira a diaszpóra magyarság tánc házi zenén felnőtt generációja számára a kalotaszegi zene, tánc és viselet a magyar népművészet egészének eszenciálizálása, 'non-plus ultrája'. Ha New York-ban a Metropolitan Museum előtt a Tánc házi napján flashmobot szerveznek, ha Sarasotában magyar népviselet kiállítás rendeznek, ha a táncoktatók a saját képüket az internetre felteszik, ha a sikeres tánc együttesek előadást hirdetnek, mi egyébbel is tennék, mit a kalotaszegi viselettel és táncsal. Nem meglepő a nemzetközi táncos közösség számára, ha egy tokiói táncos jobban táncolja a kalotaszegi legényest, mint egy bánffy hunyadi fiatal és az sem, hogy van olyan amerikai etnomuzikológus-folklorista, aki magyarországi Fulbright-ösztöndíjas éve után PhD disszertációját a kalotaszegi legényes színpadi feldolgozásának mint tánc formának a szimbolizációjából írta és védte meg egy

38 A magyarországi amatőr néptáncmozgalom ernyőszervezeteként 1993 óta működő Martin György Néptáncszövetség 2019-ben XXII. alkalommal rendezte meg a Nemzetközi Legényesversenyt. A leghíresebb, leggazdagabb repertoárú kalotaszegi férfitáncosról, a magyarvistai Mátyás István „Mundrucról”, Martin György több évtizedes munka eredményeként vaskos egyéniségkutató monográfiát írt (Martin 2004). A Kárpát-medence néptáncos együttesének 2008 óta tartó, évente megrendezett futballtorna eseménye ráemlékezve viseli a „Mundruc-kupa” nevet. Ennek a néprajzkutatók által életre hívott versenynek a küldetéséről így vallanak a szervezők: „A Mátyás István 'Mundruc'-ról elnevezett »népfocitorna« a közösségteremtés új formáját teremtette meg a tánc házmozgalom résztvevői között.” (Lásd Bali–Korzenszky 2010.)

39 Itt csak a legjelentősebb egész estés táncműsorokat említjük. A Magyar Nemzeti Tánc együttes *Élő Martin Archivum: Kalotaszeg* a kiváló etnokoreológus Martin György 1969-es türei hangosfilm gyűjtését alapul véve eleveníti meg a Nádás mente multietnikus táncanyagát. A Magyar Állami Népi együttes: *Az örök Kalotaszeg* a bánffy hunyadi többgenerációs Varga zenészdinasztia a „Csipások” zenéje alapján idézi meg a vidék magyar, román és cigány lakosságának táncait. A Duna Művész együttes: *Szerelmünk Kalotaszeg* koreográfiája a vidék híres táncosainak és zenészeinek repertoárjából mutat be válogatást a legkiválóbb kalotaszegi zenészekből összeállított autentikus zenekar kíséretével.

neves amerikai egyetemen.⁴⁰ A különálló életet élő, vidéktől függetlenedő mitizálási folyamata a kalotaszegi hagyománynak azt is jelenti, hogy a „jól értesültebb” idelátogatók továbbra is azt vélelmezik, azzal az illúzióval érkeznek, sőt azt várják el, hogy van még helyben egy folytonos tudása, gyakorlása és szeretete a hagyománynak.⁴¹

Az új kommunikációs környezetben felnövő, közösségi médiát használó, világzenét hallgató, színpadhoz szokott mai fiatal táncos generáció számára a folklór használata már sokkal inkább egy individualizáltabb, különcebb önkifejezésnek a kirakatba könnyebben kitehető, szélesebb gesztusú, expresszívebb eszköze. A „folklórsztár” szerepet rakoncátlan féktelenséggel vállaló habitusnak felel meg egy olyan újfajta, erőteljes vizualitás, ahogyan a kozmopolita élettér rekvizitumai ütköznek a tökéletesre polírozott folklór kulisszájával, legyen az Herczku Ágnes népdalénekes promóciós anyaga, egy profi táncos Népművészet Ifjú Mestere lakodalmának fotói, vagy egy vezető táncegyüttes műsorának plakátja. A folkpedia.hu oldal készítői (maguk is profi táncosok) a makulátlan autenticizálással összeállított népviseleteket mai szépségideálú, erős, kontúros sminkű táncos modellekre adják, akik a nagyvárosi lét ikonikus kulisszái előtt jelennek meg. A képek telített, túlvezérelt színvilága és keményített kontúrossága tudatos eszköz, amelylyel a népi és a modern között feszülő ellentétet mehökkentően provokatív módon emelik ki. A már-már képzőművészeti eszközökkel komponált hiperrealista portrék a két világ ütköztetése ellenére (vagy abból fakadóan) egy olyan új, poétikus életérzést közvetítenek, amely nemhogy ennek a duális létnek a lehetetlenségét fejezné ki, hanem éppen ellenkezőleg, azt sugallja, hogy az új generáció otthonosan mozog ebben a közegben, vállalja identitását és a velejéig magának érzi az önkifejezésnek ezt a hibrid formáját.

A fentiekben vázoltak után óhatatlanul adódik a kérdés, hogy vajon mi köze van ennek a laikusok és a tájékozottabb „folk-rajongók” által megkülönböztetett hírnévnek, nimbusznak, egyszóval a mai népművészeti „kirakatnak,” a Kalotaszegen élő emberek „kalotaszegiségről” alkotott belső képéhez, a saját vidékükhöz és annak paraszti kultúrájához fűződő viszonyukhoz? Hogyan válnak szét és függetlenednek a kalotaszegi hagyományról kívülről gondolt képzetek, magától a Kalotaszeg helyi közösségeiben zajló komplex identitásképző kognitív folyamatoktól? Illetve hogyan, milyen csatornákon hat vissza a külső kép?

40 Lisa Overholser: *Staging the Folk: Processes and Considerations in the Staging of Folk Dance Forms*. Ph. D. Dissertation. Indiana University, Bloomington, Department of Folklore and Ethnomusicology, 2010.

41 Nem egy ilyen történetet hallottunk. Az inaktelki táncmulatságot felkereső japán táncsoport, akiknek a kedvéért csak hagyományos zenét húznak, miközben a helyiek alig várják, hogy szünetben kimenjenek egy kicsit levegőzni a vendégek, hogy végre kedvükre táncolhassanak modern táncot. A zsoboki árvaházat felkereső holland vendégek számára rendezett viseletbemutató, ahol a vendégek nem hiszik el, hogy a fiatalok nem tudnak táncolni, hiszen ahol viselet van, ott biztosan tudnak táncolni, stb.

Meddig reprezentatív egy táj, és ha találkozás színtere, ki vagy mi találkozik itt kivel, mivel? Ha a tájat, mint „interakciós teret” „kontaktzónának” fogjuk fel, akkor érdekelt minket a kontaktus ténye, színtere, résztvevői és tárgyai.

Ez a kérdés különösen indokolt egy olyan nagy múltú, korán felfedezett táj esetében, mint Kalotaszeg, amelynek sikertörténete 150 évre visszanyúló folyamat eredménye.⁴² Hiszen Kalotaszeg nem csupán egy, a híres néprajzi tájak közül, hanem a magyar népművészet csúcsteljesítménye, a „koronaékszer ékköve”. Kalotaszeg a paraszti műveltség minden területén kimagaslót alkotott, komplexitására jellemző, hogy az építészettől a fafaragásig, a hímezéstől a viseletig, a népköltészettől a zenéig és táncig sajátos stílárís kifinomultság jellemzi.⁴³ Ezzel összhangban, más néprajzi tájakhoz viszonyítva kiemelkedően jelentős Kalotaszeg „magas művészeti” reprezentációja, a festők, írók, filmesek által kialakított manifesztatív képe, a háziipar, a helyi gazdaság- és turizmus fellendülését szorgalmazó értelmiségiek és üzletemberek által kifejtett promóciója is.⁴⁴ Mindezen tényezők, impulzusok visszahatottak, érvényességében, relevanciájában erősítették meg a hagyomány fennmaradását, méghozzá nem statikus állapotában, az idők változásával lépést nem tartó újratermelésében, hanem folytonos megújulásában, változásában. A táj egyes közösségei a legutóbbi időig is megőrizték alkotó kedvüket, adaptáló képességüket, kreativitásukat. Tehát részben a külső érdeklődés gerjesztette a hagyományörzés belső, öntudatos igényét. A kívülről jövő hatások és a hagyomány újraalkotása belső mozgatórugóinak egymást stimuláló kölcsönhatása, a piacra termelő háziipar és a turisztikai érdeklődés összefonódása, teszi a „Kalotaszeg-jelenséget” a hagyomány és a modernitás dinamikus összjátékának fókuszába.

A Kalotaszeget vizsgálati tárggyául választó kutatók (etnográfusok, földrajztudósok, nyelvészek, antropológusok, muzeológusok) pedig szakmailag új kezdeménye-

42 E folyamatot illusztrálta a Néprajzi Múzeum 1998-ban megrendezett *Kalotaszeg – A népművészet felfedezése* című kiállítása.

43 A kalotaszegi népművészet komplexitásához kevés más példa mérhető. A Kárpát-medence számos más néprajzi tája a hagyományos kultúra egyes ágaiban jeleskedik ugyan, például a viselet (palócok), zene (Somogy), tánc (Szatmár) vagy akár a kézművesség bizonyos területei (például fazekasság Csákvár, Mezőtúr), amely köré szerveződik egy-egy régió vagy település hagyományörzése, azonban ez távolról sem jelenti a hagyományos kultúra egészének kimagasló reprezentativitását.

44 A népművészet 19. század végi felfedezésének és az ebből merítkező magyar nemzeti stílus kialakulásának fontos forrása Kalotaszeg. Az érdeklődés felkeltésében és a népművészeti háziipar megteremtésében egy helyi származású úri családnak, a Gyarmathy házaspárnak elvülhetetlen érdemei vannak. A Habsburg királyi család és a magyar arisztokrácia egyes tagjainak személyes példája a kalotaszegi népművészeti tárgyak felkarolásában divatot teremtett. Látogatták előkelők, közemberek, turisták, megörökítették tudósok, művészek. A táj a magyar szecesszió művészeire a reveláció erejével hatott, a gödöllőiek, a Malonyai-vállalkozás népművészet kötete és Kós Károly tevékenysége elválaszthatatlanul összeforrt a vidék hírnevével. Nem hagyható ki az 1940–1944 közti rövid „kis magyar világ” szimbolizációs hatása, amikor Kalotaszeg mint a visszanyert Erdély értékeinek kvintesszenciája jelent meg, majd a szocializmus időszakában ide zarándokolt a táncházmozgalom első nemzedéke.

zések úttörői voltak Herrmann Antaltól és Jankó Jánostól, Szabó T. Attilán keresztül Kresz Máriáig.⁴⁵

Kalotaszeg esetében tehát nemcsak a kultúra leírásának elsődleges, egyszerű szintje tölt meg könyvtárakat, hanem magának a kutatásnak, a kutatás által konstruált képnek a története, és e képnek a közgondolkodásra ható toposzai, továbbá ezek visszahatása a vidék belső folyamataira is gondos elemzést igényel (Fejős 1998).

A történeti és néprajzi fókuszú Kalotaszeg-kép összevetése a jelenkori állapottal számtalanszor felveti egy felelős kutatóban azt a belső önismereti kontrollt igénylő, önreflexív kérdést – amit az antropológia jó ideje feszeget –, hogy a leírás hogyan ütköztethető a valósággal. A „self perception” kritikus hangja az utóbbi évtizedekben a kiállítások, a múzeumok, az „objektívált kultúra” kapcsán szólal meg a reprezentáció legitimitásának kérdését felvetve.⁴⁶ E tanulmány szerzőinek is állandó ismeretelméleti és morális dilemmája, hogy a leírás hogyan ütköztethető a valósággal, tehát a valóság percepciójának óhatatlanul szubjektív minősége, az egyébként a tudomány által méltán elvárt és a modellalkotáshoz szükséges absztrahálás felveti az etikai felelősségét annak, hogy az általunk kívülről alkotott kép, mennyiben csak imaginárius konstrukció, vagy valóban tükrözi az ott élők gondolati struktúráit, belső nézőpontját? (Vajon a saját kutatói érzelmi ráhangolódásunkon túl prekoncepcionál-e minket az a tudománytörténeti tradíció is, amelyben szocializálódunk a tanulmányaink során? Tehát az önvizsgálatnak létezik egy olyan szintje is, hogy a kutatóra hogyan hatnak bizonyos kutatási toposzok?) Vajon az a fajta intellektuális és érzelmi ráhangolódás, amit a vidék történetének mélyebb ismerete kelt, csak egy belső fantomképet láttat-e velünk? (Gondoljunk csak Kós Károly írásainak nagy erejű Kalotaszeg-képére, amely a táj történetéről olyan kitörölhetetlen toposzokat rögzített az írástudók fejében, amelyek ugyan felemelően gyönyörűek, de

45 Péntek János, körösfői születésű nyelvészprofesszor így fogalmazott erről, egy 2006-ban rendezett zsoboki, szórvány tematikájú konferencián: „Kalotaszeg tehát most ürrég és modell, kutatási téma és kutatási terep, kísérleti terep egyszerre, és ilyen szerepet tölt be már jóval több mint egy évszázada. Erre volt alkalmas Herrmann Antalnak, aki többek között az interkulturalitás vizsgálatának egyik első propagálója, Jankó Jánosnak, aki az első modern néprajzi tájmonográfiát írta erről a régióról, Bartók Bélának, aki éppen száz éve itt kezdte a magyar és nem magyar népzene felfedezését, Malonyai Dezső csapatának, amely szintén száz éve jelentette meg sorozatának első kötetét, később a száz éve született Szabó T. Attilának, aki a közeli Bábonyban vált kezdeményezőjévé a modern névtani és nyelvöldrajzi kutatásoknak. Szomszédunkban, Sztánán, Kós Károlynak, az apának és fiúnak, a szintén szomszédos Ketesden a népmesegyűjtő Kovács Ágnesnek, Nyárszón a szocializáció hagyományait kutató Kresz Máriának, Körösfőn a jogi népszokásokat vizsgáló Tárkány Szűcs Ernőnek. Kalotaszeg a kutatók újabb és újabb nemzedéke számára a XX. század második felében is megőrizte ezt a szerepét. Az újabb időben Balogh Baláznak és Fülemile Ágnesnek, akik a legtöbbet tárták föl e kistáj közösségeinek identitással, társadalommal, táji tagolódásával kapcsolatos folyamatairól. A fenti névsor alapján két dologra hívnám föl a figyelmet: az egyik, hogy akik Kalotaszegen kutattak, szakmailag szinte minden esetben újat kezdeményeztek, új szellemet képviseltek, módszertanilag is korszerűek vagy éppen úttörők voltak. A másik, hogy fiatalok voltak, jelentős, sőt korszakalkotó szakmai életutak indultak el ezen a terepen.” (Péntek 2007: 141–142.)

46 A múzeumi reprezentáció elméleti kérdéseiről lásd az *Exhibiting Cultures* tanulmánygyűjteményt (Karp–Lavine eds. 1991).

meglátásai tudományosan nem mindig igazolhatóak.⁴⁷⁾ Ugyanakkor egy társadalomtudós elmélyültebb látásmódja önmagában nem támadható, az egy olyan boldog állapot, amit Johan Huizinga úgy fogalmaz meg, hogy a történelem ismeretével úgy érthetünk egy tájat, egy korszakot, mint ahogyan a zenét hallgatjuk.⁴⁸⁾ (Tegyük hozzá, hogy Huizinga zene-metaforáját John Lukacs idézi abban a műfajt teremtő kísérletében, ahol a történelem és az irodalmi fikció határait feszegeti, mint a történetírás új, lehetséges, poétikusabb hangját – Lukacs 1999.) De el kell ismerni, hogy Kós Károly szerencsésebb helyzetben volt, művészi szabadságával feljogosítva megtehetette, hogy – a szerző (author)/az író (writer), és a munka (work)/szöveg (text) opozícióban értelmezve (Foucault 1969, Barthes 1977) – író legyen (lásd Kós Károly Kalotaszeg-könyvének poétikus önvallomását az előszóban), a képzelőerő és a nyelv fegyvertárának minden impresszív eszközével felvértezve. Talán Clifford Geertz-nél sem pusztá áthallás, hogy a zene metaforáját használva ír a „nem szerzői beállítottságú” kutatóról, aki csak a hangokat hallja, de a zenét nem, és a „szuperszerzői” beállítottságú kutatóról, aki nem létező zenét hall (Geertz 1988).

A magunk zenéjét Kalotaszegről mi kutatók tehát halljuk – e gazdag történelem ismeretében elmélyített ráhangolódással és vájt fülekkel –, csak nem könnyű másokkal is elhíttetni, újabban még önmagunkkal sem egyszerű, hogy ez a zene tényleg létezik, amikor a vidék materiális mindennapjaival szembesülünk. Amikor mondjuk a lerobbant egeresi gyártelepen utazunk keresztül, vagy amikor a Bánffy-hunyad–Kolozsvár főútvonalon megállunk egy útépités miatt felállított piros lámpánál, ahol egy olasz cég román munkásokkal dolgoztat – az út egyik felén méteres árok, közlekedésmorál híján folyton a pirosba rohanó autók – s az útszéli munkagépnél álldogáló sofőrrel helyi barátunk 30 másodperc alatt megalkuszik 100 liter motorinára, amiért majd a sötétben jön vissza. Vagy pontosan ebbe az emberi momentumba belesűrítve érthetünk meg többet a mélystruktúrákból? (Jobban, mint ha a gyöngyöspárta nemzetiszín pántlikáját fotózzuk?) Milyen zenét hallunk mi, kutatók, és mit hall egy máshonnan jött látogató? Mi az, amit egy átlag utazó lát, és egyáltalán mit keres? Ez az, ami gyakran foglalkoztatott, amikor a nyugati fogyasztói társadalomban elkényeztetett amerikai hallgatókat kalotaszegi buszos kirándulásra vittünk.⁴⁹⁾ Miközben az amerikai popkultúra Transylvania képe, Drakula-mítosza is dolgozik bennük, ami nekik első látásra szembe ötlük – mondjuk a Bánffy-hunyad szélén álló gáborcigányok keleties csodapalotái, vagy hogyan fénylik a teteje annak a sok kupolás templomnak a görög kereszttel a tetején, „milyen szépen rendbe hozták, biztos régi lehet” –, az nem feltétlenül az, amire mi irányítanánk rá a figyelmet.

47 Szubjektívtását maga is hangsúlyozza könyve ajánlásában: „...az életem [...] rövid lenne arra, hogy Kalotaszeg méltó könyvét megírhasam. Tehát elmesélem azt, amit a szívem diktál róla és adom úgy, ahogy tudom ma: tökéletlenül, egyenetlenül, rendszertelenül, de szeretettel.” (Kós 1937: 3.)

48 „A feeling of immediate contact with the past is a sensation as deep as the purest enjoyment of art [...] The historic sensation is not the sensation of living the past again but understanding the world as one does when listening to music...” The Task of Cultural History (VII, 71) – Huizinga 1973: 400.

49 Fülemile Ágnes 1991 és 2018 között tanított Budapesten működő amerikai egyetemi programokon.

Itt újra felidézzük társadalomnéprajzi kutatásaink eredeti kérdésfelvetéseit.⁵⁰ Amikor vizsgáltuk az alulról szerveződő társadalom struktúráját, az emberi kapcsolatok szálainak változó térbeli rendszerét, érdekelt minket, hogy az egyes települések kapcsolatrendszerüket tekintve milyen méretű, és szerkezetű táji szerveződésekhez kapcsolódnak. Érdekelt, hogy milyen interakciós helyzetekben, körülmények között, esetleg intézményeken keresztül realizálódnak a kapcsolatok. A helyi önazonosság-tudaton túl az egyes falvak lakói milyen tágabb összefüggésrendszerbe helyezik magukat. A zonális struktúrák megrajzolásához figyelembe vettük az ott élők vélekedését, azt, ahogyan tudati szinten leképezik a közvetlen társadalmi kommunikáción alapuló emberi kapcsolatok viszonyrendszerét. Tehát kik és miért helyezik belül vagy kívül saját közösségüket egy valamely névvel nevezett, időben és térben változó kapcsolathálóba és hogyan látják annak belső tagolódását. Érzékelni akartuk azt a belső nézőpontot, amely szerint egyes falvak nemcsak önmagukat helyezik bele egy kapcsolatrendszerbe, hanem másokat kívül, vagy belül állónak minősítenek, tehát hogy a besorolás-önbesorolás, minősítés-megítélés mechanizmusa hogyan működik. Igyekeztünk felvázolni azokat a viszonyrendszereket, amelyek alapján egy tágabb vagy szűkebb körben kikre mutatnak rá, mint „erős” vagy „gyenge” településekre. (A rangsorolásban, az értékítéletben gyakran nemcsak valós, hanem vélt, pozitívna, vagy negatívna tartott jelenségeket, tulajdonságokat is alapul vesznek.) Rákérdeztünk, hogy van-e és mely falvak esetében valós, megfogható Kalotaszeg-identitás. Fontos-e nekik, van-e tartalma, töltése a Kalotaszeg tudatnak? Ez a tudat egységes-e mindenkinél a közösségen belül, vagy társadalmi és korcsoportonként, illetve egyénenként más és más a helye az identitásuk struktúrájában, sőt ezen túlmenően is csak egyes egyének szorgalmazzák-e bizonyos szempontok, esetleg érdekek alapján, hogy közösségük Kalotaszeghez soroltasson. Kik, miben látják kifejeződni (pl. mentális, tudati, kulturális jellemzőkben) a „kalotaszegiség” lényegét? Abban, ahogyan rangsorolnak szerepet játszik-e, hogy egy-egy faluközösség milyen módon és mennyire testesíti meg a „kalotaszegiség” ideálmodelljét?

A „tradicionális” kultúra expresszív kifejezései, mint kutatási problematika, tehát a fentiekben részletezett szempontból válnak érdekessé a számunkra. Akkor, amikor egy néprajzi táj regionális identitásának alakulását, strukturaltságát kutatjuk, nem hagyható figyelmen kívül, hogy a regionális identitás hogyan, milyen formában nyilvánul meg, milyen szituációk, gyakorlatok segítik a fennmaradását, újratermelődését, milyen kognitív tartalmak kapcsolódnak össze vele. Ennek a tágabb kérdéskörnek viszont már elengedhetetlen része, hogy megértsük és változásában értelmezzük azt a jelenségekört, amit a köznyelv és a kutatás is a „hagyomány” pontatlan, de közkeletű gyűjtőfogalma alá sorol.

Kérdésként vetődhet fel, hogy egy vizsgált táji/lokális csoportnak vannak-e egyáltalán őket jellemzően megkülönböztető, kulturális jegyei, amelyeket ők és má-

50 Kalotaszeg alulról szerveződő társadalmi struktúrájának kérdéseiről lásd Balogh–Fülemile 2004: 12–55.

sok számon tartanak, vagy vannak-e általuk fontosnak tartott, kiemelt markerei? A sajátnak érzett kultúrának („hagyománynak”) van-e köze a csoportkohézió megteremtéséhez, felerősítéséhez, megtartásához, tehát a regionális identitást erősítő és újratermelő gyakorlatoknak van-e köze ezeknek a kulturális elemeknek a felmutatásához? Van-e a regionális identitásnak jelentősége és tartalma napjainkban, s az identitás jelenkori kifejezésének vannak-e még most is kulturális vetületei? Tehát az „örökség-koncepció” alakulása, megkonstruálása, jelenkori állapota hogyan írható le?

A közösség belső nézőpontjából értelmezve a hagyomány használatának kontextusait, funkcióit, jelentéseit, eltérések lehetnek az egyes közösségek hagyományértelmezése és megőrzési gyakorlatai között, amelyben a kistájak közötti, múltban gyökerező mentalitáskülönbségek még mindig hatnak a jelenben is. 15 éve még egyes falvakban, bizonyos műfajokban még mindig meghökkentő kreativitással alakult a díszítőművészet, bár egy sokaknak nem tetsző, kései, túldíszített, elaprózódott szín kavalkád jellemezte, de még volt alkotókedv és volt számos kiemelkedő képességű alkotó is. Közülük jelentek meg a revival kézműves mozgalomba bekapcsolódó tudatos alkotók. Az alkotókedvet, vagy a tárgy megszerzésének vágyát motiválhatta többek között: – alkotóöröm, önkifejezés, manualitás, üzlet, megélhetés, presztízversengés, az anyagi és társadalmi elvárásoknak való megfelelés, tudatos értelmiségi kezdeményezés, a kulturális emlékezés közösségi rítusai, stb. Máig különbségek lehetnek egy lokális közösségen belül is aközött, hogy az egyes generációk számára mi a jelentése és értéke a hagyománynak és mi a „hagyományhasználatuk” gyakorlata: már eltűnt, nincs jelentése és értéke, nincs igény a felújítására vagy éppen neutrális. Nyúgnak érzik-e kötöttségeit, kiüresedettnek kifejezésformáit és meg akarnak-e szabadulni tőle? Vagy alávétve magukat a lépéstartás kényszerének, belemennek egy szerzési versenybe (mert a hagyományos tárgyegyütteseknek – ruhátár, kelengye, tiszta szoba, lakodalmi és keresztelői ajándékok – magas a presztízszértéke, ami kifejezheti, hogy: „van rá anyagi lehetőségem, hogy birtokoljam”; „az enyém több és szebb, mint a másiké”; „a mi családunk olyan presztízses volt a múltban is, hogy nekünk volt honnan örökölni”, stb.). Ugyanakkor a modern fogyasztói javak szelektálatlan beáramlása, az információs csatornákból áradó globális fogyasztói ideál kényszerítő ereje, az elmaradottság egyéni szinten megélt szubjektív érzése, amelyre kiütkereső aspirációk megálmodásával válaszolnak, egyre felgyorsuló dinamizmussal sietteti az egykori konszenzusos közösségi kultúra felszámolását, sőt az új fogyasztói javak a rang, a személyiség önképének, az identitás kifejezésének új, de még régi intenzitással használt eszközeivé, a reprezentáció új státuszszimbólumaivá válhatnak. A kisebbségi érzésből fakadó lépéstartás kényszerre nem egyszer extrém példákat, felfokozott gesztusokat produkál. Szituációfüggő, hogy a régi megőrzése mikor érdem és mikor stigma. Egyes közösségek esetében viszont azt látjuk, hogy az a néhány ünnepi alkalom vagy tárgy, amely a valaha sokkal gazdagabb hagyományanyagból megmaradt, az valós, nagyra értékelt, a közösség pozitív énképét erősítő szimbólummá vált, ami egyszerre lehet a közösségi, a vallási, a regionális és az etnikus identitás kohézióját növelő eszköz.

A helyi közösségek kohéziója és a hagyomány „felmutatásának” ambíciója mögött kitapintható az a mozaikos tájszerkezet, az „erős” és „gyenge” települések korábbi hierarchikus mintázata – amely egy-két évtizede még viszonylag jól megfogható volt –, és ami jelenleg még drámaiban rajzolja ki az elnéptelenedés, diaszpórizáció megállíthatatlan folyamatait, ezen a mintegy 40 település hálózatából álló tájon, a peremvidékek és az altájak egy részén. Az utóbbi 100-120 évben kénytelenül működő „sorvadás” logikája prognosztizálja a demográfiailag kritikus küszöb elérését számos település számára, a belátható jövőben. Így, a mintegy 13 ezer főnyi lakosú Kalotaszeg foszló és halványodó rajzolatában néhány jelentősebb népességmegtartó erővel bíró, szigetszerű település emelkedik ki élni akarásával és az új lehetőségek megragadásával.

Kalotaszeg bizonyos területei (elsősorban az Alszeg falvai) maguk is szórványosodnak, ugyanakkor Kalotaszeget olyan egyértelműen szórványhelyzetű faluközösségek veszik körül, amelyek valamikor Kalotaszegtől – identitásban és kulturálisan – elkülönülő más néprajzi tájhoz tartoztak. Az utóbbi évszázad során azonban, ahogy kipusztult az őket körülvevő falvakból a magyar lakosság, szórványhelyzetűvé váltak a saját néprajzi csoportjuk felszámolódása közepette. Ahogyan szigetszerűen megmaradtak külső kapcsolatok nélküli zárványként, egyes esetekben megpróbáltak új kapcsolatokat építeni a még etnikailag erősnek számító Kalotaszeggel. A turisztikai érdeklődést kiszolgáló háziipari tevékenység (textilmunka, fafaragás, gyöngyfűzés) és kereskedelem munkalehetőséget biztosít a jelenben is. Emiatt Kalotaszeg és peremvidéke magyarul lakta településein a Kalotaszeg-tudat megléte, a kalotaszegi régióba tartozás, ezáltal a híres kalotaszegi kultúra vállalt hordozása – illetve ezzel szemben társadalomtörténeti okok miatt (pl. kisnemesi eredet: Szucság, Középlak, Borsa völgyi falvak; nem paraszti, hanem iparos öntudat: Gyálu, Alsójjára; katolikus vallás miatti elszigeteltség: Jegenye) a kalotaszegi kultúrkörön való kívül helyezkedés – most már megmaradási, gazdasági kérdéssé is válhat. Azon kevés szórványközösségek, amelyeknek távlati esélye van a megmaradásra, valamilyen módon igyekeznek – a már nem etnikai tömbnek, de még mindig „erős” magyarsággal bíró régiónak számító – Kalotaszeg irányába orientálódni kapcsolatrendszerüket és kulturális identitásukat tekintve.⁵¹

A felfedezés közel 150 éves története és intenzitása, a „kalotaszegiség nimbusza” muníciót ad a mai hagyományőrzésnek és hozzájárul a regionális identitás fenntar-

51 A kapcsolatkeresés különböző változatait figyelhetjük meg. A paraszti kultúrájú Kalotaszeg és a Kalotaszegtől elzárkózó kisnemesi eredetű falvak szórványai közé ékelődő Kajántó református magyarjai – ahogy a vele szomszédos magyar parasztközösségek kihaltak a 20. század első felére –, elkezdtek a Nádas menti falvak irányába kapcsolatokat keresni, oda jártak mulatságba, igyekeztek onnan asszonyt hozni, és a népviselet bizonyos elemeit is átvették. Méra ezért Kajántót már Kalotaszeghez tartozónak érzi. A Kolozsvártól keletre fekvő Erdőalja magyar szórványcsoportjai közül a legtöbb az előregedés következtében képtelen az elszigetelődéséből kitörni. A két legnagyobb lélekszámú közösség azonban Kolozsvár gazdasági vonzásának hatásai mellett is más-más utat jár be. Az egyik, egy új Kalotaszeg identitást igyekszik kiépíteni a kulturális turizmus nyújtotta előnyökért (Györgyfalva), a másik egyre gyorsulóbb ütemben szünteti meg önmagát az asszimiláció, az egymás mellett élő 3 magyar vallás megosztó hatása és az elvándorlás révén (Kolozs). (Bővebben lásd Balogh-Fülemile 2007.)

tásához. A lokalitás belső világától elszakadó külső szimbolizáció folyamatai megragadhatóak a vidék belső dinamikáira való visszahatásaiban.

Ha az identitás generációs továbbélését kutatva, a mai legfiatalabbaknak, a tízen- és huszoneveseknek a Kalotaszeg-tudatát vizsgáljuk, azt, hogy jelent-e nekik személyesen valamit Kalotaszeg, akkor egyik érzékelhető jelét az adja ennek, hogy – tudatosságában különböző fokon, motivációiban eltérő okok miatt, de – megjelenik az emberi kapcsolathálóikban a kalotaszegiség fenntartásának igénye.⁵² Új (távolsági) lehetőséget jelent az identitás kutatásában a közösségi média vizsgálata. Kiválóan dekódolható a Facebook-posztok jellegét és arányát vizsgálva, hogy az önreprezentációban hogyan jelenik meg a kalotaszegiség ideája, mi a hagyományhoz való egyéni viszonyulás, hogyan, milyen eszközökkel fejezhető ki a kalotaszegi identitás. Konkrétan lehetne elemezni (ha a személyes adatok használata nem lenne aggályos), hogy egy helyi társadalom különböző csoportjainál milyen jellegű szöveges („hashtag-elt”) és képi üzenetek jelennek meg. Mik a preferenciák, milyen a modellkövetés iskolás és középiskolás korúaknál, tovább tanuló egyetemistánál, családok középkorú férfinél és nőnél, világi és egyházi értelmiségieknél (úgy is mint mozgósító, motivációs üzenetek „posztolói”), a folk mozgalomba bekapcsolódó fiatalnál, reflektorfénybe került, a revival mozgalom hajtóerejének számító előadóművészeknél, stb.? Milyen motívumokat, s rajtuk keresztül milyen értékeket jelenítenek meg, amelyek kifejezik Kalotaszeghez mint híres tájhoz és mint bensőséges otthonterhez való kötődésüket: a népviseletbe öltözés, a táji toposzok, a vidékiség sztereotípiái, az emberi kapcsolatok, a családi-rokonsági összetartozás, a közösségi lét, a vallási élet, az életfordulók rítusai, az utazási élményekkor a távol és az otthonter oppozíciója, presztízsjavak és presztízsszituációk, stb.

A felszínen megragadható jelenségek mögött azonban húzódik egy nehezebben felismerhető, de bizonyosan létező mélyszerkezet, amely – kivált az ünnepi szférát érintő, jól vagy rosszul működő, cselekvő, tudatos hagyományápolás mellett – azokat a mélyebben megbújó, rejtett, tovább élő elemeit jelentik a hagyománynak, amelyek a legfiatalabbak életét is irányítják a mindennapokban. Például tetten érhetőek az olyan alapvetően tradicionális reflexek, mint az egykori paraszti írásbeliség szentimentalizmusának továbbélése, a presztízsjavak megmutatásának, a kifelé történő reprezentálásnak az erős, érzelmileg motivált igénye (amely már a médiahasználat intenzitásában is megmutatkozik). Ezeken túl is megfigyelhető az értékrendben, a jövőképben, az életmódban, kommunikációban is számos továbbható hagyományos elem (például tanulás iránti attitűd, aspirációk, nemi szerepek, verbális fordulatok, falucsúfolók használata, életvezetési technikák, stb.).

52 A 2017-ben a *Főlszállott a páva* televíziós vetélkedőt megnyerő Kalotaszegi Legénytársulat táncegyüttes tagjai 2019-ben már a VIII. Kalotaszegi Ifjúsági Vándor Néptáncbort tartották meg a felszegi Nyárszón. Az idei egyhetes táborban 200 fölött volt a Kalotaszeg minden életképebb településéből érkező gyerekek, fiatalok száma. Az oktatói tevékenysége a táncosoknak nemcsak a tábor idejére szorítkozik, hanem évközben is a térség több településén tanítják az iskolai csoportokat. Tevékenységük a jelenlegi kalotaszegi kezdeményezések egyik legfontosabbika, amely a gyerekek kalotaszegi kapcsolathálóját bővíti, öntudatukat erősíti. A református egyház szervezte ifjúsági táborok is hasonlóképpen fontos közösségképző alkalmat jelentenek.

Zárszó

A Kárpát-medence Magyarországon kívüli hagyományőrzőbb területein, így Erdély utolsó viseletes tájain, az egykor a táncházmozgalom lendületében felfedezett „zarándokhelyeken” is, az utóbbi 25 évben dinamikus változások zajlanak. A kultúraváltás folyamata, jellege, logikája sok tekintetben eltér a Magyarországon néhány évtizeddel korábban lejátszódott folyamatoktól. Szerencsés esetben vannak példák arra, hogy a fiatalok között – akik egyébként éppúgy élvezik a kitágult világ lehetőségeit (s a globalizációval beáramló fogyasztási javakat), mint bárki a nagyvilágban – akadnak, akik tudatos odafordulással próbálják szorgalmazni a hagyomány revival-szerű felkarolását, miközben még ott vannak mellettük a nagyszülők, akikről tanulni tudnak. Sok esetben a magyarországinál árnyaltabb szokásrendszer is kíséri a családi és közösségi élet fordulóit, amelyben a hagyományos viselet rendszeréből kiemelődve, egy-egy rend öltözet még mindig fontos szimbolikus szerepet játszik. A tárgyi világ, a kelengye kettős (modern és hagyományos) presztízs-hierarchiája még egy-két évtizede, főleg a Nádas-mente közösségeiben segített megőrizni és a „kereslet” révén újrateremtetni a hagyományos tárgy-együttesek egy részét. A főbb közösségi intézmények, az egyház és az iskola, amelyek szintén a hagyományok őrzését szorgalmazzák, a lokális kisebbségi közéletnek most is fontos nyilvános színterei. Egy-egy kiragadott, különleges jelentőséggel bíró hagyományelem is harmonikusan megfér a szokásalkalmak sorában. A következő 10-20 év fogja eldönteni, hogy vajon a túlélő/felújított hagyomány továbbvitelének lesz-e sikere, elfogadottsága? Vajon a korábbi gazdag viseleti rendszerből marad-e legalább egy rögzített formai megoldású, jelmezszerű öltözet különleges alkalmakra, amely kifejezheti viselőinek regionális/lokális/etnikus identitását? Marad-e az interneten kínált turisztikai ajánlatok mögött valós, megélt tartalom? Vajon eljön-e és mikor az idő, amikor mítosszá kezd válni a „kalotaszegi néprajzi álom”, illuzórikus a fenntartása és megélése a benne élőknek és kívülről jövőknek? S vajon megmarad-e valami a jellegéből majd mutatóba ennek az emblematisztikus néprajzi tájnak a Kolozsvár körüli üzleti negyedek, ipari és lakóparkok növekvő gyűrűjében. Tíz év múlva újra feltehetjük a kérdést, hogy vajon meddig reprezentatív e táj...?

Szakirodalom

Bali János – Korzenszky Tamás

2010 Mundruc Népfocitorna. Jegyzetek a foci és a néptánc kapcsolatának társadalomtudományos magyarázatához. *Folkrádió*. Internetes honlap: <https://folkradio.hu/hir/4609> (letöltve: 2019. nov 17.).

Balogh Balázs

1998 Egy körösfői árus kereskedelmi kapcsolatrendszere. *Néprajzi Értésítő* LXXX. 207–214.

- 2003 Local Village Tourism in „Kalotaszeg” Region after 1990. The Example of Village of Kalotaszentkirály (Sancraiu, Romania). In: Cseri, Miklós – Fejős, Zoltán – Szarvas, Zsuzsa (eds.): *Touristic Construction and Consumption of Cultures*. Hungarian Ethnographical Society – Hungarian Open-Air Museum – Museum of Ethnography, Budapest–Szentendre, 175–182.
- 2009 Egy férfigeneráció sorsa Tápon a téeszésítéstől napjainkig. In: Berta, P; Hop-pál, Mihály (szerk.): *Ethno-lore*. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve, XXVI. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 289–325.
- 2010 Some Remarks about the Notion of Fatherland of American Hungarians. In: Bata, Tímea – Szarvas, Zsuzsa (eds.): *Past and Present Stereotypes. Ethnological, Anthropological Perspectives*. Magyar Néprajzi Társaság – Néprajzi Múzeum, Budapest, 151–160.

Balogh Balázs – Fülemile Ágnes

- 2004 *Társadalom, tájszerkezet, identitás Kalotaszegen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- 2007 Elzárkózás és kapcsolatkeresés. Szórványközösségek eltérő magatartásmo-delljei egy nagy múltú erdélyi magyar táj, Kalotaszeg peremén. In: Balogh Balázs – Bodó Barna – Ilyés Zoltán: *Regionális identitás, közösségépítés, szórványgondozás*. Lucidus Kiadó, Budapest, 150–169.
- 2008 Cultural Alternatives, Youth and Grassroots Resistance in Socialist Hungary – The Folk Dance and Music Revival. *Hungarian Studies* 22. (1–2) 43–62.
- 2019 Jelenlét, kapcsolattartás és terepmunka módszerek a változó Kalotaszegen. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái*. (Krizsa Könyvek, 45.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 31–60.

Barth, Fredrik

- 1969 *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Universitetsforlaget, Oslo.

Barthes, Roland

- 1977 *Image, Music, Text. Essay*. Fontana Press, London.

Bogatyrev, Peter

- 1971 *The Functions of Folk Costume in Moravian Slovakia*. Mouton, The Hague–Paris.

Borsos Balázs

- 2016 *Az új Gyűrűfű. Az ökofalu koncepciója és helye a fenntartható település- és vidékfejlesztésben*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Clifford, James

- 1992 „Travelling Cultures.” In: Grossberg, Lawrence – Nelson, Cary – Treichler, Paula (eds): *Cultural Studies*. Routledge, New York, 96–116.

Diószegi László

2008 Historic Moments of Hungarian Folk Dance: From the Gyöngyösbokréta to the Dance House Movement. *Hungarian Studies* 22. (1–2) 3–8.

Farkas Judit

2017 'Very Little Heroes.' History and Roots of the Eco-Village Movement. *Acta Ethnographica Hungarica* 62. (1) 69–88.

Fejős Zoltán

1998 Kalotaszeg történetei. *Néprajzi Értesítő* LXXX. 5–11.

2005 *Boldog/képek*. Kiállítási katalógus. Néprajzi Múzeum, Budapest.

Ferencziné Sedlmayr Krisztina

2006 Magyaros ruhamozgalom az 1930-as években. In: *Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum évkönyve*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 131–177.

Foucault, Michel

1969 *What is an Author?* (lecture)

Fügedi Márta

2000 The Discovery of Matyó Folk Art. *Hungarian Heritage* 1. (1–2) 9–18.

Fülemile Ágnes

1991 Megfigyelések a paraszti női viselet változásához Magyarországon – az I. világháborútól napjainkig. *Ethnographia* 102. 50–78.

2018 Népművészeti örökség és hagyományőrzés Magyarországon. In: Götz Eszter (szerk.): *Kéz/Mű/Remek Nemzeti Szalon 2018 Népművészet. Hand/Craft/Art National Salon 2018 – Folk Art*. Múcsarnok Nonprofit Kft., Budapest, 45–61.

Fülemile Ágnes – Stefány Judit

1989 *A kazári női viselet változása a XIX–XX. században*. ELTE BTK, Budapest.

Geertz, Clifford

1988 Beking There: Anthropology and the Scene of Writing. In: Uő: *Works and Life. The Anthropologist as Author*. Stanford University Press, Stanford, 1–25.

Hofer Tamás

1991 Construction of the 'Folk Cultural Heritage' in Hungary and Rival Versions of National Identity. *Etnologia Europaea* 21. (2) 145–170.

Huizinga, Johan

1973 *1872–1972 Papers Delivered to the Johan Huizinga Conference, 11–15 December 1972*. Edited by W.R.H. Koops, E.H. Kossmann, Gees van der Plaats. Springer Netherlands, The Hague.

Jakab Albert Zsolt – Vajda András

2019 A vidék változó képe Erdélyben. In: Uők (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiségek mai formái.* (Kriza Könyvek, 45.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 7–10.

Jurecskó László

1989 A Malonyai vállalkozás kalotaszegi kötetének létrejötte. *Ethnographia* 100. 243–277.

Karp, Ivan – Lavine, Steven D. (eds.)

1991 *Exhibiting Cultures. The Poetics and Politics of Museum Display.* Smithsonian Institution, Washington–London.

Kelemen László

2008 The First Decade of the Hungarian Dance House Movement in Transylvania: A Subjective History. *Hungarian Studies* 22. (1–2) 103–117.

Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc (szerk.)

2001 *Kalotaszeg bibliográfiája.* Hála József, Váczy Leona, Murádin László, Péntek János, Vasas Samu, Fülemile Ágnes bibliográfiáját kiegészítette és szerkesztette Ercsei Judit. (A KJNT Értesítője, X.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Kisbán, Eszter

1989 From Peasant Dish to National Symbol. *Ethnologia Europaea* 19. (1) 95–102.

Kós Károly

1937 *Kalotaszeg.* Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár.

Kósa László

1987 *Malonyay Dezső és „A magyar nép művészete”.* (Kísérőfüzet) Helikon Kiadó, Budapest.

Lukacs, John

1999 *A Thread of Years.* Yale University Press, USA.

MacCannell, Dean

1989 *The Tourist. A New Theory of the Leisure Class.* UC Press, Berkeley–Los Angeles–London.

Martin György

2001 Discovering Szék. *Hungarian Heritage* 2. (1–2) 31–40.

2004 *Mátyás István 'Mundruc'. Egy kalotaszegi táncos egyéniségvizsgálata.* Plánétás Kiadó, Budapest.

Pálfi Csaba

1970 A Gyöngyösbokréta története. In: Dienes Gedeon – Maác László (szerk.): *Tánc tudományi Tanulmányok 1969–1970*. Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, Budapest, 115–161.

Paulini Béla

1937 *Gyöngyös Bokréta*. Dr. Vajna és társa, Budapest.

Péntek János

2007 Kalotaszeg bizonyosságai és kérdőjelei. In: Balogh Balázs – Bodó Barna – Ilyés Zoltán (szerk.): *Regionális identitás, közösségépítés, szórványgondozás*. Lucidus Kiadó, Budapest, 141–149.

Romsics, Imre

2001 The Folk Art of Kalocsa. *Hungarian Heritage* 2. (1–2) 7–30.

Šmidchens, Guntis

1999 Folklorism Revisited. *Journal of Folklore Research* 36. (1) 51–70.

Szabó Lilla

2019 Kalotaszegi Magyar Napok – hagyományteremtés vagy politikai játszma? In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái*. (Kriza Könyvek, 45.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 249–261.

Szente Dorina

2017 A Gyöngyösbokréta mozgalom rituális világa. A hagyomány őrzésének árnyoldalai. In: Németh András – Vincze Beatrix (szerk.): *Továbbélő utópiák – magyar életreform-törekvések és nemzetközi recepciós hatások. Neveléstudomány-történeti tanulmányok*. 141–159.

Szűcs Brigitta

2016 Körösfői portékák. Adatok egy kalotaszegi falu életmódjáról. *Ház és Ember* 26. 69–86.

Valuch Tibor

2013 *Magyar hétköznapiak – fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Napvilág Kiadó, Budapest.

Verebélyi Kincső

2019 *Nép Ipar Művészet*. (Studia Folcloristica et Ethnographica, 73.) Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék – Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

Voigt Vilmos

1990 *A folklorizmusról*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.

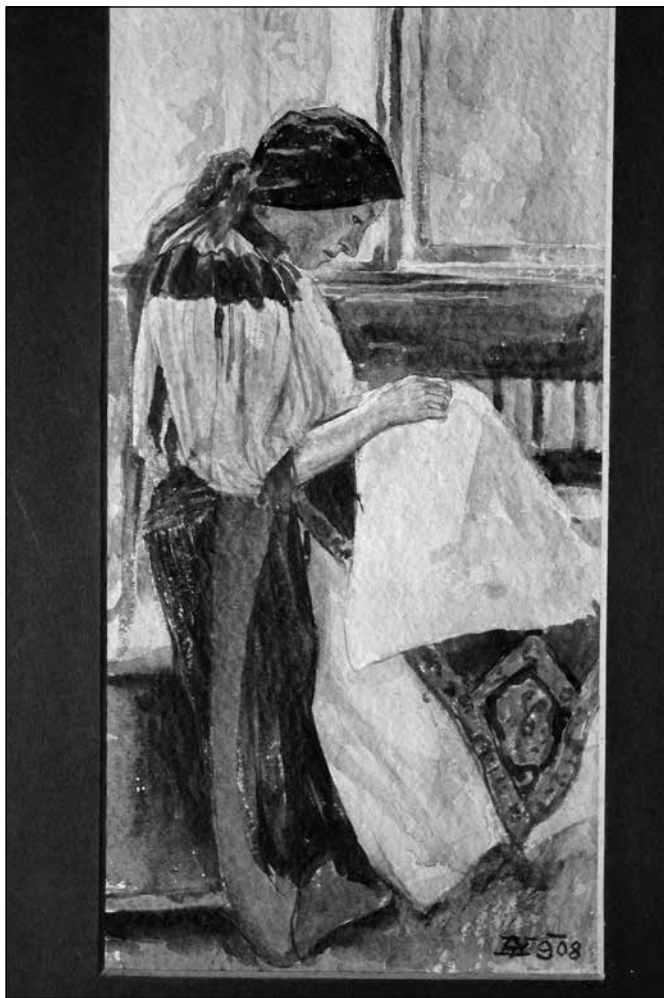
Reprezentare și reprezentație. Schimbarea pașilor și a dimensiunii în metodele de preservare a tradiției în zona Călatea

În ultimii 25 de ani chiar și în cele mai tradiționaliste regiuni ale Transilvaniei, în zonele de „pelerinaj” descoperite în avântul mișcării casei dansului popular, au avut loc și au loc schimbări dinamice. Odată cu aderarea României la UE din 2007 procesele de modernizare și globalizare s-au accentuat și mai mult. Asistăm la destrămarea culturii populare a uneia dintre cele mai emblematice regiuni etnografice maghiare, zona Călatea, și la destrămarea contextului ei complex al structurilor cognitive: cunoștințe, atitudini, identități, practici. În această perioadă aculturațională, post-tradițională ceea ce a rămas din tradiția integrativă de odinioară este de fapt „postviața” tradiției, a cărei înțelegere și analiză reprezintă o adevărată provocare cercetătorului. Autorii sunt interesați de modul în care istoria de 150 de ani și intensitatea descoperirii etnografice, „cultul Călatei” influențează preservarea tradiției de astăzi și contribuie la susținerea identității regionale. La fel, cum se poate recepționa procesul de simbolizare extern, rupt de realitățile interioare ale localităților? Există oare un reflux în acest sens, se realizează oare un dialog cu procesele interioare ale regiunii și dacă da, în ce fel? Noile construcții ale tradiției, patrimoniul „emblematic”, „festivalizat” și „mediatizat”, practicile actuale și contextele noi ale memoriei culturale și a reprezentației sunt toate subiecte de cercetare relevante. În prima parte a studiului autorii folosesc un context mai general din Ungaria, iar în a doua parte exemplul regiunii transilvănene reprezentative a Călatei în a contura corelațiile ce conduc la formarea metodelor actuale de preservare a tradițiilor, procesele de modernizare, acculturație și folclorizare, care rezultă în formarea unor noi concepte, conținuturi și practici, respectiv formulează întrebări ce așteaptă răspunsuri concrete în legătură cu cercetarea acestui subiect complex.

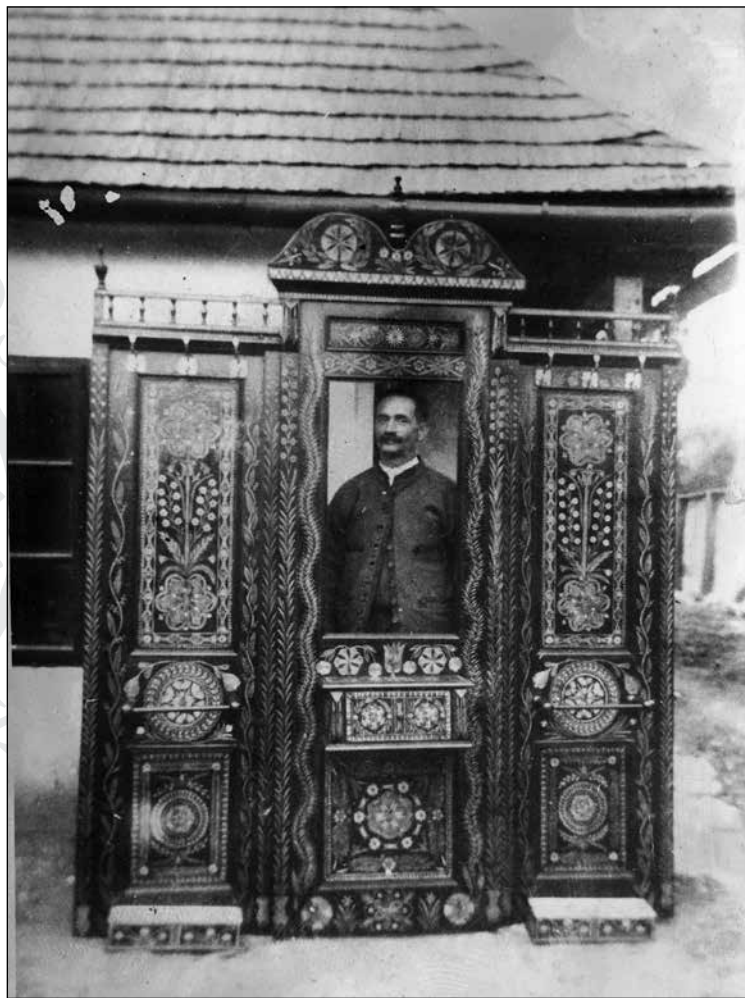
Representation and Representativeness. Step Changes and Scaling Up in the Methods of Preserving (Kalotaszeg) Traditions

Transylvania's more traditional regions – the last sites where folk costume is still worn, the “pilgrimage sites” once discovered by the dance house movement – have undergone dynamic transformations in the last 25 years. Since Romania's accession to the EU in 2007, the processes of modernization and globalization have intensified. The traditional culture of Kalotaszeg, one of the most famous and significant ethnographic regions of Hungarian folk art, and its complex context of cultural cognitive structures – knowledge, beliefs, identities, and practices – is fading and unraveling right before our eyes. All that is left of the formerly inclusive tradition in this acculturational, post-traditional period is the “afterlife” of the tradition, the understanding and analysis of which poses a challenge for the researcher. The authors are interested in seeing what kind of ammunition the nearly 150-year history and intensity of its discovery, the “nimbus of Kalotaszegness”, provides for today's preservation of traditions and how it contributes to the maintenance of regional identity. How can we grasp the external symbolization process that diverges from the inner world of the localities? Does this have an effect, does it engage in dialogue with the internal processes of the region? New tradition constructions, “emblematic”, “festivalized”, and “mediatized” heritage, today's practices and new contexts of cultural memory and representation are all relevant research questions. First in the more general, Hungarian context, then through the example of Kalotaszeg, a representative Transylvanian landscape, the authors outline the correlations and modernization, acculturation, and folklorization processes leading to the development of current modes of preserving folk art traditions, which in turn lead to the development of new concepts, contents, and practices, and they also address outstanding issues regarding the study of this complex phenomenon.

Képek

1. Körösfői-Kriesch Aladár: Varró asszony.
A körösfői Korpos család egy női tagja. Akvarell, 1908 (magántulajdon).

2. Péntek Gyugyi György körösfői fafaragó a Bartók Bélának készített előszoba szekrénnyel 1908 körül. (Fotó Péntek Gyugyi György unokájának tulajdonában, Nyárszó)

3. Kónya Gyuláné Schäfer Teréz (1885–1971) magyarvalkói tiszteletes asszony, a két világháború közötti időszakban a kalotaszegi varrottas felkarolója egy általa rendezett kiállításon, az 1920-as évek közepén. (Fotó Kónya Gyuláné keresztlányának magántulajdonában, Sárvasár)

4. Konecsni György (1908–1970): Erdély. 1941,
(papír, ofszet, 95x62 cm).
A visszatért Észak-Erdélyt népszerűsítő turisztikai plakát.

5. Az újonnan megválasztott zentelki presbiterek újév napján eskütételre mennek a Kalotaszentkirállyal közös református templomba, 1992.

6. Konfirmációi emlékkép a bánffyhungyadi református templom kertjében, 2006.

7. Szüreti felvonulás Kalotaszentkirályon, 2005.

8. A magyarvistai falunapon fellépő mérai táncsoport, 2005.

9. A kalotaszentkirályi lakodalmi szokások részeként a vőlegényt lelógatják a legénytársai a Kalota hídjáról, 2005.

10. Lakodalmasok a vőlegény házánál Nyárszón, 2005.

11. A ház tiszta szobájában elkészített ravatal mellett beszél meg a család a lelkésszel a virrasztó és a temetés dolgait. Nyárszó, 2003.

12. Halottas tor Magyarvistán, 2004.

*13. Kisbíró dobolja ki a hirdetést Nyárszón, 2005.
(A háttérben lévő lányos ház kapuja zöldággal díszítve.)*

14. Évzáró ünnepély a sárvásári kisiskolában és óvodában, 2008.

15. Juhmérés (már henderikázás nélkül) Magyarlónán, a határban, 2005.

16. Juhmérés Mérán, 2010.

17. A harmadik Kalotaszegi Vándor Néptánc Tábor záróműsora Mérán, 2014. július.

18. Facebookon posztolt családi fotó: unokatestvérek viseletben templomozás után a nagymama házának tornácán Nyárszón, 2015.

19. Magyar néptánc flashmob, a New York-i Metropolitan Museum előtt 2012. május 5. 18 óra, a táncházmozgalom 40. évfordulójára rendezett táncház napján. A New Bruswick-i Életfa Zenekar és a Csüddögölő Táncegyüttes a magyarországi Magos zenekarral megerősítve, egy kalotaszegi táncrenddel ünnepelte az évfordulót. (Györffy Gabriella fotója.) (Az esemény videofelvétele: <https://www.youtube.com/watch?v=XkkCjM1HyPA&feature=share>; letöltve 2019. dec. 05.)

20. A folkpedia.hu New Yorkban készített fotója amerikai magyar táncosok közreműködésével.

Gagy József

Változások és rurális válaszstratégiák¹

Abból indulok ki, hogy a ruralitás világát a társadalmi átalakulások megkésettisége jellemezte. A gépek, a technika megjelenése, elterjedése esetében ez statisztikailag is igazolható. A modernizáció folyamatában kibomló, igen sokféle változások, ha késve is, de alapvetően megingatták, változásra, leginkább sokféle alkalmazkodási stratégiák életrehívására készítették a ruralitás évszázadait jellemző, hagyományokra épülő társadalmi formákat. Tomka Miklós szerint „a hagyományos társadalom lényegéhez tartozik a választási lehetőségek szűkössége, vagy, a másik oldalról nézve, az ember életének – a helyzet által – előre kiszabott volta” (Tomka 2001: 35). A modernizáció egyik fontos hatását abban lehet kijelölni, hogy alternatív formákat alakít ki. Ez távolról sem jelenti azt, hogy teljes mértékben eltűnik mindaz, ami ezt a társadalmat évszázadokig jellemezte, sőt, igazából ekkor kerül előtérbe, ekkor lesz operatív értéke a megjelenő, elterjedő újjal szembeállítva mindannak, ami régi, és amire ezután fokozottan figyelünk, reflektálunk, sőt őrizzük és megbecsüljük. A hagyomány fogalma tulajdonképpen a modern kor terméke, mondja Anthony Giddens² – akárcsak az örökség fogalma és az örökségalkotás tevékenységei, teszem én hozzá. Hagyomány az, aminek a fennmaradása kétséges lesz, amit felejtés fenyeget, és ezért védeni, ápolni, adaptálni kell. Minden ilyen aktivitás korunk konzervatív irányzatainak, de mindenfajta identitáspolitikai cselekvéseknek kiemelt területe lesz, hiszen a technikában, gazdaságban tapasztalható újítások állandósuló, diktatúraként érzékelt fenyegetéseire válaszként ki kell alakítani a védekezés, vagyis értelmezés, feldolgozás, elrendezés, a mindennapiba való beépítés stratégiáit. Így egymás mellett, elválaszthatatlan dualitásukban a modernizáció és hagyomány kettőse korunk alapvető jellemzője: és ebből a szempontból másodlagos, hogy a hagyományosként felfogható, ekképpen ismert, megjelenített tevékenységek és viszonyok folyamatosan fennmaradtak, vagy újra megjelentek és elterjedtek. Alapvető társadalmi tapasztalat, hogy minden gyorsan megjelenő, elterjedő technikai újítás, társadalomszervezési reform, intézményi forma egyszerre sorakoztat fel maga mellett híveket, és magával szemben ellenzőket, teremt új lehetőségeket, de ugyan-

1 A tanulmány a *Párhuzamos ruralitások. A vidékiség mai (lét)formái négy erdélyi kistérségben* című (K 120712) NKFIH-kutatás keretében készült.

2 Itt és a továbbiakban lásd Giddens 2000: 47–60.

akkor alakít ki olyan vákuumot, amely életre hívja a hagyományok újfajta, adaptálódott formáit, sürgeti ezek elterjedését, virágzását.

Írásomban stratégiának nevezem és röviden bemutatom azokat a folyamatokat, amelyek során erdélyi, általam ismert rurális környezetekben a modernizáció egy kijelölt területének, a motorizációnak az elterjedésével párhuzamosan megtörténik ennek a motorizációnak az adott társadalmi környezetbe való beillesztése, elfogadása-értelmezése és működtetése. Vagyis – egy 2009-ben megjelent tanulmányomra alapozva (Gagyí 2009) – áttekintem a motorizáció elterjedését, és a rurális környezetekben erre adott válaszként értelmezhető stratégia két kiemelt területét: a familiarizációt és a regressziót.

Motorizáció

Az ipari társadalom a termelés szolgálatába állított gépek tömeges megjelenését, elterjedését hozta el – mindennek csak késői jelensége a motorizáció, azaz a helyben álló erőgépek mellett az önjáró gépek, az auto-mobilok használatba vétele. Összetett jelenségről van szó, hiszen nem a gépek maguk, vagyis a motorizáció, hanem a használatukat meghatározó elvek, elképzelések és intézmények összességéként kezelhető mechanizáció hozza el az igazán gyökeres változást. Ez a világ mérnökiileg tervezett, standardizált gépi összetevőkből (alkatrészekből) álló, azaz (a szakértőknek képzett, szakértelemmel rendelkezők által) könnyen összerakható-szétbontható, és ami valóban gyökeresen más: érzelmek, lélek nélküli viszonyulást követel. Ha ismerjük a mechanika törvényeit és betartjuk a rendeltetésszerű használatra vonatkozó mérnöki útmutatásokat, akkor, az ígéretek szerint, a működtetésükkel maximális hasznót, jólétet, bőséget, biztonságot remélhetünk.

Az 1989-es romániai politikai fordulat utáni beinduló változásoknak a minden napokat átalakító egyik legfontosabb tényezője az infrastruktúra gyors átalakulása, és ezzel együtt a mozgó szerkezetek létezőszervező jelentségének a megnövekedése. Az összetettebbé és rugalmasabbá vált foglalkoztatás körülményei közepette, a lakás, a munka, a tulajdon és a szórakozás terének különböző, esetenként fizikailag távol eső övezetekbe kerülésével kitágult az emberi léttér, megnövekedtek az ember életterének távolságai, miközben a napi időmérlegében az egyes tevékenységek időráfordítása felértékelődött. Ebből adódóan a társadalmi tevékenységek rendszerében, illetve az emberek életében egyre nagyobb szerepet kap a közlekedés és a szállítás. Magától értetődő módon a vasút nem nyújthat megoldást ezekre az igényekre, egyrészt azért, mert Romániában a vasút fejlesztése nincs napirenden, és rentabilizálása is számos már meglévő vasútvonal felszámolásával jár, másrészt pedig azért, mert különben sem alkalmazkodhat az egyéni helyzetek sokaságához. A közlekedésnek életmódszervező tényezővé tétele csakis az autó széleskörű elterjedésével képzelhető el. Ebben is különbözik a mai folyamat a rurális társadalom reflexeiben és a jelenség életmódot szervező, hosszú távú következményeiben még mindig jelen levő „szocialista ingázástól”. A mai „motorizációs váltás”, mind-

azonáltal nem jelent abszolút újdonságot, ugyanis az egyre inkább egyénekre szabott közlekedés a szocializmus alatt is az iparosítás mellett, illetve azzal szoros összefüggésben a modernizáció egyik hordozója volt.

A sokféleképpen minősített 20. század egyik elnevezése: a motorizáció korszaka. Megjelennek, elterjednek az önjáró gépek. Létrejön az ember-jármű technikailag, társadalmilag és kulturálisan kialakult kapcsolatrendszere. A modern állam a gazdasági szükségletek és állampolgárainak biztonsága, nem utolsósorban pedig saját szerkezeteinek mobilitás- és hatékonyság-növelése érdekében megszervezi a közlekedés rendszerét. A közlekedéspolitika (például vasútépítésre, majd a mellékvonalak bezárására, meg pálya-építésre vonatkozó döntések) hosszú időre meghatározza a gazdasági-társadalmi-kulturális jellemzők térbeli tagoltságként megnyilvánuló más és másféle együtteseit.

Traktorok

Hosszú az út az önellátó gazdálkodástól a piacra termelő magángazdálkodáson keresztül az ipari termelés egy ágaként kialakított mechanizált (keves munkaerőt, jelentős szakképzettséget igénylő, nagyüzemi, gépesített, kemizált) mezőgazdaságig. A társadalom vidéki csoportjai számára azonban Erdélyben régebb is, ma is nem a gépesített gyári termelés, hanem a lakóhelyük közelében felbukkanó, egykor zajos és füstös, ma kisebb ház nagyságú mezőgazdasági gépek hozták el látható-tapasztalható formában az új korszakot, ezért érdemes velük kiemelten foglalkozni. A kezdő pillanatot egy 1938-as, II. világháború előtti statisztika rögzítette: ekkor a Székelyföld négy megyéjében összesen 1278 motoros jármű létezett, azaz 511 személygépkocsi és 280 traktor, és 487 más típusú jármű (teherautó, autóbusz, motorbicikli). Részletezve: Maros megyében 560 jármű közlekedett (227 személygépkocsi, 150 traktor, 183 egyéb), Udvarhely megyében 170 jármű (68 személygépkocsi, 24 traktor, 78 egyéb) Csík megyében 216 jármű (125 személygépkocsi, 20 traktor, 71 egyéb), Háromszék megyében 333 jármű (91 személygépkocsi, 86 traktor, 156 egyéb). Összehasonlításképpen: Erdély legurbanizáltabb, legiparosodottabb körzetében, Brassó megyében egyedül több jármű volt, mint Székelyföld megyéiben összesen (1323 jármű: 767 személygépkocsi, 238 traktor, 318 egyéb). Romániában ekkor 41180 a motoros önjáró járművek száma (25350 személygépkocsi, 4039 traktor, 11794 egyéb).

A regionális, lokális sajátosságokat szem előtt tartva érdemes az erdélyi rurális környezetben megjelenő motorizáció két jelenségcsoportját, a „traktorizációt” és a személygépkocsik elterjedését külön vizsgálni. Ugyanis sokáig csak az előbbi tapasztalható, hiszen a szocializmus korszakában a „vidék meghódításának”, a „szocialista nagyüzemi gazdálkodás” kialakításának jellegzetes, jellemző, és szimbolikus gépe a traktor. Munkagép – de utánfutóval kiegészítve fontos szállítóeszköz is, elsősorban azért, mert nincs szüksége kiépített úthálózatra, csupán csak karbantartásra, ezt pedig megoldották a gyorsan kialakított Gép- és Traktorállomások. Rurális környezetben előbb volt a „traktor-korszak”, majd lassan terjedtek csak el a

személygépkocsik. Romániában 1948-ban indul be Brassóban a traktorgyártás, ekkor 10189 a traktorok száma, ez 1960-ban már 40194, 1970-ben 107209, 1980-ban 146592, 1989-ben 151754, majd a rendszerváltás után kicserélődik, és csak lassan növekszik az állomány, 2002-ben 169240, majd tíz év EU-tagság után, ennek eredményeképpen 2017-ben 206347 (mintegy 20%-kal több) a traktorok száma.³ A szocialista korszakban a traktorok kivételesen voltak csak magántulajdonban, a traktoristák pedig állami vagy termelészövetkezeti alkalmazottakként dolgoztak. 1977-es statisztikai adat szerint a traktoristák (meg kiszolgáló gépészek, alkalmazottak) száma 199324, ez az ország aktív lakosságának mintegy 2%-a, rurális környezetben ez a népesség jelentős és meghatározó csoportja. A fizikai munkának való hátat fordítás reményében végezték a traktorista szakiskolákat, váltak a „szocialista mezőgazdaság” megbecsült szakmunkásaivá, akik bér munkások voltak, de az állami erőforrásokat saját céljaikra használva kollektivisták társaikhoz képest inkább vagyonosodhattak, új házakat és új életformát építhettek.

A traktoroknak a mechanizációban való felhasználása jól meggondolt, racionálisan szervezett üzemmenetet feltételez. Szerződés van a munkáltató (a TSZ) és a munkavégző (Gép- és Traktorállomás) között, ebben rögzítik a munka mennyiségi és minőségi feltételeit. A valós helyzet ismeretéhez azt kellene tudni, mikor, milyen körülmények között nem tartották be ezeket az írászattal mellett született szerződéseket, és ezeknek melyek voltak a gyakorlati következményeik. Nem tartották be, mert sokkal több meghibásodás történt, mint azt előre gondolták volna. A traktoristák ittak, másnaposak voltak, megbetegedtek. Megváltozott az időjárás, nem lehetett gépekkel ráhajtani a földekre, mert belesüllyedtek. Nem érkezett meg idejében az üzemanyag-utánpótlás. A felettes szervek „kiszálltak a terepre” és ellenőrzésük során rendellenességeket tapasztaltak: például azt, hogy a három eke közül csak egy hatolt le a megfelelő mélységig, a másik kettő a talajt nem forgatta meg kellő mértékben.⁴ A legkiszámíthatatlanabb azonban a racionalitás megtestesítője: maga a gép. Nem véletlen, hogy *A traktorvezető kézikönyvének* legnagyobb része a használatos traktorok⁵ és mezőgazdasági gépek karbantartási módozataival foglalkozik: igen részletesen leírja a műveletek sorrendjét, valamint azt, hogy ki kell ezeket elvégezze. Ugyanis „a traktor igen bonyolult gép, amely több ezer alkatrészrel rendelkezik. Egyes alkatrészek nagy igénybevételnek vannak kitéve, melyek a traktorok állandó karbantartását szükségessé teszik.” De a korszakot lendületbe hozó uralkodó ideológia szerint a traktort – megfelelő előképzettség, tapasztalat megszerzése, meg a használati előírások betartásával, meg természetesen a rangidős, tapasztaltabb szakembertől tanulva – teljes mértékben uralni lehet. Akárcsak a világot.

3 Az Anuarul Statistic al României vonatkozó éveinek adatai.

4 Ez a korabeli újságokban, és *A traktorvezető kézikönyve* című kiadványban is mint sokat idézett negatív példa szerepel.

5 Az említett, az ötvenes évekre jellemző géptípusok: Fordson-Major, Lanz, IAR, STZ Naty, KD-35 (e két utóbbi lánc talpas).

Személygépkocsik

A személygépkocsik az ötvenes-hatvanas években leginkább állami tulajdonban voltak, Romániában 1965-ben a személygépkocsik száma kb. 22000, de a saját gépkocsi-gyártás 1968-as beindulása után a gyarapodás rohamos, 1970-ben 6,7 gépkocsi jut 1000 lakosra (a valószínű gépkocsiszám 142420), 1989-ben 50,3 (1167500),⁶ majd a számszerű növekedés évről évre jelentős, mondhatni, hogy ez a leglátványosabb területe a tartós fogyasztási cikkek társadalmi használatának. Rurális környezetben az elterjedés ritmusa igen lassú, elsőként csak azok vásároltak, akiknek eleve megvolt erre az igényük a szakismeretük (szakmunkások), életmódjuk (értelmiségiek) miatt. A hetvenes évektől a fiatalok esetében a közös életút kezdetén, a lakodalom után vált lehetővé, trenddé az ajándék-pénzből a gépkocsi-vásárlás.

Az ötvenes években még egyénítve lehetett kezelni a ritkán feltűnő gépkocsikat, hosszasan beszélni lehetett róluk, mint valamilyen távoli valóság érdekes, fantáziát foglalkoztató, megszélesítő eleméről. De nem volt a mindennapi használat eleme, nem volt közeli ismerős a személygépkocsi. Ma is név szerint tudják, hogy ki volt az a falvakban, aki az első gépkocsit vásárolta.

A falvakban még a hetvenes években is alig volt pár gépkocsitulajdonos. Természetesen, ahol jelentősebb volt a családi vagyontöbblet (kisiparból például, mint Korondon), ott több volt belőlük. Az mindeneképp általánosíthatónak tűnik, hogy a hetvenes években még tartott a „házépítési korszak”, a családi életteremtés és falukép modernizációja, erőteljes ütemű átépítése, és ebbe fektették be a legtöbb pénzt. Szélesebb rétegekben a személyautó viszonylag gyorsan terjedt a nyolcvanas években – de ahhoz a robbanásszerű gyorsasághoz képest, amely a kilencvenes éveket jellemezte, mégis lassan. A szükségletek kielégítését a nyolcvanas években a politikai döntések igen erősen korlátozták. A kilencvenes években ezek a korlátozások megszűntek, és például 1989 után 7 év alatt duplázódik meg a személygépkocsik száma. Azt, aki valóban ért a motorok javításához, aki „gépész”, azt falusi környezetben már-már misztikus tisztelet övezi ma is, amikor legálisan és illegálisan működő autójavítókat találni már a kisebb falvakban is. „Olyan ember, hogy két motortól egy harmadikat csinál” – mondják a jó szerelőkről. Ez – hogy kettőből egy harmadikat – különösen akkor volt fontos, amikor igen nehezen lehetett pótalkatrészekhez jutni még annak is, aki egyébként azok árát meg tudta fizetni. Sofőr bárki lehetett, aki letette a sofőrvizsgát. A gépész sokkal többet tudott, mint a sofőr. Életet lehel a gépbe. „Ma már csak sofőrök vannak, a gépészek kiöregedtek...” – mondják, és ezen azt értik, hogy a maiak nem veszik az időt és fáradságot, hogy szétszedjék és összerakják a kocsijukat. Más volt a gépésznek a géphez való alapviszonya, mint a mostaniaknak, akik „csak sofőrök”. Nem öt-tíz évre, hanem egy életre vásárolta a gépet szerető és géphez értő tulajdonos a gépkocsit, amely ki kellett szolgálja őt, és ki is szolgálta, ha megfelelően gondozták.⁷

⁶ Az Anuarul Statistic al României 1990 adatai nyomán kiszámolt mennyiségek.

⁷ Ilyen gépész Suba Ferenc is – lásd a *Mellékletet*.

Legelőször olyan falusiak vettek személygépkocsit, akik – fizikailag és szociálisan is – eltávolodtak a falutól, vagy a falu társadalma fölött, elítéltek. Ezek individualizáltságuk miatt tudtak felhalmozni, gyorsan dönteni. Az ehhez szükséges anyagiakkal rendelkező falusiak többsége kívárt, habozott. A szükségletkielégítés társadalmilag meghatározott szigorú sorrendje hatott az egyénekre: előbb ház, bútor, majd a gyerekek nevelése, iskoláztatása követelt erőfeszítéseket – a tartós fogyasztási cikkek ezután következtek. Az autóvásárláshoz szükséges összegeket gyakran a rokonság adta össze – mintegy megjelölve saját szerepét az eljövendő használatban. Az autónak együtt örültek, és utána sorra jöttek a különböző kérésekkel. Ezek jogosságához nem férhetett kétség, és teljesíteni kellett attól függetlenül, hogy rég megadta-e már a tulajdonos az adósságot, vagy még tartozott vele. Betegség esetén orvoshoz, kórházba vitte a gépkocsitulajdonos a rokont. Ha útja volt a közeli városba, akkor értesítette, és beszállította. De legfontosabbak a rokoni rituális találkozók voltak, ezeken meg kellett jelennie a gépkocsival, és vállalnia kellett a szállítást: lakodalomkor, temetéskor, ballagáskor, születés- és névnapkor, vagy a távol levő katona-fiú látogatásakor. Az autót a családnak – de a férfi „keze alá” – vásárolták, ő foglalkozott vele, ő vezette, ő javította. Értelmiségieken kívül nem voltak női sofőrök falun. Kivételt azok a gyarapodó számú fiatalok képeztek, akik szintén családi összefogás nyomán lettek autótulajdonosok: lakodalomkor az összegyűlt pénzajándékból vásároltak autót, és különösen ha a lány rokonai voltak a „bőkezűbek”, meg a lány ezt akarta is, akkor megengedett volt, hogy ő is letegye a sofőrvizsgát és teljesítse a gépkocsi segítségére vonatkozó rokoni igényeket.

A romániai diktatúra évei, mint annyi másban, ebben is a kelet-európaiaktól eltérő, sajátos állapotot alakítottak ki. A nyolcvanas években a falusi családok számára az élelmiszerellátáshoz és a mellékjövedelemhez jutásnak – vagy egyszerűen, az akadozó tömegközlekedés mellett, a városi munkahely megtartásának és a jövedelemhez jutásnak – igen fontos eszköze lett a gépkocsi. Akinek egy több mozgást, kapcsolatot, nagyobb területen való tájékozódást lehetővé tevő gépkocsija volt, az könnyebben viselte az ellátás okozta nehézségeket. Aki Bukarestbe vagy a munkásközpontokba el tudott jutni, az akár több hónapra is ellátta a családot, rokonságot a csak ott kapható élelmiszer-cikkekkel. A romániai nyolcvanas évek valóban megmutatták, hogy a modern, de egyszerre premodern és demodernizált elemekkel keveredő, krízisektől nem mentes társadalomban a nagyobb mobilitás, a több és differenciált információ, ha nem is termel jólétet (bár erre is akadt példa), de jelentősen segíti a túlélést.

Motorizáció és átalakuló falusi környezet

Állat vagy gép? A dilemma falusi környezetben ma már egyértelműen eldőlt. A kilencvenes években, a magángazdálkodás visszaállítása után a falvakon jelentősen nőtt, de ma már egyértelműen csökken az igavonó állatok száma. A dilemma mögött a két társadalmi állapotnak romániai tradicionális környezetben ma is létező szembenállása húzódik. A tradicionális agrártársadalom megszűnt – de egyér-

telmű, végleges és visszafordíthatatlan módon nem sikerült a fejlett ipari társadalom integráns részévé átalakítani a rurális vidéket. Az erőszakkal kialakított nagyüzemi, gépesített, kemizált mezőgazdaság időszakára demokratizált politikai környezetben ugyan, de kisüzemi, állati igaerőre támaszkodó, fejlett mezőgazdasági ismereteket és technológiát nélkülöző gazdálkodás időszaka következett. A modernizációt demodernizáció követte, mielőtt az EU-csatlakozás nyomán újra nekilendült volna a modernizáció. A gépek - és leglátványosabb, hatásaiban ma még nehezen körvonalazható módon éppen a személygépkocsi – terjedése feltartóztathatatlan. Az igazi változást az jelenti, amikor kezd beépülni a gépkocsihasználat a mindennapokba. Ez a romániai falvakban a nyolcvanas években következett be. Paradox módon, hála a diktatúrának, a diktatúra elleni szerveződések eredményeként, mondanám, ha nem tudnám: ha nincs diktatúra, akkor is bekövetkezik, csak valamivel hamarabb, és kevésbé keserves helyzeteken, eseményeken keresztül. A kilencvenes évek a minőségi változás elterjedéséhez szükséges mennyiségi ugrást hozták el: elérhetővé tették a gépkocsit mindazok számára, akik hajlandóak voltak áldozni (a kilencvenes évek végén egy átlagfizetésért is lehetett már venni még mozgásképes Trabantot), és megjelentek a gépkocsironcsok (a motorizáció káros hatásai) falun is. Az EU-csatlakozással, mint azt annyit hangsúlyozták, Románia a nyugati használtautók jelentős felvásárlója lett.

Familiarizáció

Roger Silverstone használja a mindennapi életbe beépülő televíziózás vizsgálatokor a familiarizáció fogalmát (Silverstone 1999: 117 és a továbbiak). Legáltalánosabb értelemben ez a használat egyéni formáinak kialakítása – akárcsak az egyes embereknek, a tartós fogyasztási cikkeknek, így a Silverstone által is említett gépkocsinak, meg az általa vizsgált televízióknak is életrajza (biográfija) lesz. De nyugodtan kiterjeszthetjük a fogalmat: a digitális világ eszközeinek megjelenése nyomán ezek is bekerülnek ebbe a ruralitást alapvetően jellemző átalakulási folyamatba. Még mielőtt megvennék, a tárgyat elképzelik, a (fizikai és érzelmi) „helyét” kialakítják (mintegy fészket készítenek neki). Ahhoz a folyamathoz hasonlatos ez, ahogy egy jövőendő családtagnak (születendő gyereknek, vejnek vagy menynek) helyét előkészítik. A családi, magán-térbe és magánéletbe kell majd beilleszkedjen a kívánt tárgy. Vagyis sokkal többről van szó, mint a tárgy teljesítményének megvásárlásáról. Amikor vásárolnak, akkor előbb mérlegelnek, és a beilleszthetőség komplex mérlegelése sokszor és leginkább a „mennyibe kerül” és „megemegedhetjük mi magunknak?” kérdések mögött rejtőzködik, de sokkal több az ezekre megfogalmazott válaszkönnál – majd azt a tárgyat veszik meg, amely a legjobban illik erre a helyre, amelyikről legjobban el tudjuk képzelni, hogy megfelelő „családtag” lesz.

Roger Silverstone familiarizálási folyamatról beszél: a tárgynak a fizikai jellegét, de főleg a jelentéseit a fogyasztók kialakítják, majd átalakítják. Az eredmények nagyon eltérőek lehetnek, hiszen egyesek több, mások kevesebb felkészültséggel, türe-

lemmel és (anyagi-, idő) áldozattal végzik ezt a munkát. Mondhatni, hogy ezekben a döntésekben formálódnak, válnak megragadhatóvá az eltérő stratégiák. Egyes tárgyak, egyes jelentések, egyes működési módok jobban beilleszthetők a családi szerkezetekbe, mások kevésbé. Igen sokrétű és időigényes tehát ez a folyamat, melynek eredménye, hogy egy társadalmi csoport (egy család, de lehet egy szervezet, intézmény is) a technológiai tárgyakat és azok jelentéseit saját kultúrájukba – saját tér- és időhasználatukba, saját értékrendszerükbe illesztik. A végeredmény az lesz, hogy a tárgyak rendeltetésszerű vagy ezt tagadó használata, „életbe tartása” egy családi/szociális egységbe integrálódik, a mindennapi rutin része lesz, a tárgyak mintegy „láthatatlanokká” válnak, azaz beleolvadnak a családi mindennapok hátterébe. Az idő pedig telik, a család túllép egy-egy cikluson (a gyerekek megszületnek, iskolába járnak, felnőnek), és a tárgyak is bejárják a maga ciklusait (elromlanak és megjavítják őket, újakat vesznek melléjük, kiköltöztetik a házból a nyári konyhába, nyaralóba) – életútjuk lesz, amit a családtagok ismernek, nyilvántartanak. Az életutak azonban igen eltérőek lehetnek. Rurális környezetben még mindig általánosan jellemző, hogy „kímélik” a gépeket, „ragaszkodnak hozzájuk” – azaz minél hosszabb ideig szeretnék azokat működőképesnek tudni anélkül, hogy lecserélésükre kényszerülnének.

Románia falvaiban későn, a hetvenes évek elején jelent meg, és elhúzódtott a személygépkocsik familiarizálásának folyamata. A traktorok esetében mindez fel sem merült, hiszen magánember csak kivételesen birtokolhatta ezt a gépet. Falusi környezetben a tartós fogyasztási cikkek (lakás, bútorok, televízió, hűtőszekrény) a hatvanas években már megjelentek, de még luxuscikkeknek számítottak, lassan váltak egyre általánosabban elterjedő eszközökké. A gépkocsi a kilencvenes évekig megőrizte ezt a státust. Nem családtag lett, hanem inkább kíméletet és megbecsülést követelő, de mindvégig idegenségét is megőrző magas rangú távoli rokon. A digitális korszak gépei is menthetetlenül bekerültek ebbe a folyamatba, a látványos használati és szemléleti különbség generációk között tapasztalható, de jelentősek lehetnek a rurális környezetek közötti eltérések is.

Regresszió

Ha a modern társadalom megerősödésének egyik oka, jele a gépek elterjedése, akkor a premodern társadalom időben elnyúló alkonya egyben a géppel való kiegyezésről, valamifajta kompromisszumos együttéléstől is szólt. Ez vonatkozik a sorban legutolsókra, a számítógépre, mobiltelefonra is, ezt tapasztaltam én is terepmunkám során. A gép, a technikai környezet városon születik, ott válik dominánsá, onnan terjed ki a rurális környezetekbe. Alapvető különbség, hogy az adott, ember előtt is létező természeti környezettel együtt kell élni, míg a technikai környezetet előbb ki kell alakítani, meg kell szervezni, hogy majd együtt élhessünk vele/benne (és persze, mivel az együttélés során derülnek ki a hibák, újabb és újabb korrekciókat kell elvégezni). „A traktor egy bonyolult gép” olvashattuk fentebb – de

még bonyolultabb az az adminisztratív, intézményesített szerkezet, amely a használatát, tágabb értelemben a mechanizációt megszervezi, működteti. A természeti környezet organikus (élő szervezet), a technikai környezet organizált (ember által teremtetett, fenntartott szervezet). A fogalompár Hermann Bausinger találmánya, aki figyelmeztet: a népi világ – technikai világ adott, de talán eltűzött távolságai mellett közeledés, átmenetek is vannak, és „a biológiában az organizmus (élő szervezet) funkcióinak rendszerét organizációnak nevezik”, tehát a technikai környezetben is kialakulhatnak, létezhetnek, különösen az időben kiterjedő használat során „organikus kapcsolatokat” (Bausinger 1995: 22–23). Én úgy gondolom, hogy ezen azt kell érteni, amit a tervező szakemberek, konstruktőr mérnökök „rendeltetésszerű” és „nem rendeltetésszerű” használat együtteseként határoznak meg: megállítható a számítógép úgy is, hogy kihúzzuk a kábeljét a konnektorból, de ez nem ajánlott, viszont vannak, akik megteszik. A gép változást hoz az ember életébe, de a géphez való viszonyulást természetessé az teszi, hogy a mechanikus folyamatok intenciókkal, érzelmekkel telítődnek. A gép az élet része lesz – szó szerint jelenti ez azt, hogy élőlényként kezdjük kezelni: „nem akar működni ez a program a számítógépemen”. Hermann Bausinger a technika (gépek jelenléte, mindennapi használata) népi környezetbe való megszokottságának, természetességének jeleként mutatja be a regresszió jelenségét: visszatérés a technika használata közben tapasztalható, újra és újra tetten érhető „mágikus” magatartásmódokhoz, reakciókhoz, „amelyeket a technikai gondolkodásmódtól megfertőzött népies gondolkodás tulajdonképpen kifejeződésének tekintenek” (Bausinger 1995: 42) Igen figyelemreméltó ez a megállapítás: a népies gondolkodásmódnak ez alapvető és megkerülhetetlen jellemzője! Ebben a környezetben tehát nincs „haladás”, technikai előrelépés regresszió nélkül!

Véleménye szerint „a regresszió kiindulópontja legtöbbször nem más, mint a technika csődje, a megzavart, szétért technikai folyamat. Hirtelen világossá válik: a technika »természetessége« nem azon alapul, hogy a technikát teljes mértékben uraljuk, hanem a megszokás és a kapcsolat eredménye. Bebizonyosodik, hogy nem látjuk át a technikai folyamatot. Egy gyerek megijed, amikor a rádió kapcsolóját először elforgatva zenét hall; majd, miután hozzászokott ehhez, éppúgy megijed, ha az valamilyen okból egyszerre csak elmarad. Mindenki e gyermek helyzetében találja magát, ha egy megszokott folyamat – amelyet alapjában nem ért – valamilyen okból megszakad. Ekkor ugyanis bebizonyosodik, hogy a technika minden természetességével együtt kiszámíthatatlan is lehet – hozzátehetjük: éppúgy mint a természet.” (Bausinger 1995: 42–43.) A technikai eszközöknek, a gépeknek a mindennapi használata csak látszólag alapul a tanulásra, vizsgákra, megszerzett bizonylatokra: szükség van a rutinra (akár abban is, ahogy a működés megszakadását, a gépleállítását hidegvérrel fogadjuk, noha azonnal átszervezi pl. az aznapi programunkat), a véletlenekkel való számolásra, annak elismerésére, hogy minden géphasználat kiszolgáltatottságot eredményezhet. Hermann Bausinger a technika (gépek jelenléte, mindennapi használata) népi környezetbe való megszokottságának, természetességének jeleként mutatja be tehát a regresszió jelenségét: a szükségszerű-kényszerű

visszatérést a technika használata közben tapasztalható, újra és újra tetten érhető „mágikus” magatartásmódokhoz, reakciókhoz.

Természetes, hogy iskolázottság, tájékozottság, lokális minták teszik változatos-sá, hogy mikor, miképpen vagyunk babonások – de valami elképzelésünk csak kell legyen arról, hogy miért „engedelmeskedik” vagy „nem engedelmeskedik” nekünk a gép, amely már familiarizálódott, amellyel már összenőttünk.

Amiről beszéltem: motorizáció, familiarizáció, regresszió rurális környezetben. Azért tartom fontosnak ezek összefüggéseiről szólni, mert a közelmúlt, meg a jelen modernizációs, technikai kihívásaira folyamatosan megfogalmazó válaszreakciók stratégiákká szerveződésének véleményem szerint ezek (nem csak a rurális világban, de itt igen nyilvánvalóan) az alapelemei. A közöttük levő összefüggések tisztázása pedig segíthet a ruralitás mai helyzeteinek, a közelmúlt, vagyis a szocialista, az átmeneti, az EU-csatlakozás utáni történelmi folyamatok ruralitásra gyakorolt mai hatásainak, összegződésének, társadalmi jelentéseinek a megértésében.

Melléklet

Suba Ferenc, traktorista, gépész-mester

2019 márciusában kezdtem el interjúzni a nyárádszeredai Suba Ferencel. Életútja tipikusnak mondható: „megutálja” fiatal korában a gazdálkodást, a gépek iránt érdeklődik, traktorista, majd traktorista-brigádvezető lesz szülőfalujában, a Nyárád menti Márkodban, majd kiemelik és szakértői pályát fut be: estiben érettségizik, gépész-mesteriskolát véget, a nyárádszeredai, egy megye traktorainak karbantartását végző központ mestere lesz, innen megy nyugdíjba. Pályája csúcson szakkönyvet ír *A mezőgazdasági gépek erőforrásai – a belsőégésű motorok* címmel, ennek szerződés szerinti kiadása az 1989-es fordulat után nem történik meg, ezért ma csak egy 1997-ben újragépelte és bekötött, ötszáz oldalas változatával rendelkezik. A 2000-es évek elején elvégzi a marosvásárhelyi Népi Akadémia néprajz tanfolyamát és megírja szülőfalujának, Márkodnak „históriáját és néprajzi leírását” (Suba 2004).

Ezúttal, a fent kifejtettek mellékleteként, egy történetet és néhány, a regresszió témakörébe tartozó kérdésre adott választ mutatok be. Arra a kérdésre, hogy ő szidja-e a gépet, amikor elromlik, a következő történettel válaszolt:

Volt egy gépész Keresztúron, gáterje volt, az olyan ideges volt, rúgta, káromkodott úgy hogy, Isten, még tudsz sokat baszogatni? Felszereltette a Fordson traktort mágnesre, s elromlott, nem volt szikra. Hej, ki tudja megcsinálni, s valaki azt mondta, menj fel Subának a fiához, akkor én még gyerek voltam, 17 éves, katonaság előtt.

Ki a mezőre, hej, te Subának a fia vagy, s az, s te értesz a mágneshez? Hát én még olyant nem láttam, de általában mindegyiknek ugyanaz az elve. Hozta széjjelbontva tarisznyában. Kiborítja oda, na hallám, ebből hogy csinálasz...

Jól, mondom. Meg kellett pucoljam a kontaktot, beállítsam, ahol olyan volt megpucoljam s összerakjam, s na mondom, fogja meg a drót végét. Megrázta jól, meghajtottam, jött a szikra.

Hűj, hát honnan tudta te gyerek?

Az üzenet: vannak olyanok, akik használják a gépet, és ha elromlik, akkor futnak fűhöz-fához – de abból, hogy káromkodnak, meg „egy tarisznyába” hozzák az alkatrészeket, kiderül, hogy nem csak a szakértelem hiánya, hanem egyfajta (félelem motiválta?) távolságtartás, közömbösség, nemtörődomség jellemzi őt. És számos társát, ma is.

Suba Ferenc magára úgy tekint, mint a rurális vidék emberére, csak éppen véleménye szerint *a traktoristák fejlettebbek a többi földművesnél...* A gépnek nincsenek érzelmei, az ember hozzá való viszonyát kell ismerni és szabályozni: *Rossz gép nincs, csak rossz gépész. Mindig azt akartam, hogy neveljem meg a rossz gépészetet...* Ha az elromlott gépet nem tudja valaki megjavítani, türelmetlen és indulatos lesz, arról csak ő maga tehet: *Az ember a hibás, mert nem ért hozzá... ülj le, szívj el egy szivarat, s gondold át, hogy hogy kezdjed...* De ezzel együtt, és ennek ellenére, Suba Ferenc két alábbi válasza arról győz meg, hogy rá nem vonatkozik az, a fent megfogalmazott, a mechanikus szemlélet meghatározó voltára vonatkozó állítás – és ez az, ami az ő esetében recesszív vonásnak tekinthető –, hogy a géphez érzelmek, lélek nélküli viszonyul, mert „az csak egy gép”. A „lehet szeretni a gépet” kérdésre a válasza: *Hogyne lehetne, még csak azt lehet igazán...* Arra a kérdésre pedig, amelyet a digitális világ szakértőinek válaszukra/gesztusaikra igen kíváncsi-an gyakran fel szoktam tenni, vagyis: van-e a (számító)gépnek lelke – az ő válasza: *A gépnek is van lelke, de attól függ, ki hogy kezeli...* Úgy értelmezem a választ, hogy ő úgy kezeli a gépeket, olyan elfogadással, figyelemmel és megértéssel, mint a lelkes állatokat – míg vele szemben vannak olyanok, akiknek, éppen mert nem így közel-lednek hozzájuk, ellenségükké válik a gép, a gépek világa.

Szakirodalom

Bausinger, Hermann

1995 *Népi kultúra a technika korszakában*. Osiris–Századvég, Budapest.

Gagy József

2009 Modernizáció és a motorizáció folyamata. Önjáró gép – önjáró életmód. In: Gagy József – Pletl Rita – Ungvári Zrínyi Ildikó – Ungvári Zrínyi Imre – Varga Attila: *A társadalmi változások kommunikációs univerzuma*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 21–45.

Giddens, Anthony

2000 *Elszabadult világ. Hogyan alakítja át életünket a globalizáció?* Napvilág Kiadó, Budapest.

Silverstone, Roger

2008 *Miért van szükség a média tanulmányozására?* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Suba Ferenc

2004 *Márkod históriája és néprajzi leírása.* Ansid Kiadó, Marosvásárhely.

Tomka Miklós

1999 Erdélyi magyar vallásosság – összehasonlító perspektívában. *Magyar Szemle* 8. (9–10) 32–63.

(n. n.)

1953 *A traktorvezető kézikönyve.* Technikai Könyvkiadó, Bukarest.

Schimbări și strategii de adaptare rurale

Multitudinea de schimbări ce au survenit odată cu procesul modernizării, chiar dacă cu oarecare întârziere, au clătinat din temelii, au determinat schimbarea, și mai ales dezvoltarea diferitelor strategii de adaptare a formelor sociale multiseculare rurale, clădite pe tradiții. Studiul de față definește și prezintă pe scurt strategiile, adică acele procese, prin care se răspândește în mediul rural transilvănean un aspect al modernizării și anume motorizarea, iar paralel cu răspândirea ei se întâmplă și integrarea, acceptarea, interpretarea și funcționarea motorizării în mediul social respectiv. Bazându-se pe date statistice și cercetarea pe teren, autorul oferă o prezentare a răspândirii motorizării, respectiv două teritorii eminente ale strategiilor de adaptare: familiarizarea și regresivitatea.

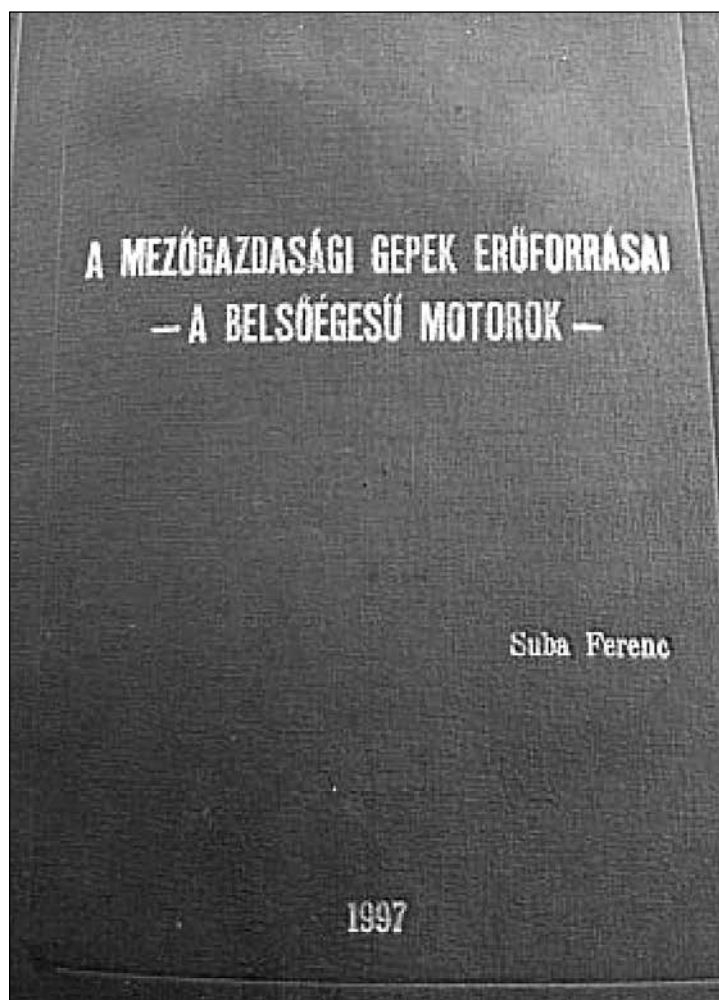
Changes and Rural Strategies of Adaptation

The multitude of changes that came with the process of modernization, even if with some delay, have shaken the basis and determined the change, the development of different adapting strategies of the old rural social forms, based on tradition. The present paper defines and briefly presents these strategies, the processes within which a new aspect of modernization is spreading through the Transylvanian rural environment: motorization. In the same time it presents the integration, the acceptance, interpretation and functioning of motorization in the given social environment. Based on statistical data and personal fieldwork the author offers a presentation of the spreading of motorization, respectively two outstanding fields of the adapting strategy: familiarization and regression.

Képek

1. Suba Ferenc, a gépész és az általa karbantartott 1984-es Dacia 1301

2. Suba Ferenc könyve

Szilágyi Levente

Önerőből. Gazdaságfejlesztési és közösség-szervezési különutak – két szatmári sváb példa

Szubjektív bevezető

Kilencéves voltam 1989-ben, nem állíthatom, hogy a rendszerváltást követő időszak agráriummal kapcsolatos jelenségeit akár szűkebb, nagykárolyi életvilágomban értelmező módon szemléltem volna, annak ellenére, hogy családom és részben jómagam is aktív részese voltam a nagy mezőgazdasági átalakulásnak. Mindkét szülőm agármérnök, mindketten az ágazatban dolgoztak, édesapám középvezetői¹ beosztásban. A munkahely mellett, bérelt telken, az akkoriban még kevésbé elterjedt, informális keretek között földiáztak/földiáztunk, főként paradicsomot, paprikát, padlizsánt, uborkát termesztve. Ebben a tevékenységben családuk valamennyi tagja aktívan részt vett, két idősebb testvéremmel együtt rám is fontos feladatok hárultak. Bizonyos munkafolyamatokat már egész fiatalon, szülői felügyelet nélkül, magunknak kellett elvégeznünk. A családi kertészet a mai napig működik, természetesen már rég nem mi, „gyerekek” jelentjük a munkaerőt.

A rendszerváltást követően családi tőke befektetésével szüleim megpróbálkoztak a korábbi munkahelyet jelentő kertészet privát üzemeltetésével, de több veszteséges év, az ingó (gépek, berendezések) és ingatlan (raktárak, kisebb-nagyobb földterületek) vagyon kényszerű likvidálása után felszámolták a vállalkozást. Ez a 2000-es évek elejéig tartó küzdelmes, egész évben kötelező jelenlétet kívánó, sokszor olajszagú időszak számos kérdést fogalmazott meg bennem már akkoriban is, de valódi reflexiókra csak jóval később, egy erdélyi vidékiségi kutatási program² során került sor. Benne élve az agrárium kinkeservében elképzelhetetlennek tűnt számomra, hogy ez anyagi jóléttel is társulhat. Ezért még nagyobb csodálattal figyeltem a kilencvenes évek közepétől az utcákon átszáguldó óriási modern traktorokat és

1 A nagyon modern terminus mindössze annyit jelent, hogy mérnökként dolgozott egy helyi, kiemelt státusú intenzív technológiát alkalmazó zöldség kertészetben, majd később a Szatmár Megyei Zöldség- és Gyümölcs Előállító és Feldolgozó Vállalat egyik vezető mérnöke lett.

2 A tanulmány a *Párhuzamos ruralitások. A vidékiségi (lét)formái négy erdélyi kistérségben* című (K 120712) NKFIH-kutatás keretében készült.

egyéb mezőgazdasági gépeket. Édesapám legintve válaszolt kérdésemre, hogy ezek a valamelyik – károlyi, csomaközi, fényi, stb. – *társulás* munkagépei. A társulás szó még jobban misztifikálódott a későbbiekben, amikor több százezer dolláros, majd eurós munkagépek, szerződések, a vetőmag és mezőgazdasági gépforgalmazó cégek által finanszírozott egzotikus jutalom utak híre elért hozzám. Később, már egyetemistaként, a Nagykaroly–Szatmárnémeti–Kolozsvár útvonalon történő utazások alkalmával nem lehetett nem felfigyelnem a számomra korábban ismeretlen parlag területek nagy arányára. Miközben minden összedőlni látszott, úgy tűnt van egy intézmény(rendszer), amely fittyet hány a makrogazdasági környezetre, amely működőképes, sőt sikeres tud lenni. A kutatási program tervezésekor éppen a társulások miatt esett a választásunk a Nagykaroly környéki sváb településekre.

Tanulmányomban tehát két sváb település – Mezőfény és Mezőpetri – máig működő mezőgazdasági társulásainak³ példáján keresztül arról fogok írni, hogy miként maradhatott fenn mostanáig a szövetkezeti mezőgazdasági forma, melyek voltak azok a tényezők, amelyek ezt lehetővé tették, illetve hogy az elmúlt harminc év távlatában, milyen módon alakította a lokális gazdaságot és társadalmat. A kutatás megkezdésekor az agrárium átalakulására vonatkozó szakirodalom alapján fogalmaztam meg kérdéseimet, úgy, mint: Hogyan jelentek meg a mezőgazdasági társulások Mezőfényen illetve Mezőpetriben? Hogyan alakul a társulások fejlődéstörténete? Melyek voltak a sikerességet, illetve sikertelenséget meghatározó tényezők? Milyen körülmények között számolták fel a téeszeket? Melyek voltak a társulás létrejöttét meghatározó helyi tényezők? Melyek a gazdasági, politikai és társadalmi kontextusai a társulások tevékenységének? A kutatás során interjúkat készítettem azokkal a kulcsszereplőkkel, akik aktív résztvevői voltak a dekollektivizálásnak illetve a társulás létrehozásának, volt téesz vezetőkkel, polgármesterekkel, társulásvezetőkkel, igazgatói tanácsstagokkal. A belső szereplők mellett, a társulások eredményeit kívülről értékelni tudó agrárvállalkozókkal, egyénileg gazdálkodókkal is beszéltem. Átfogó elemzésre még nem vállalkozhatom, minthogy a kutatás még javában zajlik. Ráadásul a tanulmány írása közben több olyan kérdés, illetve új kutatási irány felmerült, amely további intenzív kutatómunkát tesz szükségsszerűvé. Ezekről a kérdésekről a későbbiekben fogok részletesebben értekezni.

Harminc év – 1959–1989–2019

1959-ben hozták létre a mezőfényi mezőgazdasági termelőszövetkezetet (a *kollektívet*), a környező falvak közül utolsóként. 2019 decemberében a rendszerváltás harmincadik évfordulóját ünnepeljük. Amikor a gazdaság szocialista, radikális átalakulásáról, a parasztság felszámolásának traumájáról, a kollektív gazdaságokba száműzött mezőgazdasági termelésről olvasunk egész generációk sorsát megpecsé-

3 A helyiek *társulás*nak vagy *társulat*nak nevezik ezt a szocialista termelőszövetkezetekből (kollektívák) kinőtt szövetkezeti formát. A továbbiakban a *társulás* terminust fogom használni.

telő, befejezett és a mozdulatlanság finalitását magában hordozó hosszú időszakra gondolunk. Az elmúlt harminc évet – ami szinte napra pontosan annyi idő, mint amennyit a mezőfényiek és mezőpetriek a téészen megéltek –, pedig a folyamatos (ki)útkeresés, a sűrűn változó adaptációs kényszer jellemezte. A két településen a szövetkezeti mezőgazdaság immáron hatvan éve folyamatos. Ez azonban nem jelenti azt, hogy változások nélküli lenne, de még azt sem, hogy azonos, vagy akár hasonló utat jártak volna be. A tanulmány címében szereplő *különutak*, nem csupán a társulások meglétének különlegesnek számító gyakorlatára vonatkozik,⁴ hanem egyúttal a szövetkezeti stratégiák heterogenitására is. Köztudott, hogy a keleti blokk országokban erőteljesen eltérő struktúrákban hajtották végre a kollektivizálást és működtették az agráriumot. A szovjet Ebből fakadóan a poszt-szocialista mezőgazdasági átalakulás is sajátos, országonként eltérő módon zajlott (Hann 2003). De abban is konszenzus van, hogy az egyes országokon belül is rengeteg eltérő modellje volt az agrárium újjászerveződésének. A tanulmány kereteit már a romániai modellek részletes ismertetése is szétfeszítené, ezért csak a szövetkezeti formákkal kapcsolatos általánosabb érvényű megállapításokat összegezném.

1989 előtt Románia mezőgazdaságát három nagy mezőgazdasági szervezeti forma uralta: az állami mezőgazdasági vállalatok, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek (továbbiakban *téesz*) és kisebb arányban a magánfarmok. A rendszerváltást követő agrárreform e háromból legradikálisabban a téeszeket érintette. Olyannyira, hogy a romániai mezőgazdaság rendszerváltást követő első évtizedének legmeghatározóbb folyamatát a dekollektivizáció, és annak következményeként kialakult gazdasági és társadalmi problémák megjelenése jelentette. A dekollektivizáció jelen tanulmány szempontjából fontos következménye a mezőgazdasági termelőszövetkezetek utódképződményének a társulásoknak a létrejötte. A romániai poszt-szocialista szövetkezeti formákat célzó kutatásokban számos szempontrendszer szerint különböztetik meg a társulásokat. Az egyik az együttműködési minősége alapján különböztet meg valódi és hamis társulások/szövetkezeteket. Ez utóbbi tulajdonképpen vállalkozásokat jelent, melyek a földhasználat átruházásának mechanizmusában és nevükben szövetkezetek. (Sandu 1999, Stănculescu 1999). Katherine Verdery a társulásokra, mint a termelők szövetségére tekint (Verdery 2003, Hatos 2006), így elemzésébe nem emeli be a jogi személyiséggel rendelkező szövetkezeti formákat. Sebastian Lăzăroiu 1999-ben megjelent munkájában a tagok közötti racionalizált kölcsönös segítségnyújtás intézményesüléseként tekint a szövetkezetek bizonyos változataira (Lăzăroiu 1999).

A romániai téeszek szövetkezetekké való átalakulását vizsgálva Nigel Swain arra a következtetésre jutott, hogy a felszámolást/átmentődést döntő módon meghatá-

4 Nem áll rendelkezésre pontos adat arra vonatkozóan, hogy a romániai földterületek hány százalékát művelik társulati formában. Az áttekintett szakirodalomban illetve a statisztikákban 12 és 22% között változik ennek aránya. A bizonytalanság legfőbb oka, hogy a társas gazdálkodási formák rendkívül változatos szervezeti háttérrel rendelkeznek, a jogi személyként, haszonbérleti szerződésekkel operáló mezőgazdasági társaságoktól az egyéni gazdák együttműködésében működő informális társaságokig.

rozta az adott termelőszövetkezet működésének hatékonysága és jövedelmezősége (Swain 1997: 78). A kedvezőtlen ökológiai környezetben működő, illetve a gépesítés alacsony fokán álló termelőszövetkezeteket azonnal, 1990 első felében felszámolták. Társulások nem véletlenül csak főként az alföldi, jó termőtalajjal bíró településeken jöttek létre (Swain 1997: 80). Ám a kedvező ökológiai környezet önmagában nem jelentett garanciát a sikeres működésre, ehhez a társadalmi tényezők aktív részvételére is szükség volt. Szerinte csak azok a társulások válhattak sikeressé, amelyek tagjai a földbirtokok restitúciója során vállalták a tagosítással járó kompromisszumokat.

A rendszerváltást követően az agráriumban bekövetkező negatív fordulatok okait a szakirodalom kellő részletességgel bemutatta már, csak röviden kívánom ismertetni azokat a főbb tényezőket, melyek valamilyen szövetkezeti forma felé terelték a földtulajdonhoz jutó vidéki lakosságot: 1. a földbirtokok kis mérete – költségessé teszi a gépi munkát, 2. a gépesítés hiánya, sem a gépek beszerzésére sem a gépi bér-munka megfizetésére nem állt rendelkezésre elegendő tőke, 3. az „új” birtokosok előrehaladott kora,⁵ 4. az örökösök nem helyben lakók voltak, 5. a termőterületek rossz minősége. Ezek mellett a lokális tényezők mellett a szövetkezeti út felé fordulásban meghatározó szerepet játszott a román állam, amely az 1991/18-as agrártörvényben egyértelműen ebbe az irányba kívánta terelni a rurális közösségeket (Verdery 1998), többek között több évi jövedelem adómentességgel támogatva létrejöttüket (Vincze–Swain 1998: 193). A földosztó bizottságok tevékenységét követő társadalmi feszültségek kirobbanásáról, és további következményeiről több szerző írásában is olvashatunk (Kideckel 1993, Peti 2006), Hatos ezzel kapcsolatban érdekes és ugyanakkor merész gondolatot fogalmaz meg. Szerinte a közösségek éppen a konfliktusok kiéleződése miatt választották sok esetben a szövetkezeti formát. A társulások szerinte egyfajta békéltető testületként működtek, amelyekben a gazdák a földvisztaigénnyel kapcsolatos adminisztrációs terhekben is segítséget kaptak, illetve a vitás ügyekben a felek közötti mediátor funkciót töltötték be (Hatos 2006: 24). 1996-ban a parasztpárti kormány a szövetkezeti formák elleni, a nyugati típusú piaci alapon működő családi gazdaságok megerősödését elősegítő törvényi környezetet igyekezett megteremteni. Drasztikusan csökkentették a mezőgazdasági támogatásokat. Mivel a mezőgazdasági társulásokban a különböző munkafolyamatokért a tagoknak fizetniük kellett, miután az állami támogatások – amelyek éppen ezen költségterhen enyhítettek – megszűntek, sokak számára sokkal vonzóbb alternatívát jelentett az ekkor elterjedő mezőgazdasági vállalkozásokkal földhasználati bérleti szerződést kötni. Az esetek többségében ez érezhetően kevesebb jövedelmet jelentett a földtulajdonosok számára, ám cserében semmilyen többletköltséggel nem kellett számolniuk, ami egy erősen tőkehiányos időszakban döntő tényezőnek bizonyult. A szövetkezeti rendszerben működő társulások legnagyobb hányadát az 1997 és 2000 közötti időszakban számolták fel (Hatos 2006: 208).

A mezőgazdasági társulások rendszerváltást követő létrejöttében a szakirodalom néhány markáns markert különböztet meg. Ezek közül talán a legfontosabb a ge-

5 Erről részletesen lásd Cartwright 2003.

ográfiai meghatározottság. A szocialista termelőszövetkezetek mezőgazdasági szövetkezetekké való átalakulás jellemzően a jó talajadottságokkal rendelkező gabona-termő alföldi területeken volt jellemző, míg a domb és hegyvidéken erre alig akad példa. A társadalmi tényezőt lehetne következőként megnevezni, minél inkább az öregek irányába billent egy falu korösszetétele a rendszerváltást megelőzően – többnyire migrációs stratégiái következtében –, annál nagyobb valószínűséggel választották a szövetkezeti gazdálkodási formát.

A rendszerváltást követő dekollektivizálás fogalmával megragadott időszakhoz az erdélyi magyar kutatók elemzéseiben olyan negatív fogalmak társulnak leggyakrabban, mint a refeudalizáció, újraparasztozás, kényszerparasztozás, egy olyan folyamat összegzéseként, amelyben az emberek a kollektivizálás előtti technikákhoz és gyakorlatokhoz tértek vissza. (Szabó 2002: 27, Csata 2006: 5, Kiss 2005: 50). Az erdélyi magyar néprajzi kutatások – tudománytörténetileg érthető okokból – főként a kisüzemi és családi gazdaságok vizsgálatára összpontosítottak (Peti–Szabó szerk. 2006), a szövetkezeti formák legtöbbször kihasználandó vagy kihasználatlan lehetőségként (Tóth 1995) vagy sikertelen kísérletként (Kinda–Peti 2006) kerültek be az elemzésekbe. Kisebbségi rosszmájúsággal akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy a társas gazdálkodás éppen annyira vizsgált jelenség, mint amilyen az egyéni gazdálkodók és szövetkezetek által megművelt földterületek aránya Romániában (kb. 12-15%). Román és nyugati kutatók tollából jóval több elemzés látott napvilágot a témában (Swain 1997, Hatos 2006). Adrian Hatos Románia rendszerváltás idejétől számított agrárstruktúra történetét elemezve, a szövetkezeti formákra fókuszálva négy plusz egy⁶ nagyobb időszakot különböztet meg:

- Az 1990-ig terjedő, a szocialista termelőszövetkezetek által dominált időszak;
- Az 1990 és 1991 közötti átmeneti immár nem szocialista, de annak a hagyatékát továbbvivő időszak, amelyben legfőképpen az új irányok lokális szinten való kijelölése, a térszerek felszámolásának megkezdése zajlott;
- Az 1991 és 1992 közötti rövid ám annál kaotikusabb időszak, amikor megkezdődött a romániai mezőgazdaság radikális átalakulása, melynek a szerző gyors és lassú változatát emeli ki. A gyors átalakulás volt a domináns forma, ennek során a termelőszövetkezeteket felszámolták, míg a lassú változatban a szövetkezeti forma településenként hosszabb rövidebb ideig megmaradt, immáron jogi személy alakban;
- Az 1992-től 2007-ig, az EU-csatlakozásig, tartó időszakot a lassú átalakulások időszakának tekinti, kiemelve egy rövid 1996–97-es tőkésítési periódust, amikor fölgyorsultak a folyamatok és a szövetkezeti rendszer helyét átvette a földbérleti lapon működő vállalkozói rendszer;
- Az Európai Unióhoz való csatlakozást követő időszak, amit talán a terület alapú támogatás és az ehhez kapcsolódó gazdasági stratégiák körvonalaznak.

6 Azért a plusz egy, mert ő az EU-csatlakozás előtt írta meg elemzését, de a kategorizáció során, az EU-csatlakozást követő, főként az új agrárfinanszírozási rendszer életbelépésétől várható gyors és látványos átalakulásokra hívja fel a figyelmet.

Ma már láthatjuk, hogy a szerzőnek az uniós csatlakozással kapcsolatos korszakhatár jóslata igazolódott. Egyértelműen növekedett a megművelt területek aránya, a földvagyon felértékelődött. A szántóterületek romániai átlagára megduplázódott, sőt egyes területeken megtriplázódott az elmúlt 5 évben, és 2018-ban elérte az 5000 eurót hektáronként. Ennek ellenére az Európai Unió országai közül még mindig Romániában a legolcsóbb a föld. Az alacsony árak és a megengedő törvényi kereteknek köszönhetően a romániai termőterületeknek majdnem a fele külföldi tulajdonban van. A vizsgált településen élők elképzelhetetlennek tartják, hogy ott külföldiek földet vásárolhassanak. Szatmár megye a 4000-7000 euró/ha árral országos viszonylatban a középmezőnyben található. A vizsgált településeken, a termőföld minősége miatt az átlagnál valamivel többet kell fizetni – 7-8000 eurót – egy hektár földért. Mezőfényen 7000, Mezőpetriben 8000 euró egy hektár föld névleges ára. Azért névleges az ár, mert egyik településen sincsenek eladó földterületek. A birtokviszonyok azért természetesen itt sem statikusak, de a dinamikát itt inkább a hagyatéki eljárások és családon belüli adásvételek határozzák meg.

A települések

Mezőpetri Nagykárolytól 11 km-re délnyugatra, a Szatmárnémeti Nagyvárral összekötő főút mellett fekszik. A településhez összesen mintegy 2300 hektár szántó, és további mintegy 400 ha kaszáló, legelő, és gyümölcsös tartozik. Lakosainak száma a legutóbbi népszámláláskor 1588 fő volt, ennek 46,9%-a (745 fő) magyar, 27,3%-a (434 fő) német, 12,5%-a (122 fő) román és 10,5%-a (167 fő) cigány.⁷ Néhány korábbi népszámlálás adatait a későbbi elemzés miatt fontosnak tartom megadni: 1977-ben 2081, 1992-ben 1618 lakosa volt.

Mezőfény Nagykárolytól 7 km-re északnyugatra, a román–magyar határ szomszédságában fekszik. A falu közepén álló templom és az államhatár közötti távolság mintegy 5 km. Határához 1540 ha szántó, 96 ha kaszáló, 92 ha szőlő, 97 ha gyümölcsös és 538 ha legelő tartozik. Lakossága jelenleg 1840 fő (1977-ben 2344, 1992-ben 2053), ebből 55,3% (1043) magyar, 40,9% (772) német a fennmaradó szűk 4% cigány.

Mindkét településről elmondható, hogy lakosságának nagyobbik része nyugdíjas korú, az elöregedés miatt a jelenlegi gazdasági és társadalmi struktúrák már csak nehezen fenntarthatóak. Mezőpetriben a gyerekhány miatt idén már nem indult felső tagozat. Ez különösen fájó az petriek számára, hiszen korábban a környező településekről is oda vitték a gyerekeket tanulni a német oktatási nyelvű osztályba, kollégiumot üzemeltettek, néhány éve pedig, uniós forrásból teljesen felújították az iskola épületét (lásd a képeket!). Mezőfény ebből a szempontból sokkal jobb hely-

⁷ A szatmári sváb falvak népszámlálási adatainak nemzetiségi tábláit a sváb identitás(ok) miatt kellő kritikával kell kezelni, a magyar és a német nem etnikus kategóriák, legalábbis nem abban az értelemben, mint mondjuk a román. Bővebben: Szilágyi 2015: 84–93, Baumgartner 2012: 95.

zetben van. A gyerekek száma ugyan visszaesett a rendszerváltást követően, de az utóbbi években az iskola stabil működéséhez szükséges szint alá nem csökkent, sőt némi emelkedést is mutat. Ennek a növekedésnek az oka, hogy Mezőfény vonzó célponttá vált a fiatal nagykarolyiak számára, a faluban befektető német tulajdonú gyár jelenlétéből fakadó infrastrukturális fejlesztéseknek köszönhetően. Mindkét település gazdag, infrastruktúrájuk országos szinten is kiemelkedő: a közművesítés száz százalékos, valamennyi utca aszfaltozott⁸, mindkettőben található ipari park, sportcsarnok, szabadidő parkok, idősotthon. Mezőpetri több egymást követő évben is elnyerte a Szatmár Megyei Tanács által alapított *Legtisztább és legjobban menedzselte település* díját, Mezőfény rendre dobogós helyen végez ebben a versenyben.⁹ A tisztaság, rendezettség persze nem meglepő, hiszen olyan falvakról van szó, ahol egészen a közelmúltig fennmaradt az utak és utcák, illetve házak előtti terek szombati kollektív felseprése.¹⁰ A gazdasági sikerek tárgyasulása nagyon hasonló a két településen, mégis teljesen eltérő módon valósultak meg. Míg Mezőpetriben a beruházásokat országos és Európai Unió pályázatokon keresztül valósították meg, addig Mezőfényen főként az ott megtelepedő ipari nagyberuházás¹¹ következtében megnövekedett adójövedelmek tették lehetővé a fejlesztéseket. 2003-tól 2019 szeptemberéig tizenkét projekt keretében Mezőpetri polgármesteri hivatala mintegy 6,5 millió euró és 6,2 millió lej értékben nyert el támogatásokat. Itt létesült elsőként a megyében ipari park, ennek kihasználtsága ugyan minimális, de ennek a pályázatnak a sikere nagyban segítette a későbbi projekteket. De mindenképp igazságtalan volna, ha nem emlitenénk meg a pályázati korszakot megelőző megvalósításokat, melyek közül több még a rendszerváltás előttre, vagy közvetlenül a rendszerváltást követő időszakra vezetnek vissza. Azért is fontos ezek említése, mert a társulás létrejöttének és fennmaradásának megértéséhez is közelebb visznek.

A kollektívek

A rendszerváltást megelőzően a kollektívek voltak a fő munkáltatók. Mezőfényen elkülönült egymástól a kollektív és a gépállomás (ez a felosztás átmentődött a rendszerváltás utánra is), Mezőpetriben egy nagy gazdasági szervezetként működött számos alegységgel. A kiváló minőségű csernozjom (feketeföld) talajnak köszönhetően mindkét kollektív rendkívül sikeres és jövedelmező volt. A kettő közül a mezőpetri renoméja volt nagyobb, az itteni tehenészetnek országos híre volt, többek között Ni-

8 A terepmunka során zajlott Mezőpetri fontosabb mezei útjainak aszfaltozása.

9 A díjnak nem csupán eszmei értéke van, értékes jutalommal jár együtt: haszongépjárműveket, személyautókat „nyertek” így. Ennek a díjnak köszönhetően mind Mezőpetri mind Mezőfény országos ismertségre tett szert. Az országos román hírekbe „kis Németország”-ként kerültek be.

10 Mezőfényen a mai napig fennmaradt ez a szokás, Mezőpetriben az elvándorlás nagy aránya, illetve a rendkívül nagy áthaladó forgalom miatt felhagytak vele.

11 A német tulajdonú Polipol bútorgyár 2005-ben kezdte meg működését Mezőfény határában. Jelenleg mintegy 800 alkalmazottja van, akik legnagyobb számban Mezőfényről és a környező sváb településekről kerülnek ki.

colae Ceașescu 1981-es mezőpetri munkalátogatása miatt is (lásd 1. kép).¹² Az itt nemesített és termesztett paradicsom nyugati kiállításokra is eljutott. Vót az ILF-nél Szabó Karcsi bácsi, az igazgató. És aszongya nekem, – Hé, Mózer, láttam a paradicsomodat. Mondom neki: hol? – Münchenbe. Ők, az ILF¹³ igazgatók ki vótak téve minden évben, ahová érkezett román áru, de nem csak a Szatmár megyei, az egész országból, és ott átadták az árut. – És mondom honnan tetszett ismerni? Az ízirúl? – Nem aszongya, kinek van még aládájára írva Mózer meg Fézer, meg ilyen sváb nevek? – Mert mindenki külön rakta be az áruját a ládába, és rá kellett írni a nevét. – És akkor láttam Münchenbe. (M. F., Mezőpetri) A nemzetközi vetőmaggyártó cégek közül a Pioneer már a szocialista időszakban megvetette itt a lábát, kísérleti ültetvényeket hoztak létre velük együttműködésben.

A sikeresség nem jelentette azt, hogy kirakat kollektív vált volna belőle. A kollektív irányító elit helyekből került ki, akik a tagok érdekeit is szem előtt tartották. Még volt egy jó elnökünk, végig ő volt az elnök, Orosz Feri bácsi, még azt is megtette, hogy kvótán felül osztott, mert tudta – ő kezdte ezt a kollektívát – hogy az emberek verejtéke van ebbe a földbe, és akkor kimért még annyit a raktárból, és adott még annyit azon felül is. Országgyűlési képviselő is volt, tehát megtehetette, mert hatalma volt. Fényi volt. Az ő érdeme az a víztorony, mert a vízellátás az ő idejében készült, az iskola az ő idejében készült, nem az állam építette azt, a fényi téusz építette. Lehet, hogy adott valamit az állam is bele. Az óvoda az ő idejébe készült, a rendelő az ő idejébe, a károlyi aszfalt. Tehát ilyen hozzáállás volt, hogy nem csak hogy mindent vigyenek el, próbált egy kicsit helyben is beruházni. Tehát ez volt a mi örökségünk. Ezt soha nem tagadtuk, hogy egy ilyen örökséggel indultunk 90-be. Nem kellett iskolát építeni, meg óvodát. (T. T., Mezőfény)

A kollektív több olyan szolgáltatást is nyújtott, amely a tagok számára segítséget jelentett. Pékséget nyitottak a 60-as évek elején, bölcsődét és óvodát üzemeltettek, építőbrigádok segítettek az építkezőket, stb. Arra nincs lehetőség jelen tanulmánykeretei között, hogy a szatmári sváb közösség bezárkózásának okait részletesen kifejtsem, ezt egy korábbi tanulmányomban már megtettem (Szilágyi 2014). A 20. század traumáinak, főként, de nem kizárólag a második világháborút követő szovjetunióbeli deportálásuknak köszönhetően magába forduló közösségben rendkívül erős, sorsközösségen alapuló szolidaritás alakult ki a tagok között, mely ugyan nem tudott ellenállni teljes mértékben a kommunista rendszer közösségromboló hatásainak, de nem is hullott szét. A kollektívtól való lopás intézményesülését számos kutató (Gagy 2018, Kotics 2001: 17) kiemeli. Terepmunkám során arra számítottam, hogy ezek a sváb közösségek majd rációznak erre. Az volt ugyanis az előfeltevésem, hogy a kollektív vagyonáról az itteniek továbbra is inkább megmaradt saját tulajdonként tekintettek. A lopással kapcsolatos lokális narratívumok kevés kivételtől eltekintve igazolták előfeltevésem ezért a lopásokról szóló történetek legtöbbször sajátos kontextusba ágyazva hangzottak el. *Namost. Lopás. Minden emberben benne van egy*

12 A mezőpetri téusz a Szocialista Munka Hőse érdemrendet is megkapta (Merli 1999: 207).

13 Zöltség- és Gyümölcs Előállító Vállalat

kis lopási akarat. *De mi megtudtuk... Itt a cigányok se loptak. Értjük? Itt a cigányok se loptak. Már úgy, hogy lopásnak minősítsem. Ha valaki hazavitt tíz cső tengerit vagy valamit. És a lopásról nem volt kitűl példát vegyenek. Se a régi elnök, se én. Egy lej árut nem loptam el én se és ő se. A lányának Károlyban a negyedik emeleten van a blokkja (nevet), két vagy három szobás blokk. Itt lakik velem szembe a felesége. Értjük? Itt nem vót az hogy lopás legyen (M. F., Mezőpetri); Hát mit lopott? Nem volt jellemző. Na már most, hogy hazahozott az elemőzsiás tarisznyájába öt paradicsomot. Hát igen. Én például nem lopnék el a te kertedből öt paradicsomot, de a kollektívából én is csak hazahoznám. Mert én is voltam dolgozni nyáron, amikor vakáció volt, még diákkoromba. Akkor természetes volt, hogy hazahoztam öt paradicsomot. (K. A., Mezőpetri). De: Anyósom hazajött krumpliszedésből, hozott egy tarisznya krumplit, és akkor megvót az a vacsoránk, ne adj isten a másnapi is. De muszáj volt, mert egy normát kapott, ami a minimális megélhetéshez sem volt elég. Úgyhogy nem lopás volt, hanem megélhetési bűnözés, ahogy manapság mondják a cigányokra. Volt, aki szekérszámra vitte, meg kamionszámra. Eladta aztán meggazdagodott. Ilyen is volt. Fényen is. (T. T., Mezőfény)*

Mind Mezőfényen mind Mezőpetriben a kollektívek vagyonára nem egy külső hatalom hagyatékeként tekintettek, hanem a közösség verejtékes munkájának gyümölcseként. Másrészt a kollektivizálást is túlélő sváb munkamorál ezt a vagyont rendkívüli hatékonysággal gyarapította. *Ezek kurvásul dógoztak, ezek az emberek. Kurvásul. – De miért? – Mert ilyenek. Aratás vót, akkor nem én vótam még az elnök, csak az elnök vagy három négy hónapig beteg vót, és akkor én vezettem a gazdaságot. Itt hogy kimegyünk Piskót fele, arattunk. De akkor még kiskombányok vótak, és fél tizenkettőkor kezdett majdnem vége lenni a munkának éjszaka, és jöttek oda a kocsisok, hogy – Uram, menjen haza. Olyan fáradt egész nap szaladt össze vissza. Mink bepakolunk mindent. Fél kettőig az emberek saját maguktól hoztak be mindent. Reggel mikor mentek... – Jó van így? Fasz. Ennyi. Ez találkozott a svábok – saját maguk szerint is túlzó – felhalmozó életmódjával. Mindent, ami többet ér egy kalap szarnál, azt mi svábok nem dobjuk el, megtartjuk (nevet). (B. L., Mezőfény).*

A lakosság döntő többsége helyben, elsődlegesen a téesz különböző egységeiben dolgozott. Mivel a téeszek tőkeerősek és jövedelmezőek voltak a városok felé irányuló ipari munkamigráció a szomszédos magyar és román falvakhoz képest kevésbé volt jellemző. Létezett viszont a migrációnak egy másik változata, amelynek következtében a 80-as évektől kezdődően fokozatosan csökkent a települések népessége. A szatmári svábok németországi kivándorlása sajátos társadalmi és gazdasági környezet kialakulását eredményezte. Egyrészt az aktív népesség aránya már a rendszerváltást megelőzően egyre növekvő mértékben csökkent. A munkaerőhiány gazdasági ellensúlyozására a téeszek egyre nagyobb fokú gépesítéssel reagáltak, és ezt az anyagi lehetőségeik lehetővé is tették. A németországi kivándorlás másik következménye az volt, hogy a helyben maradt lakosság, többek közt a németországi kapcsolatokon keresztül a rendszerváltáskor rendelkezhetett egy olyan anyagi bázissal, amely segítségével elkerülhették az átalakulás során máshol oly jellemző

kényszerpályákat. A sváb lakosság stabilabb pénzügyi helyzetéhez ironikus módon hozzájárult a sváb közösség legtraumatikusabb eseménye, az 1944-es oroszországi deportálás (bővebben: Baumgartner 2012, Boros 2005, Szilágyi 2017). A német állam kárpótlásként életjáradékot fizetett a deportáltaknak: *A német állam még a régi rendszerben a deportáltaknak 2-300 márkát (fizetett). Az nagyon sok pénz volt akkor. Volt egy fényi, német katona volt, és az felvállalta, hogy megírja a kérvényeket, sokaknak elrendezte. Aki tudta bizonyítani, hogy deportálva volt, annak a német állam fizette a kárpótlást. A '70-es, '80-as években inkább. Csak azoknak, akik deportálva voltak, személyre szólóan, halálukig.* (T. T., Mezőfény) *Van, akinek már akkor volt ilyen németországi nyugdíja, vagy nem tudom minek nevezték ezt. Akik voltak deportálva, és – kevés volt itt Petribe olyan – és valamilyen maradandó károsodás érte őket, úgy hogy lesántult, vagy szóval munkaképtelenné vált, és nem tudom milyen módon, tehát nem irigyeltük mik tőlük, hanem azok kaptak valami márkát.* (K. A., Mezőpetri) A kárpótlás persze nem volt szabadon felhasználható, a román hatalom szigorúan kontrollálta az így kapott pénz elköltésének módját is. A pénzt kizárólag a megyeszékhelyeken és turistaközpontokban működő „dolláros boltokban”¹⁴ lehetett levásárolni. *De nem a kezükbe kapták őket, hanem le kellett a shopba vásárolni. És ott nem vehetett akármit, lehet, hogy neki éppen egyébre lett volna szüksége, de magnót vett, mert, hogy az unokája talán fogja hallgatni. Meg aragált, meg perzsaszőnyeget, meg fridzsidert, meg fagyasztót, meg ilyesmit.* (K. A., Mezőpetri) *Az hivatalos volt, Szatmáron volt. Akinek voltak rokonai nyugaton, és hazajött és márkával fizetett, az kapott akármit. Márkáért lehetett autót venni, Daciát, Trabantot Romániába. A feleségem is kapott egy Trabantot. A nagybátyja Németországból vett neki egy Trabantot. A régi rendszerbe. Hát, akinek volt nyugaton rokona és segíteni akarta, az ittenieket, akkor nagyon tudott segíteni. – Nekem olyat meséltek, hogy hűtőt tudtak venni. – Persze, meg bundát, irhabundát. Dolláros bolt, úgy hívták. Hát olyan termékeket, amiket lejért nem lehetett kapni. Meg minőségi terméket, ilyen luxus dógokat.* (T. T., Mezőfény) Az így beszerzett „luxuscikkeket” könnyedén pénzzé lehetett tenni, ami tovább növelte a családok tőkeerejét. Nem véletlen tehát, hogy a sváb falvak háztartásainak felszereltsége messze kiemelkedett a romániai átlagból. A folyóvizes fürdőszobák, a háztartási nagygépek elterjedése a 70-es és 80-as évek fordulóján már általános volt. Az előrehaladott polgárosodás fontos következménye volt a felsőfokú képzésben részt vevők magas aránya. A magasan képzettek nagy száma és a rendszerváltást követően fennmaradó szövetkezeti gazdálkodási forma folytatása között Hatos ok-okozati összefüggést alapított meg (Hatos 2006: 291).

14 A Comturst boltok helyi megnevezése, amelyeket főként a Romániába látogató turisták, kisebb mértékben a valutát legálisan birtokoló román állampolgárok látogathattak. Mivel az ismeretlen eredetű valuta birtoklása bűncselekménynek számított a kommunista Romániában, az állam polgárai közül csak nagyon keveseknek – főként az arab és afrikai országokban kiküldetésben dolgozók – adatott meg a lehetőség, hogy ezekben a boltokban vásárolhassanak.

A társulások

Az a téгла nem hibás, hogy a kommunisták építették azt a falat. Hát azt meg kell tartani, meg kell adni annak a rendeltetését. ... Itt mi ilyet nem csináltuk, amit apáink, anyáink megtermeltek, akkor azt halálos vétek széjjelverni, és hogy semmivé váljon. (T. T., Mezőfény)

Az előbbieken azokat a tényezőket kívántam ismertetni, amelyeknek szerepe lehetett abban, hogy mind Mezőfényen mind Mezőpetriben társulásokat alapítva folytatták a társas gazdálkodást. A továbbiakban az átalakulás menetét, a társulások rövid történetét valamint a lokális közösségben betöltött szerepüket fogom bemutatni.

A romániai téeszek felszámolásának lehetséges forгатókönyveiről, a birtokviszonyok helyreállításáról (földosztásról), a fontosabb szereplők tipológiájáról több elemzés is született (Swain 1997, Hatos 2006: 252–253). Közös következtetésük, hogy a törvényi keretek túlzott teret adtak a „rugalmas értelmezhetőségnek”, aminek következtében a téeszek felszámolása helyi hatáskörben, településenként eltérő módon zajlott, így a téesz-vagyon sorsa így a lokális társadalmi-politikai erőviszonyok függvénye volt (Cartwright 2000). És nem csupán az volt az eldöntendő kérdés, hogy egyéni utakat válasszanak vagy a társas/társulati gazdálkodási rendszer menjen tovább, hanem utóbbi esetében azt is el kellett dönten, hogy az milyen irányelvek mentén, milyen szerkezeti formában működjön. Itt ismételtelen vissza kell kanyarodnom a címben szereplő különutakra. Bár Mezőfényen és Mezőpetriben is a társulati formát választották, a társulások teljesen eltérő módon szerveződtek és működnek, a földek kiosztása is más elvek szerint történt, ezért a továbbiakban külön-külön kívánom ezeket bemutatni.

Mezőfény

A rendszerváltást követően a kollektíva felszámolása és a társulás megalapítása közötti átmeneti időszakban személyenként 50 ár területen¹⁵ megkezdődhetett az egyéni/családi gazdálkodás. Átlagos család esetében 2–4 volt kollektíva alkalmazottal számolva ez akár két hektárt is jelenthetett. A földmunkát vagy bér munkában végeztették, vagy családi erőforrásokat mozgósítva végezték. Akkor ez még teljesen hétköznapi napnak számított, a 90-es években kapás csoportok még működtek. Minden adatközlő anyagilag különösen sikeresként emlékszik vissza erre az időszakra. *Te hát a kollektíva még volt, társulás még nem volt. Volt egy ilyen átmeneti időszak. A földmunkát megcsinálták bér munkában, vagy mi kapáltuk, nem restelltünk mi elmenni kapálni, mentünk az egész család megkapáltuk. De akkor olyan ára volt a tengerinek, hogy egy kollega traktort vett két remorka tengeriből. Akkor még volt sok állat a hegyekbe, akkor jött egy kupec és megvett tíz tonna tengerit egyből és vitte kamionnal. Most már nincsenek állatok. De akkor érdemes volt a földdel*

¹⁵ 50 ár = 0,5 hektár = 5000 négyzetméter

dolgozni, az olyan start volt, mindenki úgy beindult akkor, aztán lassan mind lejjebb, lejjebb. (B. L.) *A rendszerváltozásokor nagyon nagy ára volt a terménynek. Inkább az jelentette az ugrást. Mindenféle mezőgazdasági termék meg volt fizetve. Akkor 50 árat adtak az átmeneti időszakba, tengerit tettünk bele, egy hektár volt a tatának, volt kollektivistá volt, anyósomnak meg apósomnak, egy ha 50 árt műveltünk tengerivel, szinte abból vettünk egy Daciát. Eladtunk szemesen a tengerit, akkor úgy vitték mint a cukrot.* (T. T.) A kommunista rendszer bukása utáni általános eufória, illetve az átmeneti időszak immáron egyénileg elért gazdasági sikerei miatt több gazda is a teljes privatizációt és restitúciót követelte. Néhányan ki is vették földjeiket, de a döntő többség a társulati formát választotta. Arra vonatkozóan, hogy miért csak kevesen választották az egyéni gazdálkodást, nem áll rendelkezésemre elegendő adat, magyarázat helyett ezért csak néhány, a helyiek által említett okot ismertetnék. Az első, mely inkább egy gyakran hangoztatott mondás, mint érv: *A sváb ember előbb gondolkodik, és csak utána cselekszik*, nem több mint egy harminc évvel ezelőtti döntés helyességének etnikus színezettel átszőtt hirdetése. Ennél konkrétabb ok, hogy Mezőfényen nem voltak kiterjedt birtokkal rendelkező gazdák. Mezőgazdasági vállalkozás indításához földet kellett volna bérelniük, ezek megmunkálásában viszont a társulások, a rendelkezésre álló géppark és emberállomány miatt, leküzdhetetlen konkurenciát jelentettek volna ugyanis a nagyszámú kivándorolt miatt a társulások alapítása szinte bizonyos volt.

Mezőfényen két társulás működik, az *Agrofieni Mezőgazdasági Társulás* és az *Agromec Rt.*, előbbi a téesz utóbbi a gépállomás jogutódja, egyéni nagyvállalkozó nincs. Jelen tanulmányban csak az Agrofieni szerepét fogom vizsgálni, egyetlen fontos különbségtől eltekintve működésük megegyezik. A különbség a felszámolás során a tagok között szétosztott vagyon sorsában keresendő. A társulás tagjai a téesz felszámolásakor úgy döntöttek, hogy ingó és ingatlan vagyonának (istállók, raktárak, silók, szekerek, ekék, gépek, állatok stb.) nagyobbik részét megtartják kollektív vagyonként. Ezt a vagyont azonban rendkívüli alapossággal elkészített, pontrendszerben működő nyilvántartásba vették. A pontrendszernek része volt a kollektivizálás előtti birtok mérete, az kollektívába beszolgáltatott mezőgazdasági gépek és állatok száma továbbá a kollektívában ledolgozott idő. A pontokat részvénynek nevezett egységekbe konvertálva pontosan meghatározták a tagok részesedését a létrehozott társulás vagyonából, az állóalaptól.¹⁶ A pontos számításokat az tette lehetővé, hogy a kollektíva levéltárában gondosan megőrizték a beszolgáltatások jegyzőkönyvét. A birtokviszonyok rendezését Erdélyben ritkának számító módon, és erős bizalmi kötelékekről (a bizalom és dekollektivizálás összefüggéseiről bővebben: Torsello 2003) tanúságot téve valósították meg. A fölterületek visszaadásakor, a társulás jövőjét figyelembe véve, a földtulajdonosok elfogadták a korábbi téesz-vezetők illetve a frissen alakult társulás vezetőtanácsi tagjainak tagosítást szorgalmazó javaslatát. A 18-as Földtörvény által előírt 50 ár kiosztásához nem állt rendelkezésre elegendő szántó terület. A földosztó bizottság ezt a többség melegegledésére úgy oldotta

16 Az Agromec indulásakor kiváltotta az ingó vagyont, készpénzben kifizetve a tagok részesedését.

meg, hogy egységesen 7%-kal kevesebb szántót osztott ki, a hiányzó területet pedig a gyümölcsösből vagy homokos területen utalta ki. *Szóval igyekeztünk betartani a törvényt, de állítom, hogy ahány település mind másképp alkalmazta. És a másik nagy előnyünk, hogy tagosítottunk. Tehát a 30-as évekbe, még nem volt se téesz, se kollektíva, még a privát gazdaság volt 1930-ba, a fényi gazdák már akkor tagosítottak, annyira szét volt darabolva a fényi határ. Megfogadtak egy mérnököt, és akkor az megcsinálta a térképet, és aki közelebb kapta a birtokát az kevesebbet kapott, aki a vasúton túl az többet kapott. Akkor is volt, hogy vasvillával mentek fel, hogy nem jó helyen kapta, tehát az se ment zökkenőmentesen, ahogy én hallottam az öregektől. Na most, ez se ment zökkenőmentesen, de megérte mert a társulás 800 ha-ja szinte egy parcella. Nem egyben, de nagy darabokban. És a volt gépállomás is nagy darabokkal dolgozik, mármint azzal is, amit rábíznak. Óriási előny, tehát ez a mi előnyünk a mezőgazdaságba, hogy nekünk tagosítva van, és ez így működik...* (T. T.) A tagosítás, a társulást vezetőibe vetett bizalom ellenére, nem valósulhatott volna meg, ha a szántóföld nem lenne egységesen közel azonos minőségű. A társulások a tagok földjein túl bérelnék is területeket, azokat akik a rendszerváltáskor az egyéni gazdálkodás mellett döntöttek, de a későbbiekben különböző okok miatt felhagytak a gazdálkodással. A tagosítás rengeteg előnnyel járt. Elsősorban persze a társulások, de a tagok, sőt a nem tagok számára is. A földek nevesítésére ugyanis sokkal nyugodtabb körülmények között kerülhetett sor. Míg a társulásba beiratkozni nem akarók a földosztás kezdetén megkapták földjeiket¹⁷, és ezt telekkönyvileg is rögzítették, addig a társulásba beiratkozó gazdák esetében nem volt sürgető a tulajdoni lapok kiállítása, tíz éven át dolgoztak rajta, és cserében olyan kedvezményekhez jutottak, amelyek a hosszú távú tervezhetőséget is lehetővé teszik. A földek nevesítésekor az örökségekkel is számoltak, úgy osztották ki a parcellákat, hogy figyelembe vették azt is, hogy mekkora örökség várható a szülőktől, nagyszülőktől. *Viszont azt is megcsináltuk, hogy amikor a társulásét helyreraktuk helyrajzi szám szerint, még azt is figyelembe vettük, hogy honnét fog örökölni, és az a parcella mellette van. Tehát ha nekem volt örökségem apámtól, meg a nagyapámtól, meg a másik nagyapámtól is, azok egymás mellett vannak. Ez így lett kigondolva. Ez a tagosítás, még a jövőt is figyelembe vettük, nem hogy a mai helyzetet. Például én az apám meg a nagyapám öröksége nekem az egy helyen van.* (T. T.)

A társulás 800 hektáros területe kezdetben egyetlen helyrajzi számot kapott, és a későbbiekben, folyamatos termelés mellett, mindenkinek elintézték a nevesítést. Itt ismét a bizalmat, mint közösség összetartó fogalmat kell kiemelni. A parcellázást és telekkönyvezést is köztisztviselő álló, honosított szakember végezte. Ugyanő vezette a kollektíva földnyilvántartását, vele indult és vele fejeződött be a téesz. A munkáját segítette a kollektíva idején is gondosan vezetett földnyilvántartás, amelyben az örökösödési ügyek is precízen vezetve voltak. A földosztó bizottság összesítette

17 A földosztás során konszenzusos döntésre törekedtek. Azoknak a földjét, akik nem kívántak belépni a társulásba igyekeztek az eredeti helyen visszaadni, de közben arra is törekedtek, hogy a társulásba kerülő területek összefüggő nagy parcellákat alkossanak. Ezért ahol az érdekek ütköztek, az igénylőknek más, jobb adottságokkal rendelkező határreszen kínáltak fel területet.

ezeket az adatokat, és míg mindenhol máshol a földtulajdonosok maguk próbálták összeszedni a tulajdont igazoló dokumentumokat, addig itt a földosztó bizottság vitte házhoz a tulajdont tisztázó adatokat, és ennek alapján szövegezték meg közösen a hivatalos kérvényt. Ezzel a módszerrel rendkívül hatékonyan tudták levezényelni a földosztást, utólagos reklamációkra nem is került sor.

A társulás, főként működésének első évtizedében rendkívül jövedelmező volt. A gabonafélék magas ára jelentős bevételt eredményezett. A szocialista elődtől örökölt, nagy kézi munkát igénylő, rentábilisan nem működtethető kertészeti egységeket felszámolták. A bevételek jelentős részét fejlesztésekre fordították, aminek eredményeként rövid időn belül a régió stabil agrárpiaci szereplőjévé vált. A nyugdíjkorot elérő dolgozók nagy számából fakadó munkaerőhiányt folyamatos gépesítéssel ellensúlyozták, ma 40 alkalmazottja van. A romániai társulások jellegzetes sorsát, a felszámolást, illetve a földeket haszonbérben megmunkáló vállalkozássá való átalakulást (Hatos 2006: 147) a mezőfényi társulás elkerülte, és napjainkig közösségi intézményként (is) működik mindamellett, hogy a minél nagyobb profit elérése is célja, hiszen ebből fizeti a tagok részesedését illetve az üzemeltetési és fejlesztési költségeket. A társulás által fizetett osztalék 50% körül van és a következőkből áll össze: A termés 30%-át fizeti ki vagy adja át természetben a föld után, de kizárólag csak a nagykulturákból (búza, kukorica, napraforgó, stb.), 20%-ot pedig az állóalap részvényei után fizetnek. Amennyiben valaki pénzben kéri az osztalékot a társulás kereskedelmi kapcsolatain keresztül értékesíti helyette a termést, és készpénzben fizet. Mivel a gabona ára változik, mégpedig úgy, hogy tavaszra jellemzően drágul, a társulás pedig képes hosszabb ideig is raktározni, a tagok általában magasabb jövedelmet érnek el, mint azok az egyéni vállalkozók, akiknek aratás után azonnal el kell adniuk a termést. Az osztalék pénzben kifejezett értéke az elmúlt években hektáronként 1300-1400 lej körül mozgott, ebben már benne van a részvények utáni jövedelem is. Ez nem egy rendkívüli összeg, de amennyiben hozzá számoljuk az alapélelmiszerek (kenyér, olaj, liszt, cukor) egész éves költségét, akkor már jelentős bevételnek tekinthetjük. A társulás egyéb szolgáltatásokkal is segíti a tagokat. Úgy tűnhet, hogy a mezőfényiek a társulás javára felhagytak a gazdálkodással, holott ennek éppen az ellenkezője igaz. A háztáji telkeken, melyeknek átlagos mérete 30 ár körül van, saját célra mindenki gazdálkodik, állatokat tartanak, csak éppen a mód, ahogyan ezt teszik eléggé eltávolodott a hagyományos formáktól. *Még akinek három tehene van, az is géppel fej. Ha valakinek 10 ár kertje van az is géppel szedi le a tengerit, megfizeti, van privát tengeriszedős, vagy a társulás, tehát már azt is szedi le. Nem is kapálja, mert azt mondja minek. Minden évben kitölti a lapot, hogy milyen szolgáltatást igényel a társulástól, felírja, hogy van 30 ár kertem itt és itt, gyomirtózva, leszedve kérem, és fizetek év végén. A társulás megcsinálja, év végén kifizeted. És akkor még le is raktározza. Ott a raktár, onnan kimérik, megyek érte a futóval, vagy a szekérrel.* (T. T.) A gazdálkodás így nem kényszer, és főként nem teher, a háztáji további jövedelmet hoz minimális munkaerő befektetés mellett.

A társulás fő profiljává a gabonafélék termesztése vált, de tehenészetet, pékséget, vágóhidat is üzemeltet. Ez utóbbi szolgáltatások elsősorban a tagok számára elérhe-

tőek – a pékségben jegyre adják a kenyeret, a vágóhíd az otthoni disznóvágásokat váltja ki –, így leginkább jóléti szolgáltatásként értelmezhetőek, melyek költségeit a gabonából származó jövedelem fedezi. A majd 50%, a gabona árának visszaesése miatt, mára már nagyon megterhelővé vált a társulás számára, és emiatt az igazgató¹⁸ és az igazgatótanács között egyre fokozódik az érdekellentét. Előbbi az osztalék csökkentését, és a jóléti szolgáltatások megszüntetését, utóbbiak a jelenlegi keretek fenntartását szorgalmazzák. *Mi a részvényt azért kapjuk, mert mi mindent bennhagytunk. tehenet, jószágot, lovat, épületet, ingót és ingatlant bennhagytunk, és annak a hozamából van ma a 20%. Mindig mondja az igazgató, hogy mennyi a kamat most a CEC-be. Hát 1% sincs. Tehát úgy volt megírva az alapokmányba is, hogy a banki kamat lenne az irányadó. Valahol neki is igaza van, de mi nem a CEC vagyunk, hogy becsapjuk a klienst, ez a mi bankunk ez a társulás.*(T. T.)

Nagyon kevesen vannak Mezőfényen, akiknek az agrárium jelenti a megélhetést a társulás alkalmazottai illetve néhány innovatív agrárvállalkozó és alkalmazottaik kivételével, de a társulás, mint a communitas (Szabó 2004: 26) egy intézménye a közösség életének stabil bázisát jelenti, miközben alapellátást nyújt tagjainak, anélkül, hogy igénybe venné napjaink egyik legfontosabb gazdasági eszközét, az Európai Unió pályázat alapú támogatási rendszerét. *Nem használják ki, nem pályáztak a társulások. Asszem egyszer pályáztak gépekre, traktort kombájnt vettek, de nem jellemző. Pedig ki kén használni, csak az a koncepció, hogy akkor adni is kell, és miből adjon, tehát szerintük így működik, hogy kell a csúszópénz. Mert egy privát gazda előteremti a csúszópénzt, tehát korrupcióról beszélek. Vagy megfizet egy konzulens, aki úgy megírja a pályázatot, ahogy kell. De nem foglalkoznak vele.* (U. Sz.)

Mezőpetri

Míg a Mezőfényi társulást konszenzusos döntés eredményeként hozták létre, addig Mezőpetriben egészen más forgatókönyv szerint történtek a dolgok. A kollektív elnöke, hatalmi pozícióját kihasználva, önhatalmúlag átmentette a kollektívet társulássá alakítva azt. *Én erősen felléptem, megmondtam nekik [ti. a petrieknek], hogy ha..., ezt Ti építettétek fel, a Ti erőtok a ti pénzetek van benne, ha akarjátok, hogy hazaviszitek a téglát meg a cserepet, mindent és csináltok istállót én besegítek, de ha ezt nem csináljátok, akkor minden itt marad.* (M. F.) A földosztás is a hatalmi pozíciójának érdekérvényesítő ereje szerint zajlott. *Itt nem követelt senki, hogy a régi helyen, az hülyeség. Ahogy én adtam úgy vót.* (M. F.) A falu 2300 ha szántójából összesen 200 ha nem került át a társulás kezelésébe. A mai napig ő a társulás elnöke. Ezzel pedig a mezőpetri társulás országosan is különlegesnek számít, működésében pedig a mai napig számos olyan gyakorlat él, amely a kollektív idejéből maradt meg. Máig a legnagyobb munkáltatónak számít a faluban, a százhusz alkalmazott egy ré-

¹⁸ Az igazgató egy román kertészmérnök, aki a pályafutását a fényi kollektívában kezdte, és akit rátermettsége miatt választottak meg vezetőnek.

sze ma is brigádokba szerveződik. A kőműves brigád ugyanúgy, mint a kollektíva idején nem csak a szervezeten belül tevékenykedik, hanem külsős munkát is végez. A társulás a következő főbb egységekből áll: nagykultúra, gépállomás, szarvasmarha telep (ezen belül húsfeldolgozó), kőműves csoport (brigád), pékség. A mezőfényhez hasonló osztalékrendszer működött, viszont különutas gazdaságmodell miatt kevesebbet tud csak fizetni, a részvények után például évek óta semennyit. A különutat a szarvasmarha telep¹⁹ fenntartása jelenti, amely a jelenlegi gazdasági környezetben csak nagyon alacsony hatékonysággal, olykor veszteséggel üzemeltethető. Ez a romániai gazdasági környezet instabilitását pontos diagnózisát adja, egy évtizeddel korábban ugyanis éppen az állattenyésztés jelentette a húzóágazatot. Míg Mezőfényen a gabonából származó jövedelmet közösségi szolgáltatásokra fordítják, addig Mezőpetriben a szarvasmarha telep veszteségeit igyekeznek kompenzálni általa. Papíron a mezőpetri társulásnak is van igazgatótanácsa, ám a döntéseket az elnök egyedül hozza meg. Ha nem is mindenki értett egyet döntéseivel a kritikus hangok a gazdasági eredmények miatt az utóbbi évekig halkak maradtak. Azt pedig senki nem vitatja, hogy elnökként rengeteget tett a faluért és a lakókért. *Hát akárhogyis, ő továbbvitte. Már az egy érdeme, hogy nem hagyta prédájára, kutyák szájába, hanem próbálta, amíg tudta továbbvinni. Na, most, hogy nem modernizál, sokan azt nehezményezik, hogy nem él ezekkel a pályázati lehetőségekkel, meg a gépparkot felújítani, meg satöbbi-satöbbi, meg az állatállomány. Ebbe én nem látok bele, ő tudja. Én érdemének tekintem azt, hogy tényleg megtartotta, amennyire lehetett.* (K. A.) Mivel a mezőpetri társulás majdhogynem egyet jelent autoriter elnökével, a terepmunka során próbáltam minél többet megtudni motivációiról, gazdasági stratégiáiról, terveiről. A vele készített interjúkból egy a mezőfénytől nagyon eltérő, de ugyanúgy a mezőpetriek érdekeit szem előtt tartó gyakorlat rajzolódott ki. Míg Mezőfényen a profit maximalizálásának céljával a tagok osztalékát próbálják meg minél magasabbra emelni, addig mezőpetri társulás elnökének szándéka, az emberi erőforrás igényes állattenyésztés és az anakronisztikus brigádok és csoportok fenntartásával a mezőpetriek helyben tartása volt. *Mindenki, most is, aki itt akar dőgozni itt dőgozik, aki petri. Úgyhogy én nem rakok ki senkit, mindenkit felveszek. [...] Nekem azért van ilyen sok emberem, mert van a zootechnika. Azért, hogy legyen munka. Ez külön lapra tartozik. Nekem ilyen a felfogásom.* (M. F.)

Egyre nagyobb azonban az elégedetlenkedőknek a száma, egyre többen veszik ki földjeiket a társulásból. Nem az önálló gazdálkodás szándékával, egy nemrégiben megjelent helyi mezőgazdasági nagyvállalkozónak adják bérbe a földeket. A magasabb osztalék – bár ez esetben a haszonbér terminus pontosabb – fizetése miatt már több mint 800 hektáron gazdálkodik. Több sikeres uniós pályázat keretében beszerzett modern gépparkjának köszönhetően, összesen öt embert alkalmazva,²⁰ a társulásnál sokkal költséghatékonyabb módon tudja megművelni a rábízott földet. Ő egy igazán sikeres vállalkozó, de a sikereiből a helyi társadalom alig (akiknek a

19 A mezőpetri szarvasmarha telep Szatmár megye legnagyobb ilyen jellegű intézménye.

20 Egyikük sem mezőpetri.

földjét ő műveli, valamennyivel nagyobb jövedelemhez jutnak) vagy egyáltalán nem profitál. A társulás üzemformáját elavultnak, az állatfarm működtetését pazarlónak, a pályázati rendszertől való távolmaradást pedig inkompetenciának tartja. Ezzel a kritikájával nincs egyedül, a társulás tagjai között is sokan vannak, akik a tehenészet felszámolását követelik. Az ő érvelésük is jogos: Az elnök ne szociális szervezetként működtesse a társulást, legalábbis ne az ő vagyonukból. A pályázatok mellőzése a mezőfényihez hasonlóan a korrupció elutasításából fakad. *Kétszer adtam be projektet, és egyszer sem aprobálták ezek a trógerek. Akkor nem kéne nekem, kéne két fejőnő és két ember, és ámen. Lenne egy istálló, és egy taktorista, amék hordaná be a kaját. Ezt is lehetne másképp csinálni, csak nem aprobálták a piszkos trógerek. Na de ezt is a nyugatért nem aprobálták, mert a Nyugat ad nekik pénzt, ha mindent onnan veszel. Tehát a bornyúkat, teheneket is onnan veszed meg, meg minden fejőgépet, francot, mindent. De itt megvót már minden, nem kellett tehenet venni, én adok el az egész országba, ilyen farmoknak. És mondtam a bukarestieknek, itt vótak valami csávók, mondták, hogy nu, nu. Aztán pár nap múlva telefonált az egyik, hogy igaza vót, hogy azért nem aprobálták. Nem vót mér nem.* (M. F.) A társulás elnöke már bőven a nyugdíjkorhatár fölött van, tervei szerint rövid időn belül lemond, szerinte ez a társulás végét fogja jelenteni. Úgy gondolom, hogy reálisan méri fel a helyzetet, a társulás jelenlegi formájában bizonyosan nem fog tovább működni, nagy valószínűséggel a rentábilis mezőgazdasági részlegét átveszi az említett nagyvállalkozó, a többi egységet pedig felszámolják.

Összegző gondolatok

Szubjektív bevezető után, következzen egy szubjektív összegzés, amelyben főként a kutatás további kérdéseit és irányait kívánom megfogalmazni. Ami mindenképp további kutatást igényel az a társulás és a családi gazdaságok viszonya. Az erdélyi néprajzi gazdálkodáskutatás alapegysége a családi gazdaság lett, ezért úgy gondolom, fontos lenne néhány gazdálkodó család gyakorlatát részletesen is megismerni, arra külön fókuszálva, hogy milyen módon interferált a stabil háttérrel jelentő társulással. Egy másik fontos kérdés az etnicitás, vajon milyen mértékben játszott szerepet a társulások sikerességében a sváb mentalitás? Mert a mezőfényi és mezőpetri társulást nem csak gazdaságilag, hanem társadalmilag sikeres szervezetként írnám le, melyek azon túl, hogy stabil anyagi bázist jelentettek a rendszerváltást követő nehéz időszakokban a közösségek számára, sokszor az állami feladatköröket átvállalva a társadalmi együttműködés, a bizalmon alapuló társadalmi lokalitást képviselték. A sikerességhez több tényezőn egyidejű jelenlétére volt szükség:

- elöregedő lakosság,
- munkaerőhiány már a rendszerváltáskor,
- a sváb mentalitás, munkamorál,
- a németországi kapcsolatok segítségével rendelkezésre álló tőke.

Más szempontok szerint is atipikus a két társulás. A romániai társas gazdálkodási formák elemzésében megfogalmazott megállapítás, mely szerint minél gazdagabb egy település annál valószínűbb, hogy az egyéni gazdálkodást választják a szövetkezeti formával szemben, mivel rendelkezésre állhat az induláshoz szükséges tőke (Hatos 2006: 238) Mezőpetri és Mezőfény esete ellentmond ennek, hiszen kifejezetten gazdag településeknek számítottak már a rendszerváltáskor is, és mégis a társas gazdálkodás, illetve a társulati forma mellett döntöttek. És ezt folyamatosan olyan módon végezték, hogy abból következetesen kizárták a külső elemeket, legyen szó idegen munkaerőről, vagy akár Európai Uniós pénzekről. Ennek megfelelően egyik társulás sem él pályázati lehetőségekkel. A pályázati rendszerben a korrupció kikerülhetetlensége miatt nem vesznek részt. Képviselőik az EU-csatlakozást nem lehetőségeként, hanem függetlenségüket garantáló termelési gyakorlatukat ért támadásként élték meg. A közös piacon, az országonként eltérő agrártámogatási rendszerek következtében csökkent a versenyképességük, és ezzel a bevételeik is visszaestek.

Szakirodalom

Baumgartner Bernadette

2012 *Kisebbség a kisebbségben. A Szatmár megyei németek a két világháború között, 1918–1940.* Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár.

Boros Ernő

2005 „Volt minékünk jó életünk, van most nekünk jaj.” 1945–1949: a szatmári svábok deportálástörténete I–II. Státus Kiadó, Csíkszereda.

Cartwright, Andrew

2000 *Against Decollectivisation: Land Reform in Romania 1990-2’.* (Max Planck Institute for Social Anthropology Working Paper, 4.) Max Planck Institute.

2003 Private Farming in Romania. What are the Old People Going to Do with Their Land. In: Chris Hann and the „Property Relations” Group (eds.): *The Postsocialist Agrarian Question. Property Relations and the Rural Condition.* Lit Verlag, Münster, 171–188.

Csata Zsombor

2006 A vállalkozói potenciál területi eltéréseinek társadalmi magyarázatai Erdély rurális térségeiben. *Korunk* XVII. (5) 4–16.

Gagyí József

2018 *Aki tudta, vitte. Lopás, közösség, társadalom.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

Hann Chris

2003 Introduction: Decollectivisation and the Moral Economy. In: Chris Hann and the „Property Relations” Group (eds.): *The Postsocialist Agrarian Question. Property Relations and the Rural Condition.* Lit Verlag, Münster, 1–47.

Hatos, Adrian

2006 *Colectivism după colectivism? Forme asociative de organizare în agricultura românească de tranziție: 1990–2002*. Lumen, Iași.

Kideckel, David

1993 Once Again, the Land: Decollectivization and Social Conflict in Rural Romania. In: De Soto, Hermine G. – Anderson, David G. (eds.) *The Curtain Rises: Rethinking Culture, Ideology, and the State in Eastern Europe*. Humanities Press, Atlantic Highlands, N.J., 62–75.

Kinda István – Peti Lehel

2006 „...ne verjük szét a kollektívet...!” Társas gazdálkodás Kelemlentkén és Abosfalván. In: Peti Lehel – Szabó Á. Tőhötöm (szerk.): *Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén*. Nis Kiadó, Kolozsvár, 208–241.

Kiss Dénes

2005 Erdélyi falvak a 21. században. *Magyar Kisebbség* 9. (36–37) 60–77.

Kotics József

2001 *Mások tekintetében*. (Miskolci Egyetem, A Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék Könyvei, 4.) Miskolc.

Lăzăroiu, Sebastian

1999 Rețele de capital social și antreprenori în Comișani. *Sociologie Românească* 2. 31–56.

Merli Rudolf

1999 *Mezőpetri története*. Magánkiadás. Mezőpetri–Bubesheim.

Peti Lehel

2006 Rendszerváltozás utáni agrárszerkezeti és társadalmi változások Héderfáján. In: Peti Lehel – Szabó Á. Tőhötöm (szerk.): *Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén*. Nis Kiadó, Kolozsvár, 17–61.

Peti Lehel – Szabó Á. Tőhötöm (szerk.)

2006 *Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén*. Nis Kiadó, Kolozsvár.

Sandu, Dumitru

1999 *Spațiul social al tranziției*. Polirom, Iași.

Stănculescu, Manuela Sofia

1999 Albota, a Modernized and Trade Oriented Commune. In: *Social Capital and Entrepreneurship in Romanian Rural Communities*. Second Volume: Village Community Studies. World Bank, Bucharest, 1–31.

Swain, Nigel

1997 *Agricultural Restructuring and Rural Employment in Romania: The Rebirth of Family Farming?* (Central and Eastern European Studies Working Paper, 40. Rural Transition Series.) University of Liverpool, Liverpool.

Szabó Á. Töhötöm

2002 *Közösség és intézmény. Stratégiák a lónai hagyományos gazdálkodásban.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

2004 Stratégiakeresés és alkalmazkodás. *Korunk* XV. (11) 99–102.

Szilágyi Levente

2014 Párvasztási preferenciák a magyar-román határ által elválasztott két sváb településen, Csanáloson és Vállajon az 1825-től 1944-ig terjedő korszakban. *Ethno-lore* XXXI. 123–143.

2015 *Csanálos és Vállaj kapcsolatainak változása a 20. század folyamán a magyar-román határ kontextusában.* MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest

2017 A deportálások emlékezete és a múlt feldolgozásának alakzatai a szatmári sváboknál. In: Csikós Gábor – Kiss Réka – Kovács József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 323–342.

Torsello, Davide

2003 Trust and Property in Historical Perspective. Villagers and the Agricultural Cooperative in Királyfa, Southern Slovakia. In: Hann, Chris – Rottenburg, Richard – Schnepel, Burkhard – Shimada, Shingo (eds.): *The Postsocialist Agrarian Question. Property Relations and the Rural Condition.* Lit Verlag, Münster, 93–116.

Tóth Attila

1995 A közösségi gazdálkodás a Székelyföldön. *Regio* 6. (1–2) 145–154.

Verdery, Katherine

2003 *The Vanishing Hectare. Property and Value in Postsocialist Transylvania.* Cornell University Press, Ithaca.

Vincze, Mária – Swain, Nigel

1998 Agricultural Transformation and the Rural Labour Market in Romania. *Replika.* (Special Issue) 191–205.

Din resurse proprii. Forme specifice ale dezvoltării rurale în Transilvania – două exemple șvăbești

Cercetările etnografice maghiare din Transilvania – din motive istorico-științifice de înțeles – au focusat în special pe gospodăriile familiale și unitățile microeconomice, iar formele cooperativiste au rămas drept posibilități de exploatare sau neexploatare, ba chiar experimente nereușite în cadrul analizei științifice. În studiul de față autorul folosește exemplul a două localități șvăbești din județul Satu Mare, Foieni și Petrești, pentru a căuta răspunsul la întrebarea: cum de a supraviețuit până astăzi forma cooperativistă agricolă, care au fost factorii care au făcut posibil acest lucru, respectiv cum a modelat economia și societatea locală activitatea acestora din perspectiva celor treizeci de ani de existență.

**Using only Own Resources. Specific Forms of Rural Development in Transylvania
– Two Swabian Examples**

Transylvanian Hungarian ethnographic research was focusing – for understandable historical-ethnographic reasons – mainly on family farms and microeconomic units, while the forms of agricultural cooperation were included in the scientific analysis mostly as usable or unused possibilities, even as unsuccessful experiments. In his study the author uses the examples of two Swabian settlements from Satu Mare County, Foieni and Petrești, in order to seek answer to the question: how is it possible, that the forms of agricultural cooperative have survived up to our present days, which were the factors that made it possible, respectively how did these units shape the local economy and the local society from the perspective of their thirty years' activity.

Képek

1. Munkalátogatás a mezőpetri téeszben, 1981. november 4.

2–3. Iskola Mezőpetriben

Szabó Á. Töhötöm

Menedzserek, munkások, napszámosok. Mobilitási minták, migráció és társadalmi pozíciók egy roma közösségben

Bevezetés: kérdések és elméleti háttér

Az utóbbi évek szociálintropológiából ihletődött kelet-európai roma szakirodalomban szinte egyöntetűen fogalmazódik meg néhány alapvető állítás a roma közösségek belső tagolódásával, az időben változó identitásokkal és társadalmi pozíciókkal és az ezeket a helyzeteket modelláló alkufolyamatokkal kapcsolatosan. A gazdasági erőforrások el- vagy újraosztása, a politikai mozgalmak, a vallási mező átrendeződése, a közösségeken belüli társadalmi mobilitás és a térbeli mobilitás mind részei ezeknek az alkufolyamatoknak, amelyek során egyes roma csoportok, családok vagy akár egyének újrafogalmazzák saját helyüket a társadalomban, mind a saját közösségükön belül, mind pedig a nem-roma közösséggel szemben (vö. Fosztó 2009, Kiss–Szabó 2017, Toma–Tesár– Fosztó 2018).

Jelen tanulmány ebben a kontextusban kérdez rá egy erdélyi, magyar ajkú roma közösség egyes, gazdasági és társadalmi értelemben sikeres családjainak mobilitási és migrációs gyakorlataira – és ennek helyi és nem helyi kontextusaira – és az ennek nyomán újratárgyalásra került identitásokra és társadalmi pozíciókra. Noha a tanulmány a folyamatként és interakcióként elképzelt etnicitás (Barth 1969, Jenkins 2008) és az (etnikai) identitás kérdését központiként kezeli, ezek a szempontok mégsem kizárólagosak. Egyrészt azért, mert ezek a fogalmak, épp fokozott használatuk miatt, sokszor kiüresedni látszanak (Brubaker 2004, Brubaker–Cooper 2004), másrészt azért is, mert – mint ahogy érvelni fogok mellette – nem feltétlen alkalmasak a terepen zajló folyamatok, ott tapasztalható jelenségek leírására. Nem alkalmasak, mert a szóban forgó település roma közösségén belül a társadalmi tőkék akkumulációja igen dinamikusan változik, ugyanakkor a romák – épp a társadalmi tőkék akkumulációjának megváltozott dinamikája következtében – az etnikai határokat az utóbbi időben egyre inkább megkérdőjelezzik; és azért sem, mert itt ráadásul nem egyszerűen az etnikai csoportokról és az azok közötti határokról van szó, hanem egy sokkal komplexebb, több komponensű társadalmi valóságról, amit a társadalmi pozíció és társadalmi tőke fogalmaival (ami nyilván magában foglalja

az etnicitást és az etnikai identitást is, lásd például Portes 1998) talán adekvátabb módon le lehet írni.

Ebben az értelemben érdemes e tanulmány kereteiben is felvetni az etnicitás és a társadalmi osztály kapcsolatát (Horowitz 1985: 21), hisz ez az eset (de sok más erdélyi eset is, lásd például Kiss–Szabó 2017) az osztályhelyzet és az etnikai helyzet összefüggéseit példázza.¹ A társadalmi osztály és az etnikai háttér egybeesése értelemszerűen hierarchikus viszonyokat hoz létre, és ennek keretében az etnikai háttérnek státuszjelölő szerepe is van (Horowitz 1985: 21–25). Vagyis a roma etnikai háttér ebben az alá-fölé rendelő helyzetben egyfajta társadalmi hátrányként jelenik meg, ráadásul olyan pervazív viszonyként, amely áthatja a más társadalmi viszonyokat. Érdemes viszont azt is megjegyezni, hogy mindezen tényezők ellenére az itt elemzett esetben a roma társadalomnak kitermelődött egy elitje és ebben az értelemben a helyi rendszer a Donald Horowitz által leírt hierarchikus rendszereknél mégiscsak rugalmasabb.² A szakirodalom legtöbbször az osztályhelyzetek és a társadalmi rétegződés kontextusában elemzi a társadalmi mobilitás kérdéseit, hisz a generációkon belüli és a generációk közötti mobilitás éppen az átjárásokat – ebben az olvasatban: a rugalmasságot – biztosítja (Giddens 2009: 463–466).

Az etnikai határok nem-romák által történő kijelölése értelmében viszont a rendszer viszonylag merev, hiszen a nem-romák – noha a romák gazdasági és társadalmi sikereit többé-kevésbé elismerik – az identifikációs stratégiáikon csak nehezen változtatnak. Ugyanakkor a romák viszont saját etnikai hovatartozásukat sokkal rugalmasabban építik fel, és ebben épp olyan elemekre (munka, tisztesség, megbízhatóság, vagyon) hivatkoznak, amelyek a társadalmi pozíciót és a társadalmi tőkét is befolyásolják (Portes 1998). Itt tehát a hetero-identifikáció és az auto-identifikáció sajátos metszéspontjairól beszélünk, aminek a kontextusában – mint később interjúrészletek is igazolni fogják – az etnikai csoporthoz való tartozás, az etnikai identitás folyamatos alkudozást, magyarázatot igényel (Jenkins 2008: 42). Ezek a metszéspontok és az ezek kontextusában kialakult magyarázatok egy olyan harcnak a részei, amelynek keretében a klasszifikáció, az ismerés és elismerés (cognition and recognition) terminusaival folyik a küzdelem (Bourdieu 1991: 220–221).

A küzdelem pedig, végső soron, nem egyszerűen az etnikai besorolás meghatározásának a jogáért folyik, hanem egy olyan szélesebb társadalmi valóság befolyásolásáért és alakításáért, amit ebben a kontextusban a társadalmi pozíció terminusával ragadok meg. Meglátásomban a helyi roma közösség elitje, miközben az etnikai alkufolyamatokat is befolyásolni akarja, aközben egy általános társadalmi elismerésért is küzd, az ennek eléréseért folytatott küzdelemben pedig kiemelkedő eszközként a társadalmi (Bourdieu 1986, Portes 1998) és a szimbolikus tőkéinek

1 Ezzel az értelmezéssel viszont nem állítom azt, hogy a helybéli romákat le lehetne írni az önmagát újratermelő szegénység kultúrája, az underclass fogalmával (lásd ehhez Fosztó 2009: 16–27 és Stewart 2002).

2 Donald Horowitz értelmezésében egy csoport alárendeltségének a legtisztább jele, hogy nem tud kitermelődni egy elismert felső osztály (Horowitz 1985: 25).

(Bourdieu 1977) a kumulációját is célozza. A társadalmi tőke pozitív – és itt némiképp egyszerűsítő – értelemben a kapcsolatoknak és csoporttagok által elérhető erőforrásoknak³ az összessége (Bourdieu 1986, Portes 1998). Negatív értelemben ugyanakkor a nem csoporttagok kizárását is jelenti (Portes 1998: 15), kifejezetten például etnikai alapon is tagolódo társadalmakban. A különböző etnikai csoportokhoz való tartozás ebben az értelemben a társadalmi tőkék elérése szempontjából hátránynak számít. Innen érthető meg a romák azon törekvése, hogy nem-romák körében is társadalmi kapcsolatokra és ugyanakkor társadalmi elismertségre tegyenek szert. A szimbolikus tőke, a presztízs és a becsület (Bourdieu 1977) fontos komponensei ennek a törekvésnek, hisz végső soron az etnikai háttérből eredő hátrányokat ezekkel lehet némiképp ellensúlyozni és jobb társadalmi pozícióra szert tenni. Az itt vizsgált roma családok többsége a saját pozíciójának a változását – különösen az 1970-80-as évek vonatkozásában – javulásként élte meg, így talán nem indokolatlan sikeres társadalmi mobilitásról beszélni.

Mindent összevetve: az etnikai határok a nem-romák szempontjából viszonylag merevek, viszont a romák percepciójában sokkal rugalmasabbak. Az etnikai háttér hátránynak számít, de a kitermelődő roma elit a saját pozíciójának az újrafogalmazásában ezt a hátrányt a társadalmi és a szimbolikus tőkék kumulációján keresztül ellensúlyozza. Erre a lehetőséget a szocialista modernizációval lendületet kapó társadalmi mobilitás adta meg.

A továbbiakban, a fentebbi bevezető és az elméleti háttér röviden összefoglaló részt követően, a tanulmányban a terepet és a terepmunkát, az adatok forrásait mutatom be röviden. A következő részben a helyi roma közösség jellegzetességeit foglalom össze, és kitérek a nem-romák által a romákkal szemben használt kategorizációs stratégiákra és az alá-fölé rendeltségi helyzetekre is, vagyis a klasszifikációs küzdelmeket mutatom be. Az ezt követő részben a szocialista modernizáció korszakát is beemelem az elemzésbe és a gazdasági és társadalmi sikereket elérő roma elitek mobilitási gyakorlatait vizsgálom. Végül a következő fejezetben a rendszerváltást követő új mobilitási minták és a munkaerő-migráció vizsgálatán keresztül fogalmazok meg újabb állításokat ezekről a klasszifikációs és a társadalmi pozíciókat érintő küzdelmekről.

Terep és terepmunka

A jelen tanulmányhoz egy erdélyi, mintegy ezer fős településen végeztem terepmunkát.⁴ A falut nagyjából fele-fele arányban lakják magyarok (székelyek) és

3 Ebben az értelemben a gazdasági tőkét is a részének tekintem (noha tudom, hogy ez is egyszerűsítés), amit a Bourdieu-féle értelmezés is lehetővé tesz (vö. Bourdieu 1985).

4 A tizenkét településre kiterjedő kutatás részletes bemutatását lásd Kiss–Szabó 2017, illetve itt: http://www.edrc.ro/projects.jsp?project_id=88, A projekt száma: POSDRU/165/6.2/S/140487. Itt köszönöm meg Kiss Tamásnak is a segítségét.

magyarul beszélő romák. A magyarok fő foglalkozása hagyományosan a mezőgazdaság volt, de a szocialista modernizációval a közeli városok ipari létesítményeiben is egyre többen dolgoztak, majd a rendszerváltást követően jelentőssé vált az először Magyarországra irányuló, majd nyugati országokat is célba vevő munkamigráció.

A romák hagyományosan a helyi gazdáknál találtak munkát vagy a helyi háztartásoknak végzett szolgáltatásokból (például vesszőből készült eszközök készítéséből) tartották fenn magukat. A szocialista modernizáció egy sajátos melléküzemágnak, a vesszőfeldolgozásnak a helyi kisipari szövetkezeteken keresztül történt felvirágzását hozta magával, aminek eredményeként gyökeresen átrendeződtek mind a roma közösségen belüli, mind a roma és a nem-roma közösség közötti kapcsolatok. A rendszerváltás a roma közösségre is hatást gyakorolt, hisz egyrészt a magánvállalkozások keretében új lehetőségek is megnyíltak a vesszőfeldolgozás előtt, másrészt szintén a migráció kínált új lehetőségeket a roma családoknak.⁵

Az itt felhasznált 24 interjút és egy fókuszcsoportos beszélgetést 2014 augusztusában és szeptemberében készítettem. Interjút rögzítettem a roma és a nem-roma közösségek vezetőivel, oktatásban dolgozókkal, vállalkozókkal, munkavállalókkal a helyi közösségek szerveződéséről, az etnikai kategorizációs gyakorlatokról, politikai mobilizálásról, munkaerő-piaci helyzetről, migrációs gyakorlatokról és ehhez kapcsolódó vagy ehhez hasonló témákról. Ugyanekkor készült egy háztartásfelmérés is, amelynek keretében arra törekedtünk, hogy mindegyik roma háztartást felmérjük és kontrollmintaként nem roma háztartásokban is kitöltöttük ugyanazt a kérdőívet. A településen ezt megelőzően is készítettem interjúkat és végeztem antropológiai jellegű megfigyelést. Ebben a tanulmányban tehát a 2014-es kutatás eredményeit, de a megelőző évek tapasztalatait is felhasználom, és miközben a teljes roma közösségre kitérek, a tanulmány fókuszában a gazdasági és társadalmi értelemben sikeres romák, a később bevezetett terminus szerint a menedzserek állnak.

A roma közösség

Mint korábban is írtam, a falut fele-fele arányban lakják magyarok és magyarul beszélő romák. Érdekes azonban, hogy ez a hivatalos statisztikákban nem köszön vissza, hisz ezen statisztikák szerint a helyi roma népességet néhány fő alkotja (lásd 1. táblázatot). Ezért is indokolt az etnikai csoportok és etnikai identitás helyett identifikációs és kategorizációs gyakorlatokról beszélni (vö. Brubaker–Cooper 2004).

5 A településről lásd még részletesen Szabó 2015.

	össznépesség	magyarok	románok	romák
1850	807	807	–	–
1880	877	778	46	–
1890	902	826	27	–
1900	882	876	–	–
1910	915	915	–	–
1930	1004	993	7	–
1966	945	932	1	12
1977	1072	1059	13	6
1992	1071	1046	19	–
2002	1048	1033	15	–
2011	1092	1046	14	7

1. táblázat. A falu etnikai összetétele 1850 és 2011 között (forrás: Szabó 2015)

Olyan roma közösségről beszélünk tehát, amelynek a tagjai többségében nem vallják magukat romának, a helyi identifikációs és kategorizációs gyakorlatokban viszont a nem romák és akár ők maguk is romaként (egészen pontosan cigányként) beszélnek saját magukról. Az interjús helyzetekben például többször előfordult, hogy a roma beszélgetőtársak az etnikai identitásukat firtató kérdésre azt válaszolták, hogy magyarok (székely-magyarok), de az interjús beszédhelyzetekben viszont úgy utaltak magukra, hogy *mi, cigányok*. Ezzel kapcsolatosan egyébként kialakulóban van egy, a foglalkozást megnevező öndefiníciós gyakorlat, és mondják azt is, hogy *mi, kosárfonók*. Vagy egyszerűen a *mi népünknek* vagy a *mi nemzetségünknek* nevezik magukat.

A helyi identifikációs gyakorlatok sokfélék. De mindenképp tipikusak az olyan válaszok, amelyek valamilyen módon magyarazzák a helyzetet és egyszerre számolnak a heteroidentifikációval és az önidentifikációval és a kettő eltéréseiből adódó feszültségekkel: *hiába mondjuk, hogy magyarok vagyunk, más úgys azt mondja, hogy román vagyunk*. [felesége közbevetése] *De azt, hogy ha román vagyunk, de akkor mért nem tudunk cigányul*. [újra a férj] *Magyarul beszélgetünk, magyar az anyanyelvünk... mint éppen a többi magyaroknak itt a faluban*. [...] *de attól eltekintve lehetünk cigányok is*. (férfi, 1950, kosárfonó, roma) Vagy ugyanebben a kontextusban a származással operálnak (aminek, mint később látni fogjuk, nagy jelentősége van): *Hát én magyarnak vallottam mindig. Hát én olyan félcigány vagyok, anyám magyar volt. Magyar asszony volt. Nagypám tiszta magyar ember volt*. (férfi, 1950, kosárfonó, roma)

Ez minden bizonnyal összefügg azokkal a negatív konnotációt is hordozó megkülönböztetésekkel, amelyekkel a nem romák elkülönítik magukat a romáktól. Ezek a gyakorlatok széles területeket fognak át a mindennapi nyelvhasználat szimbolikus megkülönböztetésétől (cigány = negatív jelentés) a patrónus–kliens kapcsolatokban

rejlő gazdasági alárendeltségig, de akár az olyan, látens vagy kevésbé látens elhatárolásig, mint a kultúra és természet dichotomikus (Ulin 1995: 522–523) elrendezése vagy a szexuális tárgyként való kezelés: *Felnőtt, ahol felnőtt az erdőn Jankó... olyan játékosak voltak, s annyira más a felfogásuk. Sokkal közelebb állnak úgy mond a természethez. Más irányból kell megközelíteni, mint a magyar gyermeket. S egyszerűbben.* (nő, 1970, tanító, magyar) *Mert úgy a legények milyenek, hogy nem számít, hogy cigány-e vagy mi, ha elkaphassa szex szempontjából, hát elkapja, s aztán azután otthagyja.* (férfi, 1930, gazdálkodó, magyar)

A romák alárendeltségét, a nem-roma percepciókban a természethez való közelségét az is erősíti, hogy a roma közösség tagjai hagyományosan a falu szélein kialakult szegregátumokban éltek (és jelentős részük él még ma is), tűzifát és sokszor a feldolgozásra szánt vesszőt az erdőből gyűjtögették, a helyi nem-roma háztartásoknak pedig gyűjtögetésből származó termékeket (gomba, erdei gyümölcsök, mezei virágok) kínáltak eladásra. Ezen felül több roma család is pásztorként is kereste a kenyerét. A szegregátumok között az egyik dombra felfutó telep tett szert szimbolikus jelentésre, mert az itt lakókat ráadásul még a roma közösségen belül is megkülönböztetik: a dombiak megnevezés a helyi tudásban egyértelműen negatív konnotációkat hordoz.

Ezek a megkülönböztetési, kategorizációs gyakorlatok valójában egy olyan komplex és egyben rejtett, a természet és kultúra szembeállítására és a szexuális egyenlőtlenségekre is építő hatalomgyakorlási mechanizmusnak a részei, amelyet helyben mindenki egyértelműnek tekint és nem is feltétlen kérdőjelez meg (Ulin 1995: 522–523). Az egyértelmű és meg nem kérdőjelezett jellegnek része az etnikai identitás stigmatikus jellege is (Eidheim 1969, Fosztó 2003): ennek értelmében romának vagy cigánynak lenni nem egyszerűen egy külső kategorizációs gyakorlat működésének az eredménye, hanem egy olyan interiorizált tudás meglétét is hordozza, amelynek része a hátránynak a tudatosítása,⁶ sok esetben egyfajta alsóbbrendűségi tudat, a szégyen és az elhallgatás.⁷

L. meséli, hogy [...]ban [dűlőben] kapált és látta messziről, hogy lődörögve közelít valaki az úton. Felismerte, hogy ki az, egy falubeli cigány. Már nagyon nehezen lépett, és amikor a hídra ért, elvágódott és pont a fejével esett neki a betonból készült hídpillérnek. Mozdulatlan maradt. L. nem tudta, mitévő legyen – utólag erről úgy számolt be, hogy szégyellte a magatehetetlenségét, tétozását –, de végül odaszaladt és a fekvő ember fölé hajolva próbált segíteni. Kiderült, hogy nincs nagy baj. De amikor felemelte a részeg ember fejét, az megszólalt: *miért foglalkozol velem? Én úgyis csak egy bűdös cigány vagyok.* (Rekonstrukció a terepnaplóm alapján, 2014. augusztus)

6 Tehát itt a faluban ez [cigánysága] egy hátrány. (férfi, 1983, kosárfonó, roma)

7 A roma párt helyi, sikertelen és rövid életű próbálkozása kapcsán beszélgetünk arról, hogy egy épületre kikerült a tábla, miszerint ott működik a helyi szervezet székhelye. Beszélgetőtársam ezzel kapcsolatosan mondta: *Azt mondtam, hogy úgy lekapnám azt a táblát onnan. [...] Tehát eleve nem jól kezdődött az egész.* (férfi, 1983, kosárfonó, roma)

A helyi kategorizációs gyakorlatok sokszor tudattalan működéséből, a stigmatikus jellegből már némiképp érthetőek azok a törekvések, amelyeken keresztül a romák megpróbálják újrafogalmazni saját társadalmi, ennek részeként etnikai pozícióikat és új identifikációs eszközökkel élnek. S noha valószínűleg a roma közösség a szocialista modernizációt megelőzően is tagolt volt, azt követően viszont épp a mobilitási csatornák, a fokozott mobilitás biztosítottak lehetőséget arra, hogy jó néhány roma család egy stabilan felfele tartó mobilitási mozgás irányába induljon el, és mára megformáljon egy olyan helyi roma elitet, amely elfordul a roma közösségtől és a saját romaságát (cigányságát) több szempontból is megkérdőjelezi.

Az etnikai csoport és etnikai identitás épp ezért nem teljesen alkalmas ezeknek a helyzeteknek a leírására, hisz igen erőltetett lenne egy csoportként leírni azokat a romákat, akik sikeresek voltak ebben a mobilitási törekvésben és azokat, akik kevésbé voltak sikeresek, és nincs közöttük például már házassági kapcsolat. Ugyanakkor az etnikai identitás is egy sokkal bonyolultabb képlet szerint szerveződik, hisz a hivatalos statisztikák szintjén szinte minden roma elutasítja a romát mint kategóriát. A nem romák mindeközben – vagy akár a roma egészségügyi felelős is, akinek végső soron az állása függ attól, hogy van-e elégséges számú roma a községben – egész nagy bizonyossággal nevezik meg a romákat, vagyis minimális az olyan eseteknek a száma, ahol az etnikai besorolásnál bizonytalanságok lennének.

Mobilitási minták – tagolt roma közösség

A helyi elitet képező romák egybehangzó visszaemlékezése szerint a felfele tartó mobilitás az 1940-es években indult el egy olyan roma családban, amelyben a családfő fontosnak tartotta a gyerekei iskoláztatását és a munkára nevelést: *Hát öntudatosok voltak, s szorgalmasok... nem itkányos [iszákos] emberek voltak egyáltalán. Reggeltől estig dolgoztak, ez volt a titka.* (férfi, 1942, kosárfonó, roma) *Az, hogy dolgoztunk. A munka. Amikor volt száz lejünk, akkor nem elköltöttük, hanem még szereztünk melléje.* (férfi, 1950, kosárfonó, roma) A történetekben már-már mitikus jelleget öltő családapának két feleségétől 11 gyereke született. A gyerekek közül többen helyi magyar nagygazdáknál szolgáltak, akár úgy is, hogy ott laktak a gazdánál. Ugyanakkor az apa a gyerekeket, a lehetőségekhez mérten, mind iskoláztatta. Ez a legtöbb esetben a helyi hét vagy nyolc osztályos iskola elvégzését jelentette, de olyan környezetben, ahol a roma gyerekek többsége négy osztály után, vagy akár korábban is, abbahagyta a tanulást, már jelentős erőforrást jelentett. Ugyanakkor többen voltak közülük, akik szakiskolába is jártak a környékbeli városokba, de továbbképzésekre akár román városokba is jártak. A felfele tartó társadalmi mobilitásnak egyébként bourdieu-i értelemben is az egyik fontos eszköze az oktatásban való részvétel (vö. Bourdieu 1986: 243–244).

Fontos megjegyezni, hogy a mai roma elit szinte mindegyik családjában – akár egyenes ági rokonságra, akár beházasodásra hivatkozva – erre az alapító ősrre vezetik vissza magukat. A helyi emlékezet és genealógia tehát fontos alkotóeleme a

legitim társadalmi pozíciók kivívásának és megtartásának, aminek része az iskoláztatás mellett a helyi vallási normákhoz való felzárkózás is:

Volt itt két nemzedék, két... család, amelyik vitte itt a prímét. Az [...] nemzetség s a [...] nemzetség. A többi aztán le volt maradva... Nem hogy le volt maradva, hanem se nem iskoláztatták a gyerekeiket, se nem konfirmáltatták. Hát mi abban az időben, mikor konfirmáltunk, csak a mi családjunk konfirmált. Sem vallásosok nem voltak, se semmi [a többiek]... templomba egyáltalán nem jártak. (férfi, 1945, kosárfonó, roma)

A családi törekvés és a helyi foglalkozási hagyományok, ezen belül is a vesszőfeldolgozása, szerencsésen találkoztak az 1950-es, majd az 1960-70-es évek szocialista modernizációjának egyes mozzanataival. Az ötvenes évek és a hatvanas évek eleje elsősorban értelemszerűen a helyi mezőgazdaság átalakítását és a kollektív gazdaság megszervezését jelentette. De ugyanebben az időszakban a faluban először egy helyi szövetkezet keretében kezdtek nagyobb tételben nem csak és nem elsősorban a helyi gazdák igényeit kielégítő, vesszőből készült termékeket előállítani. A vesszőfeldolgozásnak és a helyi romák felfele tartó mobilitásának mégis az adott lendületet, amikor a hetvenes években a közeli város kisipari szövetkezete keretében a faluban is megalakult egy vesszőfeldolgozó részleg, amelyet aztán a helyi fogyasztási szövetkezet hasonló részlege, illetve a megyeszékhely egyik szövetkezetének kihelyezett részlege egészített ki.

Ezekben a szövetkezeti részlegekben már nem csak dísz tárgyakat (virágtartók) és tárolóedényeket (kosarakat, ládákat) állítottak elő, hanem egész bútor együtteseket gyártottak le, leginkább erkélyekre, teraszokra vagy hétvégi házakba szánt asztalokat, székeket, kanapékat. Ugyanakkor nem csak a szövetkezetben bent folyt a termelés, hanem egyfajta bedolgozói rendszerben az egyes családtagok akár otthonról is dolgozhattak úgy, hogy a nyersanyagot a szövetkezet biztosította és a kész terméket is felvásárolta.

A szövetkezetek megalakulása és a vesszőfeldolgozás szocialista fejlesztése, a nyersanyagellátás és a kész termékek piacának a megszervezése három szempontból volt fontos a helyi romák számára:

1. lehetőséget biztosított arra, hogy az etnikai alapú önidentifikációs stratégiák eltoldódjanak egy foglalkozási alapú identifikációs stratégia fele. Ebben pedig szerepet játszott az is, hogy a vesszőfeldolgozás ettől kezdve már nem a helyi, még sok mindenben paraszti jelleget őrző társadalom igényeit elégítette ki (már nem ettől a világtól függött), vagyis már nem egyszerűen a szegénység (ami itt sok esetben egyenlő a cigánysággal) gazdasági gyakorlataiba illeszkedett;
2. a szövetkezetekben a tanultabb romák felelős pozíciókat is betölthettek és be is töltöttek. Noha a szövetkezetek felső vezetését továbbra is nem-romák látták el, a középvezetői (részlegvezető, beszerző) pozíciókban már romák is voltak, akiknek ráadásul nem egyszer már voltak nem-roma beosztottaik is.

Ez pedig az addig egyértelműnek tűnő aszimmetrikus viszonyokat nagymértékben megkérdőjelezte;

3. a szövetkezeti és az ezt kiegészítő bedolgozói rendszer a vagyoni felhalmozásnak addig példátlan mértékét biztosította a sikeres roma családoknak. Volt olyan részlegvezetőként dolgozó családfő, aki arról számolt be, hogy a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején, amikor a romániai átlagfizetések két- és háromezer lej között mozogtak, olyan hónap is volt, amikor 16 000 lejt vitt haza.

Az újonnan kialakult szövetkezeti szektorban a már említett család tanultabb és a helyi munkamorál követelményeinek eleget tenni tudó tagjai értelemszerűen előnyben voltak. Ez ugyanakkor egy mobilitási spirál kialakulását is lehetővé tette számukra mind helyben, mind pedig a falun kívül. A helyi mobilitásnak fontos része volt például a roma szegregátumokon kívüli lakóhelyválasztás, amit a jelentős keresetek egyértelműen facilitáltak. A szocialista modernizáció kontextusában átalakuló faluban a megüresedett házak egy részét ezek az immár tehetős roma családok vásárolták meg, akiknek ekképpen a mobilitását az újonnan kialakuló szomszédsági viszonyok is segítették.

A visszaemlékezések alapján a magyarokkal való kapcsolatnak egyszerre volt és van gyakorlati és szimbolikus jelentősége. Az etnikai csoportok sajátos szerveződését mutatja az is, hogy az alapító ős leszármazottai esetében a társadalmi pozíciók megfogalmazásának – amint erre korábban is utaltam – több esetben is része a magyar felmenőkre való hivatkozás. De már az alapító ős felmenői között is – a szintén küzdelmes, munkás élettel együtt – felbukkan ez a hivatkozási alap: *Az én édesapám is sokgyermekes családból származott. [...] Pásztorkodtak, az édesapja nyomorék volt, az édesanyja tiszta született magyar asszony volt.* (férfi, 1945, kósárfonó, roma)

Az alapító őstől származók esetében az interjúkban többször is felbukkant ez a fajta, magyar anyára történő hivatkozás. A korábban már említett, alárendelést hordozó szexualitásnak ez a másik oldalát mutatja meg: amíg a magyar gazdák részéről a szexuális tárgyként történő percepció egy határkijelölő kategorizációs gyakorlat, a romák esetében a legitim társadalmi pozíció kijelölésének egyik eszköze, amit konkrét esetekre vonatkoztatva a magyarok is elfogadnak, például amikor egy roma egyén vagy család sikereit magyarázzák, értelmezik.

A sikereknek egy másik fontos mutatója a magyar hálózatokba történő beágyazottság, az ezekben a körökben kivívott tisztelet: *Hát, baráti alapon vagyok mindenkiel. Nekünk haragosunk senki sincs itt a faluban, sem magyarság, sem cigányság. Vasárnap a kártyázásnál⁸ megvan a helyem. S ha nem megyek, akkor se ül oda senki.* (férfi, 1945, kósárfonó, roma) A magyar felmenőkkel való rendelkezés tehát egyrészt egyfajta ok, míg a magyar ismerősi, baráti kör egyfajta okozat, és a kettő kölcsönösen segíti egymást. És ugyanígy, a falun kívüli világokban való eliga-

8 Vasárnap délután a helybéli jómódú gazdák a kocsmában kártyáznak. Ebbe a körbe néhány, a roma elitbe tartozó tagot is befogadtak.

zodás képessége egyszerre oka és okozata a helybéli sikerességnek: *Megyeszinten is megvoltak a jó ismerőseim. Bár akármilyen problémájuk volt, tudtam, hogy hova kell menni és kivel kell beszélni.* (férfi, 1945, kosárfonó, roma)

A felfele tartó mobilitás ugyanakkor a roma közösség erőteljes tagolódását is eredményezte vagy azt tovább fokozta. A szocialista modernizáció a romák esetében sem jelentett átfogó társadalmi emancipációt, vagy legalábbis ennek mértéke különböző volt. A mobilitási pályák alakulását egyrészt a vesszőfeldolgozásba történő különböző mértékű integráció, másrészt a vesszőfeldolgozásba való bekapcsolódás és az abból való kimaradás befolyásolta. Ennek értelmében a roma közösségnek három nagy kategóriája különíthető el: a menedzserek, a munkások és a napszámosok.

A menedzserek a már említett alapító őstől származó elit tagjai, akik a vesszőfeldolgozás kézműves részéhez is legtöbb esetben magas fokon értenek,⁹ de ennél fontosabb, hogy a vesszőfeldolgozásba már a szocializmus éveiben is döntéshozatali pozíciókban integrálódtak, jelentős vagyontokat és kapcsolati tőkét halmoztak fel (és a privatizáció során ezeket a kapcsolatokat is privatizálták, magukkal vitték).¹⁰ A munkások azok a romák, akik a szocializmus éveiben is beosztottként dolgoztak, a vesszőfeldolgozás minden apró részletét ismerik, de nem rendelkeznek azokkal az erőforrásokkal, amelyekkel önálló vállalkozást tudnának indítani. Ma a legtöbb esetben a menedzsereknek dolgoznak, noha látni arra is példát, hogy megpróbálkoznak az önálló vállalkozás beindításával is. Tőké hiányában azonban ki vannak szolgáltatva a menedzsereknek, akik a nyersanyagellátást is kontrollálják. Végül a napszámosok azok, akik már a szocializmus éveiben is csak érintőlegesen vettek részt a vesszőfeldolgozásban, és inkább a helyi kollektív gazdaságban dolgoztak alacsony beosztásban. A vesszőfeldolgozáshoz csak alapszinten értenek, legtöbb esetben csak a nyers fizikai munkát tudják elvégezni (vessző hordása, főzés és esetleg hántolása).

A helyi identifikációs gyakorlatoknak, a kialakuló társadalmi pozíciókra vonatkozó alkufolyamatoknak fontos része, hogy az elit tagjai, a menedzserek a napszámosoktól nagyon élesen elhatárolják magukat, aminek a legtöbbször a munkához való viszony vagy a roma elit által is interiorizált normákkal szembeni viselkedés az alapja: *Ismered ezeket a [...]ot itt a dombon. Azok mind fejők voltak. De azok most se csinálják a kosarakot. [...] Ők nem tudják. Hántják a vesszőt. Azok, akik nem tudnak kosárral dolgozni, azok elmennek napszámba.* (férfi, 1950, kosárfonó, roma) *Mert nem csak a magyar lássa a cigányt, hanem a cigányt a cigány is meg tudja ítélni. Például elmegyünk egy szórakozó helyre [...], egy előadásra, úgy visel-*

9 A társadalmi tőkéiket ebből fakadóan pozitív módon befolyásolja, hogy helybéli és nem helybéli nem-romáknak bemutatónkat tartanak. A helyi elismeréspolitikáknak az rendkívül fontos része, mint ahogy az is, hogy ezekből a közegekből kerültek ki azok a személyek, akik ezen a pályán Magyarországon is sikereket értek el (lásd még később).

10 Ebben az értelemben emlékeztetnek a posztiszocialista átmenet menedzsereire – és ezért is tartom indokoltnak a terminus használatát –, akik egy-egy szocialista tulajdonú vállalat élén már az 1980-as években elkezdtek a tőké felhalmozását és ezeket a tőkéket az átmenetbe is átmentették (vö. Verdery 1996, Humphrey 2002).

kednek, hogy nekünk sem tetszik. Nem, hogy a magyaroknak tetszedjen... vannak ezek a rendetlenek..., sok semmi ember..., állnak, hát egy, egy kocsmába nem lehet bemenni. (férfi, 1950, kosárfonó, roma)

Fontos a roma közösség rétegződése mellett megjegyezni azt is, hogy a társadalmi mobilitás jobbára csak a kitermelődő elit esetében volt sikeres, és többé-kevésbé csak nekik sikerült a társadalmi pozícióik újradefiniálása.¹¹ A sikeresség fokmérője sokszor a teljes helyi közösségre vonatkoztatott pozicionálódás: *Én úgy érzem magamba, hogy az egyik legjobb körülmények között van a családom.* (férfi, 1945, kosárfonó, roma) A történet teljességéhez hozzátartozik ugyanakkor, hogy a mobilitást sokan nem érzik teljesen befejezettnek, ráadásul – mint ezt a következő fejezetben is érzékeltetni fogom – az utóbbi éveket többen is a visszaesés terminusaival írják le.

A mobilitási pályákat, az ennek nyomán átalakuló társadalmi pozíciókat és a folyamatosan újraalkotott és újraalkudott etnikai identitásokat jól szemlélteti egy fiatal, szintén a roma elitbe, a menedzserek körébe tartozó fiatalembernek a példája. Családja egyike a legjobb módúaknak, édesapja több fontos tisztséget is betöltött a szövetkezetekben. Édesanyja, nem mellékesen, saját elmondása szerint magyar származású. Informatika szakon érettségizett egy közeli városban, de édesapja betegsége miatt egyetemre már nem ment. Otthon vesszőfeldolgozással is foglalkozik, de középvezetőként dolgozik egy közeli gyárban. Itt nem tudják, hogy roma származású, vagyis számára ebben a kontextusban az etnikai hovatartozása fokozottan stigmának számít. Mivel családjával az egyik szegregátumban laknak, a kollégáit nem is meri meghívni magához, mert ugyan a háza minden komforttal felszerelt, de fél, hogy a környezet árulkodó lenne: *Tehát nagyon rossz. Mert én próbálok, hogy minden időmet arra áldozni, hogy a családnak és a bennvalónak [...], s akkor bárki, mikor megérkezik az utcába, akkor azt lát, ami van.* A mobilitását és a társadalmi pozíciójának az újradefiniálását ebben a kontextusban csak félig tartja befejezettnek: *Próbálok ez ellen tenni, de nagyon nincs, amit. Most minden erőmmel azon vagyok..., én már nem fogok eljönni onnan, de azon vagyok, hogy valahogy a fiamat kiszedjem onnan.* (férfi, 1983, kosárfonó, roma)

Új mobilitási minták, migrációs gyakorlatok

A rendszerváltás a helyi roma közösségben jelentős átrendeződéseket eredményezett. Itt most egy-egy aspektust érdemes kiemelni a menedzserekkel, illetve a napszámosokkal kapcsolatosan. A menedzserek számára a piacba bekapcsolódó magánvállalkozásaik a gazdasági sikerességnek még nagyobb fokát biztosították, vagyis ebben az értelemben a felfele tartó társadalmi mobilitásuk még erőteljesebb lett és társadalmi pozícióikat is megerősíthették. Valószínűleg a szocialista kor-

¹¹ A stigmatizálónak érzett etnikai besorolástól azonban – amint azt a hivatalos statisztikák, de beszélgetések is igazolják – jobbára mindegyik csoport tagjai elfordulnak.

szakkal is magyarázható, de a kilencvenes évek elejének mindenképp szerepe van abban, hogy ez az elit a saját helyzetét a piaci termelés és integráció terminusaival meséli el.¹² A kilencvenes évek megnövekedett és most már magánvállalkozásokkal kielégített keresletére állítólag az is jellemző volt, hogy a vevők sorban álltak az áruért, nem volt olyan termék, amit a kereskedők vagy a viszonteladók ne vásároltak volna meg.

A másik oldalon viszont a napszámosok elveszítették a kollektív gazdaság relatív biztonságát és még inkább kiszolgáltatottá váltak. Amíg tehát a menedzserek esetében a felfele tartó mobilitás többé-kevésbé folyamatos volt, a napszámosok esetében inkább egy lefele tartó mobilitásról beszélhetünk, amit ilyen módon a két csoport közötti társadalmi távolság növekedése is fokozott: *Van a másik csoport, [...] a gyengébb része... ott összevisszaság van. Tehát ott nem tudom igazából, hogy mit lehet kezdeni. [...] Ott nincs is összetartás. Ott folyamatosan a veszekedés... a gyerekek fölött, a mindenféle...* (férfi, 1983, kosárfonó, roma)

A rendszerváltást követően a piac megnyílása mellett – vagy inkább azzal összefonódva – a másik jelentős fejlemény a romák életében (és általában a teljes település életében) a határok megnyitása és a munkaerő-migráció lehetőségeinek a kibontakozása volt. A magánvállalkozások robbanásszerű fejlődése és a piac megnyílása, illetve a magyarországi munkalehetőségek kihasználása egyrészt ugyan valóban hozzájárult a jelentős anyagi gyarapodáshoz, de a másik oldalon a helyi szövetkezeti részlegek működését is egyre inkább ellehetetlenítette: *már az emberek kezdtek kivándorolni Magyarországra. Már nem volt kivel dolgozni. [...] Ha voltak angazsálva, ha nem, útlevelet csináltattak, s húztak el. Megnyílt a határ, ott jobb volt a kereseti lehetőség.* (férfi, 1950, kosárfonó, roma)

A roma elit tagjai, a menedzserek Magyarországon szintén a vesszőfeldolgozásban helyezkedtek el, de ugyanitt helyezkedtek el sokan a munkások közül is. A migráció és a magyarországi munkavégzés fénykorában több tíz család is ugyanannak a cégnek a kötelékében dolgozott. Noha voltak közöttük kiemelt helyzetben levők, a menedzserek nagy többsége számára társadalmi értelemben mégiscsak visszalépés volt a térbeli mobilitás: *Úgy hívtuk, telephely. Ott csak az én családomnak volt műhelye külön, s lakása külön. Mások el voltak, itt-ott a tanyákon, s onnan kocsival szedték össze az árut.* (férfi, 1950, kosárfonó, roma) Azonban két tényező, egyrészt a jelentős keresetek, másrészt az etnikai identifikáció új lehetősége mégiscsak kompenzálhatta őket. A magyarországi jövedelmekről beszédes a következő idézet: *ott Magyarországon is eleinte megfizették a kosárfonást. [...] S aki megfogta eleinte a munkát, dolgozott két-három hónapot, az már tudott venni egy kocsit.* (férfi, 1942, kosárfonó, roma) Fontos kiemelni, hogy a faluban a rendszerváltást megelőzően az intézményeken (néptanács, kollektív gazdaság, fogyasztási szövetkezet) kívül csak néhány kiváltságos személynek (orvos, állatorvos, boltos, fogyasztási szövetkezet vezetője) volt autója, így az a kilencvenes évek elején státusszimbólum

12 Szemben például egy szintén általam vizsgált település roma közösségével, ahol az alkalmazás a legfontosabb referencia (vö. Kiss-Szabó 2017).

is volt. Az új identifikációs lehetőségeket meg ez az idézet írja le: *tulajdonképpen a nemzetiség az mindegy. Mert ha kikerülsz külföldre, akkor úgyis román vagy.* (férfi, 1950, kosárfonó, roma)

A térbeli mobilitást a szakirodalom gyakran összeköti a társadalmi mobilitással (Giddens 2009: 463–466). Ez sok esetben valóban igaz (Anghel 2013), akár a roma migráns csoportok vonatkozásában is (Toma–Tesár–Fosztó 2018). De nem minden esetben szükségszerű, hisz a migrációs útvonalak töredezetek lehetnek, sok bennük a bizonytalanság, a munkavállalók ki vannak téve a közvetítőknak, és végső soron nagyon sokszor az otthoni közösségben jellemző erőforráshiányokat termelik újra (Szabó 2018). A vendégmunkát végző romáknak először a piaci körülmények változásaival kellett szembenézniük: *aztán hogy kikerültek többen, ott is lazult az ára, már nem adott annyit* [a cég tulajdonosa]. (férfi, 1942, kosárfonó, roma) A térbeli mobilitáshoz fűzött remények sok esetben általános értelemben sem váltak valóra, sok beszámolóban előfordul a csalással való szembesülés, a csalódás, a bérek visszatartása, a hivatalos papírokkal való trükközés: *Hét év hat hónapom van munkakönyvvel, tizennégy évet dolgoztam, csak átverték, sajnos.* (férfi, 1972, kosárfonó, roma). Végső soron a nagy áttörés csak keveseknek valósult meg, sokan visszajöttek a faluba: *A házból semmit sem kapott, mert minden a nő nevére kellett legyen. Volt a kocsis, s a személyes holmijával hazajött. Hat évet ingyen dolgozott.* (férfi, 1950, kosárfonó, roma) A kint maradók közül viszont néhányan a vizsgált faluban is fontosnak tartott sikereket értek el, hisz népfőiskolákon, tanfolyamokon oktatják a vesszőfeldolgozást.

A magyarországi munkalehetőségek beszűkülésére tehát az oda tartó migrációs útvonalak bezárásával reagált a helyi roma elit akár már a 2000-es évektől, de 2010-től mindenképp. A faluba való visszatérés azonban egy olyan pillanatban történt, amikor a vesszőáru globális piacán is nagy változások történtek, és a (géppel font) lengyel meg kínai vesszőáru, a rattanból készült termékek, a lakberendezési boltok megnövekedett kínálata komoly konkurenciális helyzetet teremtett a helyi termelésnek. Az eladásban jobbra a környékbeli viszonteladókkal dolgozó menedzserek nem voltak képesek rugalmasan válaszolni ezekre a piaci kihívásokra, nem voltak képesek például betörni a fővárosi nagybani lerakatok beszállítói körébe. Ennek oka volt talán az is, hogy szövetkezeti háttér nélkül (emlékeztetőül: a szövetkezetek az 1990-es évek elején felbomlottak), az egyéni termelésre támaszkodva alkupozícióik gyengék voltak.

Az áttörés egész pontosan egyvalakinek sikerült, a hagyományos roma elit, a menedzserek által már-már parvenünek tekintett fiatal vállalkozónak, akinek ekként a társadalmi pozícióját maguk a roma elit tagjai kérdőjelezték meg. A fiatal vállalkozó egyébként felmenői révén csak távoli rokonságban áll a két nagy nemzetséggel, szülei munkások és nem menedzserek voltak, s noha a származását még elnézik neki, a gyors meggazdagodását (ami mögött a faluból elszármazott gazdag rokont sejtenek csendestársként) bizonyos értelemben illegitimnek tekintik. Az elismeréspolitikai küzdelem ebben az értelemben egyszerre zajlik a roma és a nem roma kö-

zösségek határvonalán, a roma közösség egyes rétegei között, de akár az újonnan kitermelődő és a hagyományos elit között is.

A vesszőtermékek lokális és regionális piacának a stagnálása (*visszafelé megy minden. Ez a [bútor]garnitúra ez előtt 10 évvel is ugyanennyi volt*), a lehetőségek beszűkülése értelemszerűen okoz frusztrációkat a menedzsereknek, akik az utóbbi időben ráadásul arra is rákényszerültek, hogy új migrációs útvonalakat keressenek. Azok, akik felismerték ezt a visszaesést, de az életszínvonalukból nem akartak (sokat) engedni, a 2000-es évek második felétől mezőgazdasági idény-munkára kezdtek járni Németországba. S noha a kezdeti időszakban ez is jó kereseti lehetőségekkel kecsegtetett, a 2010-es évek közepére ebben is visszalépést tapasztaltak a benne részt vevők. Amíg a kezdeti időszakban még félretenni is sikerült az egy szezont alatt megkeresett összegekből, vagy akár arra is futotta, hogy a téli időszakra a vesszőfeldolgozáshoz szükséges nyersanyagot beszerezzék, a 2010-es évek közepére a keresetek – többek között például a konkurenciaként fellépő más kelet-európai munkások és a túlórák új szabályozása miatt – jelentősen visszaestek, és már csak arra voltak elegendőek, hogy az egyik szezontól a másikig biztosítsák a túlélést. A társadalmi pozíciókért folytatott küzdelmet ez értelemszerűen negatívan befolyásolta, amit még az is kiegészített, hogy a valamikori menedzserek az új helyzetben egyértelműen beosztottként tekinthettek csak magukra. Ráadásul a munka- és lakhatási körülmények sem voltak összhangban az itthoni pozíciójukból fakadó elvárásaikkal: *Csak ez a kaka banda, ez tud ott ülni. Aki megszokta a rendet s a tisztaságot, az nem tudja... ezt a sok összevissza népet. [...] Ott kétszáz-kétszázötven ember, közös konyha, közös vécé.* (férfi, 1950, kosárfonó, roma)

A kilencvenes évek tehát bizonyos szempontból – és főleg az elején vagy a 2000-es évekig – a további tőkefelhalmozásnak, a felfele tartó társadalmi mobilitásnak és az új társadalmi pozíciók keresésének biztosították a kereteket. Ebben szerepe volt a térbeli mobilitásnak is, hisz a munkaerő-migráció hozzájárult a roma elit pozícióinak a megszilárdításához, például azzal, hogy autótulajdonosokként, vagyis egy fontos státusszimbólum birtokosaiként térhettek haza Magyarországról. Azonban a magyarországi lehetőségek beszűkülésével és a vesszőfeldolgozás ezzel szinte egy időben történt helyi és regionális piacának az átalakulásával a társadalmi pozíciók keresése és megszilárdítása előtt is – részlegesen vagy teljességében – bezáródtak az utak. Végso soron sem a magyarországi migráció, sem a későbbi németországi munkavégzés nem biztosított további társadalmi mobilitási lehetőségeket. A ma már idős, az 1970-80-as években kitermelődött elit tagjai, a menedzserek a gyerekeik pozícióját sok esetben a magukéhoz képest visszaesésként, visszalépésként élik meg. Ebből is fakad a következő, kissé rezignált ténymegállapítás: *Hát..., valamikor jobban állottunk, mint a magyarok, el merem mondani. De most már olyan középtájban. [...] Mondjuk, így mindenünk megvan, de pénzileg inkább középtájban.* (férfi, 1950, kosárfonó, roma)

Következtetések

A tanulmányban a társadalmi folyamatok és változások dinamikáját, az ezt alakító alkufolyamatokat igyekeztem bemutatni egy olyan roma közösség példáján, amely befele is rendkívül tagolt, és amelyben a klasszifikáció, az elismeréspolitikai küzdelmek egyszerre zajlanak a nem romákkal szemben, de az egyes roma csoportok között is. Talán sikerrel érveltem amellett, hogy noha az etnikai identitás ennek a helyzetnek – és a hasonló helyzeteknek – fontos komponense lehet, a dinamikákra figyelve érdemes inkább az indentifikációs, kategorizációs gyakorlatokra fókuszálni. Az alkufolyamatok során értelemszerűen a korábbi etnikai identifikációs gyakorlatok is megkérdőjeleződnek, de nem egyszerűen az etnikai identifikáció, hanem az identitások összessége mozdul meg. Ezért feltételeztem azt, hogy az etnikai identifikáció helyett/mellett a társadalmi pozíció és annak a keresése, a társadalmi és a szimbolikus tőkék felhalmozása plauzibilisebben írja le ezeket a komplex helyzeteket.

A helyi roma és nem roma közösségeket a nem romák percepciójában viszonylag éles etnikai határok választják el egymástól. Az etnikai határ hagyományos értelemben osztálytagolódást is hordozott. A határpercepciót és az osztálytagolódást a romák (az osztálytagolódást különösen az emancipálódott romák) folyamatosan megkérdőjelezi, noha paradox módon a romaságukat (cigányságukat) bizonyos helyzetekben stigmaként élék meg. Az etnikai háttérből fakadó hátrányt, a stigmatizációt a szocialista modernizációval lendületet kapó társadalmi mobilitáson keresztül ellensúlyozzák. A fokozott társadalmi mobilitás a rendszerváltás idejére egy rendkívül tagolt roma közösséget eredményezett, amelyik kitermelte a saját alávetett osztályát, akikkel szemben immár a romák elitje is bizonyos értelemben ugyanazokat a klasszifikációs mechanizmusokat élte, amiket velük szemben a nem romák.

A szocialista korszak társadalmi mobilitása a társadalmi pozíciók megszilárdítását a romák elitje esetében egyértelműen pozitívan befolyásolta. A rendszerváltást követő folyamatok ugyan először szintén ebbe a pozitív irányba hatottak, de aztán a globális piaci viszonyok megváltozásának a következtében a tőkefelhalmozás feltételei is megváltoztak, így megváltoztak a társadalmi mobilitás feltételei is. A migráció, a térbeli mobilitás is csak az elején váltotta be a hozzá fűzött reményeket, és a mai térbeli mobilitási gyakorlatok inkább visszaesésként vagy lefele tartó mobilitásként tételeződnek.

Szakirodalom

Anghel, Remus Gabriel

2013 *Romanians in Western-Europe. Migration, Status Dilemmas, and Transnational Connections*. Lexington Books, Plymouth.

Barth, Fredrik

1969 Introduction. In: Uő (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Little, Brown and Company, Boston, 9–38.

Bourdieu, Pierre

1977 Symbolic Capital In: Uő: *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge University Press, Cambridge, 171–183.

1986 The Forms of Capital. In: Richardson, John G. (ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Greenwood Press, New York, 241–258.

1991 Identity and Representation. Elements for a Critical Reflection on the Idea of Region. In: Uő: *Language and Symbolic Power*. Polity Press, Cambridge, Mass., 220–228.

Brubaker, Rogers

2004 Ethnicity without Groups. In: Uő: *Ethnicity without Groups*. Harvard University Press, London, 7–27.

Brubaker, Rogers – Cooper, Frederick

2004 Beyond “Identity”. In: Brubaker, Rogers: *Ethnicity without Groups*. Harvard University Press, London, 28–63.

Eidheim, Harald

1969 When Ethnic Identity is a Social Stigma. In: Barth, Fredrik (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Little, Brown and Company, Boston, 9–38.

Fosztó László

2003 Szorongás és megbélyegzés: a cigány–magyar kapcsolat gazdasági, demográfiai és szociokulturális dimenziói. In: Bakó Boglárka (szerk.): *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 83–107.

2009 *Ritual Revitalisation After Socialism: Community, Personhood, and Conversion Among Roma in a Transylvanian Village*. Lit-Verlag, Berlin.

Giddens, Anthony

2009 *Sociology*. 6th Edition. Polity Press, Malden.

Horowitz, Donald

1985 *Ethnic Groups in Conflict*. University of California Press, Berkeley.

Humphrey, Caroline

2002 "Icebergs", Barter and the Mafia in Provincial Russia. In: Uő: *The Unmaking of Soviet Life*. Cornell University Press, Ithaca, 5–20.

Jenkins, Richard

2008 *Rethinking Ethnicity*. Sage, Los Angeles.

Kiss Tamás – Szabó Á. Töhötöm

2017 Az uzsorás, a prédikátor és a roma mozgalom. Etnikai kizárás és közösségi kohézió egy erdélyi faluban. *Regio* 25. (2) 100–145.

Portes, Alejandro

1998 Social Capital. Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology* 24. 1–24.

Stewart, Michael

2002 Deprivation, the Roma and 'the Underclass'. In: Hann, Chris (ed.): *Postsocialism. Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. Routledge, London, 133–155.

Szabó Á. Töhötöm

2015 Kézművesség, munkakultúra és roma–magyar viszonyok: emancipáció és leszakadás egy roma közösségben. *Magyar Kisebbség*. (3–4) 67–100.

2018 Local and Global Contexts, Individual Experiences in Labour: Poor Roma at home and abroad. A case from Transylvania, Romania. *Local Economy* 33. (2) 207–223.

Toma Stefánia – Tesár, Cătălina – Fosztó László

2018 Romanian Roma at Home. Mobility Patterns, Migration Experiences, Networks, and Remittances. In: Matras, Yaron – Leggio, Daniele Viktor (eds.): *Open Borders, Unlocked Cultures. Romanian Roma Migrants in Western Europe*. Routledge, London and New York, 57–82.

Ulin, Robert C.

1995 Invention and Representation as Cultural Capital: Southwest French Winegrowing History. *American Anthropologist* 97. (3) 519–527.

Verdery, Katherine

1996 A Transition from Socialism to Feudalism? Thoughts on the Postsocialist State. In: Uő: *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton University Press, Princeton, 204–228.

Manageri, muncitori și zilieri. Modele de mobilitate, migrați și poziții sociale renegociate într-o comunitate de Romi

Studiul de față investighează practicile de mobilitate și de migrație ale unui grup de romi, vorbitori de limba maghiară, cu succese economice și sociale. În prezentarea situației grupului studiul depășește analiza simplistică a etnicității și propune să vedem luptele acestui grup prin perspectiva combinată a cunoașterii și recunoașterii (identificare și categorizare), capital social și poziție socială. Articolul argumentează că acumularea capitalului social a avut ca rezultat nu numai renegocierea granițelor etnice, dar și divizarea internă a comunității de romi. Finalmente, articolul subliniază că aceste procese văzute în perspectivă istorică sunt foarte dinamice și nu le putem percepe ca și încheiate.

Managers, Workers and Day Labourers. Mobility Patterns, Migration and Renegotiated Social Positions in a Roma Community

The present study investigates the mobility and migration practices of an economically and socially successful Hungarian-speaking Roma group. In presenting this group's situation the study steps beyond the simplistic analysis of the ethnic background and proposes to view the group's struggles from the combined perspectives of cognition and recognition (identification and categorization), social capital and social position. The article argues that the accumulation of social capital resulted not just in the renegotiation of ethnic borders, but also in an internally divided Roma community. Finally, the article emphasizes that these processes seen in a historical perspective are very dynamic and one cannot perceive them closed.

Nagy Zsolt

Parasztkertektől a nagyüzemi (virág)termesztésig – gazdasági modellek, stratégiák és gyakorlatok a 21. században a Maros megyei Udvarfalván

„Szükséges kertcskék” Udvarfalván

A magyar nyelvterületen élő népcsoportok esetében a virágok, dísznövények általában másodlagos, mellékes szerepet tölthettek be a termőterületek kultúr-növény-szerkezetében. E tekintetben elsőrendűnek és hasznosnak a gyakorlati, mindennapos életben való felhasználhatóság szempontjából is értékelhető gyümölcsöt és szőlőt, zöldségféléket, gyógy- és fűszernövényeket, textil-, festő- és olajnövényeket, faipari növényeket, illatszer- és aromanövényeket, gabonaféléket, keményítőnövényeket, takarmány- és mézelő növényeket, élvezeti- és cukornövényeket, s nem a díszítő értékük miatt termesztett dísznövényeket tartották. A hagyományos paraszti életben ennek a növénycsoportnak, a dísznövényeknek tehát „nem volt túlságosan nagy szerepe”, ugyanis nem energia- és anyagszükségletet fedezett, hanem „szellemi, esztétikai igényt elégített ki” (Péntek–Szabó 1985: 137).

Talán az is általános megállapításként fogalmazható meg, hogy a hagyományos parasztkertben a dísznövények jelentős része voltaképpen nem is a díszítő érték és szellemi, esztétikai igény miatt, hanem egyéb ok(ok)ból (kártevőűző, beporzókat vonzó vagy más vélt és valós tulajdonságai, a népi vallásosság gyakorlataiban, a helyi hiedelmekben és hiedelem-cselekvésekben, a népszokásokban betöltött szerepe, esetleg egyéb „haszna” miatt) kap(hat)ott több-kevesebb helyet. E jelenséget a 17–18. század fordulóján élt polihisztor, Bél Mátyás is megfogalmazta, aki szerint „a parasztember virágoskertje nem annyira kellemes időtöltésre való, mint inkább *szükséges kertcske* [...] Azt vetik oda, amit szegényes háztartásuk megkíván.” (Bél Mátyás, idézi Csoma 2015: 10; kiemelés tőlem – N. Zs.)

A Kárpát-medencében – a dísznövények másodlagos, mellékes szerepe miatt – viszonylag ritkának számít, hogy valahol, adott történelmi, gazdasági, kul-

turális, politikai, természetrajzi és egyéb tényezőknek, illetve sajátosságoknak köszönhetően, több évszázados termesztési hagyományokkal rendelkező, dísznövényekre szakosodott termelőkörzet alakuljon ki, ahol a helyiek egy eredetileg szellemi-esztétikai értéke révén számontartott növénycsoport, dísznövények termesztésével és értékesítésével (közvetve) anyag- és energiaszükségleteiket fedezi, gazdasági tevékenységet folytatnak, azaz „szükséges kertecskéikkel” a megélhetésüket biztosítják. Erdélyben példaként említhetők az egykori, Nagyszében környéki landler virágosok, a 18. században a szászok mellé betelepült német ajkú, osztrák telepesek, de más vidékek, tájegységek egyéb népcsoportjainak virágtermesztő és -értékesítő hagyományairól is vannak szórványos adataink. Tény azonban, hogy a magyar etnobotanikai és gazdaságnéprajzi irodalom keves(ebb)et foglalkozott a dísznövénytermesztés és -kereskedelem kérdéskörével, s Erdélyben sem a Nagyszében környéki landler, sem a tanulmányomban vizsgált udvarfalvi, sem más – már kialakult vagy még csak kialakulóban lévő – dísznövénytermelő körzet története nem került eddig módszeres feldolgozásra.

Jómagam 2015 óta végzek megfigyeléseket, gyűjtéseket a Maros megyei Udvarfalván (románul Curteni) és – a vele mára összeépült – két szomszédos településen, Várhegyen (Chinari), illetve a községközpont Marosszentannán (Sântana de Mureș), ahol a dísznövénytermesztés és -kereskedelem színvonala a település-együtttest közép-európai szinten is ismert termelőkörzetté emelte. Kutatásomban arra a kérdésre kívánok választ találni, vajon milyen tényezők, történelmi, gazdasági, kulturális, politikai, természetrajzi és egyéb sajátosságok járulhattak hozzá az udvarfalvi virágtermesztő körzet kialakulásához és a körzet mai képeinek létrejöttéhez? A virágtermesztésre való áttérés, specializáció milyen események, tényezők hatására és milyen fokozatossággal, időbeliséggel ment végbe, s e folyamatban megfigyelhető-e bármilyen etnikai, egyház-felekezeti, társadalmi helyzetbeli vagy más elkülönülés, illetve jellegzetesség? Napjainkra a virágtermesztésnek és -értékesítésnek milyen formái (szabadföldi cserespes termesztés, növényházi vágottvirág- és vágottzöld-termesztés, cserepes virágos- és levéldísznövények előállítása, egy- és kétnyári cserepesek előállítása, palántatermesztés, cserjeelőállítás, rózsatőtermesztés stb.) és szintjei (háztáji, kis- és nagykerti, kis- és nagyüzemi, üvegházi, fóliás stb.) alakultak ki, maradtak fenn? Hogyan bővült, alakult az elmúlt három évszázad során az udvarfalviak által termesztett dísznövények fajösszetétele (etnobotanikai felmérés), s milyen technikai és technológiai változások következtek be a dísznövények termesztésében? Vizsgálom továbbá, hogy hogyan alakult ki, hogyan bővült az udvarfalviak által megcélzott kereskedelmi útvonalak és piacok köre, s hogyan vált a dísznövény identitásformáló és idegenforgalmi tényezővé? A polgárosodás korától napjainkig hogyan alakította át a hagyományos paraszti kertkultúrát és dísznövénytermesztői tudást a specializáció, illetve a megszervezett közép- és felsőfokú iskolai kertészeti képzés, a szakkönyvek és -folyóiratok megjelenése?

Jelen tanulmányban¹ – a fenti kérdéseket különböző súllyal érintve – azt az 1989 után bekövetkezett gazdasági alapú visszarendeződési folyamatot kívánom bemutatni, amely az iparosodó, urbanizálódó Románia vidéki lakosságának életében tulajdonképpen szinte mindenhol lejátszódott, s melyet „leginkább a *kényszer* szóval tudunk megragadni” (Peti–Szabó 2006: 7). A földterületek visszaszolgáltatása, a privatizáció a legtöbb falusi embert ugyanis felkészületlenül érte, s a kedvezőtlen makrogazdasági körülmények hatására nagy tömegek fordultak vissza a családi léptékű hagyományos gazdálkodáshoz (Kinda 2011: 8). Udvarfalván és környékén a rendszerváltást követő átmeneti időszakkal, s a városi munkahelyek hirtelen megszűnésével bekövetkező rurális átalakulásnak eltérő megélhetési (kényszer)modelljei, (kényszer)stratégiái, illetve (kényszer)gyakorlatai jöttek létre, melyek közül e tanulmány csak néhányra tud röviden kitérni: olyan agrárgazdaságokat elemez, ahol a „modernizáció” a szocializmusban elért „eredményekre” épülve jöhetett létre.

A tanulmány első részében az udvarfalvi virágtermesztés korai, fontosabb előzményeit mutatom be röviden, majd a diktatúra éveit jellemző, a virágtermesztés mai képének kialakulása szempontjából szintén fontos(nak tartott) gazdasági, társadalmi, kulturális folyamatokat. Ezt követően egy konkrét család tagjainak példáján keresztül ismertetem mindazt, ami a 21. századi udvarfalvi virágtermesztést véleményem szerint jellemzi.

„Az új hagyomány a régiből nő ki!”

„Az új hagyomány a régiből nő ki!” gondolata Nagy Olga tollából származik, s bár nem a dísznövénytermesztés hagyományai kapcsán, de Udvarfalvára vonatkozóan fogalmazta meg. Az 1950-es évektől több évtizeden keresztül a Maros menti településen terepmunkát végző szociográfus–néprajzkutató Nagy Olga az ún. egykori „leányos napok” 20. századi fennmaradásának és a hagyományos udvarlási alkalmak kibővülésének elemzésekor jegyezte le e mondatot (Nagy O. 1975b: 380), mely az Udvarfalva mai képét meghatározó üveg- és fóliaházak sokasága kapcsán is helytálló. E virágtermesztő létesítmények ugyanis egy régi, több évszázados hagyományból nőnek ki, hiszen a településen a 18. század elején már fejlett dísznövénykultúra valószínűsíthető, köszönhetően a kertészkedő minorita rend

1 Jelen írás a 2019. október 11–12-én Nagykárolyban megszervezett *Ruralitás és gazdasági stratégiák a 21. században* című KJNT vándorkonferencián elhangzott előadásom tanulmánnyá formált változata. Megírásában hasznos megjegyzésekkel, információkkal segítettek az előadáshoz hozzászóló alábbi személyek: Fülemile Ágnes (Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet, Budapest), Nagy Ákos (Krizsa János Néprajzi Társaság, Kolozsvár), Nagy Zoltán (PTE BTK Társadalmi Kapcsolatok Intézete, Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, Pécs), Simon Zoltán (ME, Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék, Miskolc). Szakmai megjegyzéseiket, az általuk közölt információkat ezúton is köszönöm! Köszönöm továbbá a kivonatok fordításában és a mellékletben elhelyezett családfa szerkesztésében nyújtott segítséget feleségemnek, Nagy Júliának!

időszakos jelenlétének, illetve a – település nevét is adó² – kismemesi udvarházak közvetlen környezetében kialakított vegyes jellegű, virágos-gyümölcsös-méhes kerteknek (vö. B. Nagy M. 1973). A korabeli szerzetesek, s az udvarházakat lakó kismemesek (Rozsnyai, Keresztes stb. családok) életmódja és életszínvonala tulajdonképpen nem sokban különbözött a helyi parasztságtól, mégis egyfajta, a magas és népi kertkultúra közötti közvetítői szerep jutott e „köztes rétegnek” (Csoma 2015: 11) a virágoskert, a virághasználat és a virágkultusz terén is. A helyi parasztság egyrészt dolgozhatott a kismemesi kertekben, másrészt a szerzetesek és kismemesek új növényfajokkal, termesztési, növényápolási technikákkal, eszközökkel ismertethették meg az udvarfalviakat.

A településen és környékén a díszítő értékükért termesztett növények széleskörű elterjedése, és a velük való kereskedés a 19. század második felére datálható, a polgárosodás felerősödési korszakától feltételezhető, amikor a mindössze 7 km-re fekvő Marosvásárhely virágigényeit (parkosítási kezdeményezések, városi polgárság ünnepei stb.) kielégítő kistermelők megjelenhettek árujukkal a város piacain. A Murokország falvaiból (vö. Benkő 1972), valamint vásárhelyi bolgár kertészetektől származó kiváló minőségű zöldség, a Bekecsalja és Maros-Mezőség irányából érkező kifogástalan gyümölcsáru, illetve a Kis-Küküllő menti nagyra becsült szőlő és bor mellett a vizsgált település, gyakorlatilag kényszerhelyzetbe kerülve, felismerhette, hogy csak a dísznövénykultúrákra való fokozatos átállással, specializációval remélhet megfelelő jövedelmet, versenyt és piaci részesedést. A dísznövénytermesztés ekkor még a kor általános színvonalán, kiskerti felületen folyhatott, egy-egy családi kertészet között a zöldség-, gyümölcs- és szőlőtermesztéssel, illetve állattartással is foglalkozó vegyes „kisüzemek” voltak megtalálhatóak. Az udvarfalvi „virágosok” kosarakban, gyalogosan vagy szekereken hordták árujukat Marosvásárhely piacaira. A világháborúk okozta megtorpanást követően a faluban először a korábbi termesztés indult újra, s kisebb méretű üvegházak is létesültek, melyekben a dísznövények előállítása zöldség- vagy egyéb hasznos növényekkel kombinálva zajlott. A szabadföldi virágtermesztés is egyre nagyobb területeket vont el a falu össztermőföld-területéből, mígnem az ígéretes haladást az 1945-ben hatalomra került új államvezetés törli meg, s gyakorlatilag mindent a szovjet nemzetiségi politika mintájára kezd kezelni: a kollektivizálás folyamatának eredményeként a helyiek elvesztették termőföldjeik nagyrészét, a település határában a várost kiszolgáló vegyes – elsősorban zöldségtermesztésre beállított – állami kertészet létesült, s a gyárak, üzemek is jelentős emberi erőforrásokat vontak el a falutól.

2 A település nevének eredetét tekintve többféle elmélet ismert. Az általam említett ezen lehetséges névéredet-magyarázatok közül csak egy.

A „kollektivista falu”, az „asszonyok faluja”: Udvarfalva

Udvarfalván a kollektivizálási törekvések – megyei szinten is elhíresült – határozott, eltökélt helyi ellenállásba ütköztek, a helyiek ugyanis nem voltak hajlandók a tervezett kollektív gazdaságnak beszolgáltatni javaikat. Ennek köszönhető, hogy a pártvezetés nemcsak az átlagosnál nagyobb földbirtokkal és jobb anyagi körülménnyel rendelkezőket, a kisvállalkozókat és a származásuk miatt megítélteket tette ún. kulákkistárra, hanem több udvarfalvi gazdát azért is kuláknak kiáltottak ki, mert egyszerűen rendszerellenesnek minősítették nézeteit, viselkedését. A falu tehetősebb vállalkozói rétegének kulákká minősítése a „vidéki modernizáció belső, természetes folyamatának” (László 2013a: 18) megtörését és a korábbi társadalmi egyensúly felborulását is jelentette, melynek következtében a település kiszolgáltatottsága is nagyobb lett az államapparátussal szemben. A szocialista modernizáció e belső, természetes vidéki modernizációval szemben inkább nevezhető pszeudomodernizációnak, melynek „mennyiségi eredményeit beárnyékolja az ezen eredmények elérését kísérő romboló, pusztító tevékenység” (Vajda 2019: 15). Az udvarfalvi kulákok megtörése, s így a teljes faluközösség megfélemlítése, a gazdasági gyengítésük, társadalmi befolyásuk csökkentése, a szövetkezeti vezetőségekből való kizárásuk és ingatlan vagyonuknak elkobzása mellett a kilakoltatásokban, kitelepítésekben és egy hírhedt kulákgyilkosságban csúcsonyult ki. Utóbbira talán azért volt szükség, mert – a kollektivizálásnak vehemensen ellenálló – faluközösségre – legalábbis a pártvezetés szerint – a kulákoknak nevezettek megfélemlítő célzatú kivégzése gyakorolja a legnagyobb hatást.

Az erőszakos kollektivizálás időszakában általánosan alkalmazott forgatókönyv volt, hogy ha a szóbeli meggyőzés nem vezetett eredményre, akkor félelemkeltéssel igyekeztek a gazdákat rávenni a beállásra. (László 2013a: 83) Udvarfalván a kollektivizálással szembeni ellenállás letörésére, az ellenálló falu lakosságának megfélemlítése céljából 1950. július 12-én őrizetbe vették, majd a falu határában kivégezték Nagy László jó módú gazdálkodót³ (lásd László 2013b: 6). Mihály Sándor, a Securitate Maros Megyei Hivatala vezetőjének korabeli nyilatkozata szerint erre Coreanu Alexandru Securitate hadnagy kapott parancsot (László 2013a: 20). A kommunisták számítása hatékonynak bizonyult, a gyilkosságot követően több, korábban ellenkező gazda – saját és családja épségét féltve – lépett be a kollektívbe. Az esetben azonban alapjává vált a helybeliek kollektív-ellenességének is, mely a nyílt ellenállás helyett a későbbiekben az ún. rejtett, néma ellenállási formákban nyilvánult meg. A gazdák – bár a belépési nyilatkozatokat aláírták – a kollektív gazdaság létrehozását, beindítását előkészítő lépéseket igyekeztek meghiúsítani, szabotálni: szándékosan késleltették az istállók építését, hogy ne kelljen beadni a szarvasmarhákat; az építkezésekről anyagot loptak, ezzel hátráltatva a munkálatokat; a jó szarvas-

3 Az esetet és a Nagy László személyéhez kötődő lokális mítoszt Nagy Ákos dolgozta fel. Kézirata (*Lokális mítosz. Nagy László emlékezete Udvarfalván*) a Kriza János Néprajzi Társaság kéziratárában (KJNT Adattára 1860) található (Nagy Á. 2015: 385).

marhákat eladták a piacon, és gyengébbet vásároltak a közösbe; takarmányhiányra hivatkozva megtagadták a takarmány beszolgáltatását, ezzel tovább hátráltatták az állatok beadását.

A kollektív gazdaság megalakulását követően a munkakimaradás vált a legáltalánosabb rejtett ellenállási formává. Ekkor kezdenek a helyi újgyházak tagjai is (főként az adventisták) az ünnepnapjaikon és hétvégeken való munkavégzési tilalomra, hitvallásukra hivatkozva kimaradozni a kollektív gazdasági munkákból, és a városon létesült üzemekben, gyárakban sem vállalnak már munkát. Helyette olyan tevékenységeket folytatnak (például kéményseprők), mely lehetővé teszi számukra, hogy a nem államosított háztáji kertjeikben közben gazdálkodásba, virágtermesztésbe kezdjenek.⁴

Mindenféle kezdeti nyílt és rejtett, néma ellenállás ellenére a települést sikerül kollektivizálni, s az 1950-es évek végére Udvarfalva országos szinten is ismert kollektivistá falu-mintaképpé válik. A falu határában létesült, a várost kiszolgáló vegyes – elsősorban zöldségtermesztésre beállított – kertészetet (*Gospodăria Agricolă Colectivă „Partizanul roșu”*) 1959 szeptemberében még Gheorghe Gheorghiu-Dej, a Román Kommunista Párt első titkára és Chivu Stoica miniszterelnök is meglátogatja,⁵ elismeréssel nyilatkozva az ott látottakról. Udvarfalva immár „kollektivistá falu” (Nagy O. 1960).

A szűk évtized alatt lezajló erőszakos kollektivizálásnak, és az egyéb politikai, gazdasági folyamatoknak köszönhetően a vizsgált település társadalma is átrendeződik. Nagy Olga megfogalmazásában „Udvarfalva 1950-től kezdve asszonyok faluja lett.” (Nagy O. 1975a: 280). Mivel a férfiak gyakorlatilag mind gyári munkások voltak, a nők az itteni, országos hírű kertgazdaság alapvető bázisává váltak: az udvarfalvi kollektív kertészet „arról volt nevezetes, hogy főleg asszonyokra épült. [...] Belőlük kerültek ki a csoportvezetők, könyvelők is éppen úgy, mint a kertgazdaság és nagykulturák alapvető dolgozói.” (Nagy O. 1975a: 281). Nagy Olga ezt a jelenséget a „felbomlás modelljeként” írta le (Nagy O. 1989: 17–34), s Udvarfalvát olyan falutípusként (Nagy O. 1975b: 384) említi, ahol néhány év alatt nem csak a hagyományos társadalmi rend bomlik fel, hanem a népszokások elhagyásával, a népi építészeti elemek rohamos eltűnésével maga a falukép is teljesen más arcát mutatja, mint egy évtizeddel a kollektivizálás előtt. Valójában egyfajta paraszti polgárosodásról beszélhetünk, azaz egy olyan összetett társadalmi-kulturális folyamatról, melynek során az udvarfalvi parasztság is az alakuló tőkés társadalomnak önálló, munkaerejével és termelő eszközeivel rendelkező tagja lett (Kósa 1991: 57). Ez a folyamat nem egysíkú, hanem több szinten ment végbe, s ezek a változások Udvarfalva esetében sem zajlottak „szimultán módon” (Molnár 2005: 193).

4 A helyiek szerint nekik köszönhető több technológiai újítás és több új növényfaj elterjesztése is a faluban.

5 Arhivele Naționale Serviciul Arhive Naționale Istorie Centrale Biroul Arhive Contemporane – Fond Institutul de Studii Istorie și Social-Politice – Fototeca – Gheorghe Gheorghiu-Dej Nr. Crt. 190.

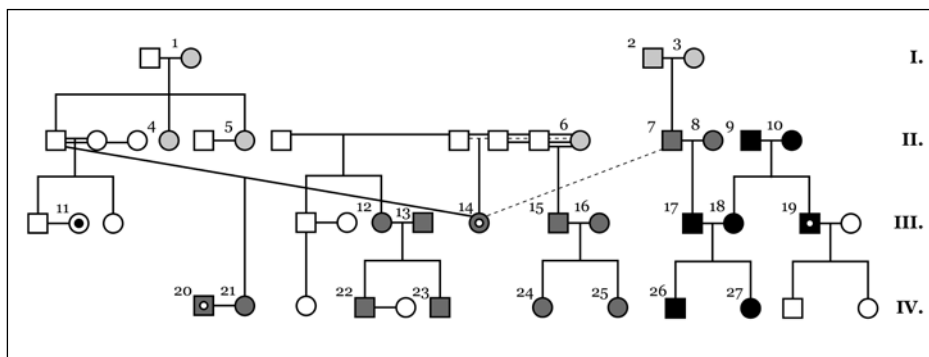
Mivel a virágok gondozása, a virágoskert művelése hagyományosan mindig is a nők feladata volt, ebben az időszakban indul el egy másik – rejtett ellenállásként is értelmezhető – jelenség: Marosvásárhely látványos és gyors iparosodása következtében az udvarfalvi nők nagy zöme szakiskolába, később pedig szaklíceumokba, középiskolákba vagy főiskolákra megy. Az 1960-as évektől kezdődő város felé fordulás eredményeként a bőrgyár, textilgyár, konfekciógyár, faipari kombinát, elektromos kábelgyár, konzervgyár mind-mind felszívja a fiatal női munkaerőt, s a városi munkahelyre való rendszeres bejárás kötelezettsége megteremti az ingázás, ilyen módon pedig a városi piacok napi rendszerességgel való elérésének a lehetőségét. A városi munkahelyre való bejárás nem csak a műszakok előtti és utáni piacozásra teremt alkalmat, hanem a gyárakban, kollégák körében történő rendszeres „cserekereskedelemre”, árucserére is. Míg korábban az udvarfalvi nők – közelsége ellenére is – ritkán jártak be a városba, ebben az időszakban kezdenek lakóházaik közvetlen környezetében, a nem államosított háztáji kertjeikben szabadföldi vágott- és szárazvirágtermesztésbe, s a megtermelt javak rendszeres városi értékesítésébe. Mindez a diktatúra éveiben mintegy megtúrt, kiegészítő gazdasági tevékenységként folyhatott. A munkásokat szállító *csuklós buszok* zsúfolásig teltek a kosarakban, zsákokban virágot szállító udvarfalvi munkásnőkkel. Mivel e munkások és családtagjaik a teljesített munkaegységek után kevés fizetést, illetve részesedést (*fejdagot*) kaptak, amelyből megélni nem lehetett, valójában rákényszerültek, hogy folytassák ezt a fajta tevékenységet. Ebben az időszakban a helyiek által *virágozásnak* nevezett tevékenység olyannyira közös tapasztalattá lett, hogy az már az udvarfalviak, s főként az udvarfalvi nők identitásának meghatározó alapjává, elemévé is vált. Ebben az időszakban már mindenki tudta, s a helyiek is vallották magukról: ők a *virágosok*. Nagy Olga az udvarfalvi szociográfiai jegyzeteiben csupán fél mondatban jegyzi meg, de megállapítása vizsgálatunk szempontjából igencsak fontos: az udvarfalvi asszonyok körében a virágtermesztés 1975-re már „rendszeres pénzkereseti forrás”. (Nagy O. 1975a: 281), s a szocializmusban divatba jött új lakástípusok, az építkezés és lakáskultúra megváltozása, de még a városi tömbháznegyedek fokozatos megépülése és megannyi más jelenség, illetve tényező is hozzájárulhatott ahhoz, hogy az udvarfalvi vágott, majd cserepes növényekre egyre nagyobb igény, egyre szélesebbkörű kereslet alakult ki. A szocializmusban a régi hagyomány az új szemléletű virágoskertekben sem tűnt el, s a mérnöki rendezettségű településrészek virágigényei is megmaradnak (vö. Szolnoky 1953).

Virágtermesztés és -kereskedelem a 21. századi Udvarfalván

A rendszerváltást követő átmeneti időszakban a már elavultnak mondható háztáji felületeken fokozatosan megszűnt a termesztés, az új fajták, technológiák bekerülése mellett a visszakapott földterületeken gombamód szaporodó fóliás cserepesnövény- és díszcserjetermesztés fellendülése, valamint a vágottvirágtermesztés visszaszorulása jellemzi e korszakot. Napjainkban a mintegy ezer fős településen közel

60 család (románok és magyarok, reformátusok, ortodoxok, adventisták és egyéb újegyházak tagjai) foglalkozik eladásra szánt főlías cserepesdísznövény- és dísz-cserjeelőállítással. A szomszédos településeken, Marosszentannán és Várhegyen további több tíz család megélhetését jelenti a főlías cserepesnövény előállítás, de emellett a korábbi korszakokban kialakult kiskerti termesztés, háztáji vágott virágokkal (kardvirág, őszirózsa, szegfű, bazsarózsa stb.) való cserekereskedelem, a hálazás és a piacozás is fennmaradt, még dokumentálható réteg.

A továbbiakban egy konkrét udvarfalvi család példáján keresztül (lásd a mellékelt családfát) kívánom bemutatni a dísznövénytermesztés és -kereskedelem szintjét, rétegeit, modelljeit, stratégiáit és gyakorlatait.

Ábra. A dísznövénytermesztés és -kereskedelem szintjei, rétegei, modelljei, stratégiái és gyakorlatai egy udvarfalvi család négy generációjának tagjai körében

Az elemzés tárgyául választott család négy generációjának negyvenöt tagja közül huszonheten „virágoznak” valamilyen módon:

Az idős, református édesanya (6) szabadföldi, kiskerti termesztésből származó vágottvirággal, vágottzölddel cserekereskedelmet folytatott, illetve piacozott. Egyik lánya (14) a kollektív kertészetében dolgozott, majd a marosvásárhelyi városi virágkertészethez került, s mérnöki diplomát is szerzett. Udvarfalván élettársával (7) jelenleg kisüzemi termesztésben is dolgozik, piacoznak. Elhunyt állatorvos férjének lánytestvérei (4, 5) háztáji virágtermesztéssel, virágok alkalmi cseréjével és eladásával foglalkoznak (általában marosvásárhelyi vagy várhegyi roma virágkötőknek adják tovább az árut pénzért vagy más termékre cserélik a faluban). Az élettárs fia (17) a legnagyobb üzemi főlíasátrás és szabadföldi termesztő. Annak anyósa (10) és apósa (9), illetve családja (18, 19) az első virágos családi nagyvállalkozók közé tartoznak a faluban. Jelenleg négy részre osztott nagyüzemi főlías termesztéssel foglalkoznak. Az idős református asszony (6) másik lánya (12), családjával (13, 22, 23) együtt kisüzemiti termesztő. Jehova Tanúi, amely az előállított virágkínálatban, a piacozás alkalmában stb. is különbségeket eredményez a református felekezetű rokonokhoz, termelőkhoz viszonyítva. Az idős asszony (6) fia (15) és annak családja (16, 24, 25) évtizedek óta kürtőskalács-sütéssel foglalkozott. Autójukkal az ország

különböző pontjaira vitték a pékterméket, majd néhány éve kisüzemi virágtermesztésre adták fejüket, a két tevékenységet együtt folytatva (a kürtőskalács mellett virágot is árusítanak Románia különböző vidékein, üdülőhelyeken és nagyobb rendezvények helyszínein). Az elemzett család egyik tagja (11) napszámosként dolgozik nagyüzemi virágkertészetben. Az előállított virágáru országos szétszórásában, a nagybani eladásban felelős személy.

Az elemzett család első két generációjában hatan (1–6) foglalkoztak ún. parasztkerti, háztáji vágottvirág-termesztéssel és -eladással. Ebből 5-en nők (1, 3–6), s az egyetlen férfi (2) is a felesége révén *virágozott*, mely azt jelzi számunkra, hogy a virágtermesztés hagyományosan a nők feladatköre volt, napjainkra azonban fokozatosan elférfiasodik e tevékenység.

A második generációtól jelennek meg a kisüzemi üvegházás vagy fóliasátras termelők (7, 8). a családban, s ugyancsak itt bukkannak fel az első nagyüzemi termesztők (9, 10). A korábban vagy napjainkban kisüzemi virágtermesztésből élő szülők gyerekei több esetben már nagyüzemi termesztők lesznek (17–19).

A család harmadik generációjától dokumentálható a felsőfokú kertészeti képzettség, vagy a felsőfokú kertészeti képzés megkezdése (14, 19, 20). A korábbi hagyományos, paraszti kertészeti tudást tehát a korszerű kertészeti szakismeretek váltják fel.

„Nem akarunk egy újabb kollektivizálást!” (Összegzés helyett)

Bár a mellékelt családfáról nem olvasható le, mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy a korábbi családi vállalkozások helyett napjainkat – még szűkebb családon belül is – inkább az egyéni vállalkozások létrejöttének növekvő tendenciája jellemzi. Ez a fajta individualizmus, amelyet az udvarfalvi közösségen belüli konkurenciaharc idézett elő, s a kapitalista piacgazdasághoz való adaptáció eredménye, valójában a szocializmus politikai légköre segítette elő. Egy esetben az anya (10), az apa (9) és két gyerekük (18, 19) négy különálló, egyéni kertészetet vezetnek. Az állandó verseny és a túlzott, „hervasztó”⁶ konkurencia a falu társadalmában, s e társadalmon belül a családokban már az 1950–1970-es években dokumentálható volt (Nagy O. 1975b: 383). Nem csoda hát, ha a falu virágtermesztéssel foglalkozó gazdái elzárkóznak egy érdekképviselői szervezet létrehozásának gondolatától is. A korábbi, erőszakos kollektivizálás emléke, keserű tapasztalata élénken él még a helyiekben, s a korábbi néma, rejtett ellenállás ma nyíltan vállalható véleményformálásban mutatható meg: „Nem akarunk egy újabb kollektivizálást!” – mondják.

A korábbi városi munkahelyek megszűnése, a gyárak bezárása miatt a kertészekből származó jövedelemnek ma már nem kiegészítő jellege van, hanem e jövede-

6 Lásd: <https://kronikaonline.ro/agrarvilag/hervaszto-konkurencia-nem-hajlandok-osszefogni-az-udvarfalvi-viragtermesztok/print> (letöltve: 2019. okt. 25.).

lem sokak számára az egyetlen lehetséges, fő (kényszer)megélhetést jelenti. A családok éves jövedelemszerkezetében a virág a „megélni akarás”, „megélni kényszerülés” fogalmakhoz társult: korábban az életszínvonal növelése volt vele a cél, ma a család fenntartása. Azokban a gazdaságokban, ahol a virágtermesztés célja a piacra termelés, a pénzkeresés érdekében végzett termelőmunkának teljes mértékben alárendelődik az egész életmód: az idő beosztása, a mindennapok megszervezése, de még a világi és egyházi ünnepek megtartásának módja is.

A virágtermesztés a természetölésítmények (üveg- és fóliaházak) révén a faluképet is jelentősen átformálta a 21. századra. A termőföldek, szántók nagy részét fedett melegházak, helyi megnevezéssel *szolárok* foglalják el. A gombamód szaporodó fóliasátrak még olyan területeken is megjelennek, ahol korábban elképzelhetetlen lett volna a virágtermesztés: egykori szőlődűlőkön, a Maros valamikori árterén stb. E fóliasátras kertészkedés felvirágzását azonban szintén a szocializmus időszaka hozta el. Mint ahogyan a vegyszer és műtrágya használatát is ekkor sajátították el az udvarfalviak. Valódi újítást csupán az jelentett, amikor a rendszerváltást követő években egyes fóliaházakat már fűtő berendezésekkel is elláttak, s az így teremtetett mesterséges körülmények között egész évben termesztethetővé váltak a virágok. Az egyre gyorsuló technológiai fejlődést jellemzi ugyanakkor, hogy egy-egy kistermelő, néhány év alatt – pályázati pénzeknek vagy banki kölcsönöknek köszönhetően –, nagyüzemi természetűvé válhat. Üzemét korszerű szellőztető-, öntöző-, párasító-, fűtő- és egyéb berendezésekkel automatizálhatja, a munkafázisokat a cseréptöltéstől a permetezésig gépesítheti.

Napjainkban Udvarfalva virágtermesztésre specializálódott termelőkörzetként írható le. Egy korábban végbement folyamat eredményét láthatjuk, melynek újabb szintjén specializáción belüli specializáció is megfigyelhető: egyes termelők már kizárólag egy-egy dísznövényfaj termesztésére, ún. monokultúras termesztésre szakosodtak. Várhegyen például egy termelő kizárólag törzses rózsákkal, Udvarfalván egy asszony hortenziatermesztéssel, azon belül is kék színváltozat előállításával foglalkozik.

A specializáción belüli specializációval ellentétes folyamatként írható le az egyre szélesebb termékskálával való próbálkozás jelensége. Annak érdekében ugyanis, hogy a virágtermelő a virágból származó éves jövedelméhez kiegyensúlyozott eloszlásban jusson hozzá, többféle dísznövénytel kell foglalkoznia. Kizárólag a szezonokban (nőnap és halottak napja) nem tudja fedezni megélhetését és a termelési költségeket. Az ún. holtidőkből, amikor legnagyobbak a kiadások (nyáron az öntözés, télen a fűtés költségei miatt), szükségessé válik többféle növénykultúra fenntartása a gazdaságosság, fenntarthatóság érdekében.

A túlkínálat, az állandó verseny és a külföldről beáramló olcsóbb, de minőségi virágáru miatt az udvarfalviak bővíteni kényszerülnek nem csak kínálatukat, hanem piacukat is. Míg korábban fő, s szinte kizárólagos felvásárlónak Marosvásárhely számított, mára szinte a teljes ország területére (főként Moldvába), sőt Magyarországra, s esetenként Közép-európai országokba is eljut az udvarfalvi virág. A nagyobb távolságokat azonban viszonteladók közvetítői rétege segít áthidalni.

Végezetül elmondható, hogy napjainkban a volt parasztcsaládokból származó mai kisvállalkozók és nagyüzemi vezetők egy része a szülei, nagyszülei által kivívott „virágos” társadalmi státusának a megtartására többnyire azért törekszik, hogy ebből profitálhasson. A státuskontinuitás szükséges velejárója pedig az individualizáció (vö. Kovách 1988).

Udvarfalvát ma „a virágok falva”-ként ismerik, így a dísznövénytermesztés és -kereskedelem mint idegenforgalmi és identitásformáló tényező is vizsgálható. Annál is inkább, hiszen 2000-től minden évben fesztivál jellegű virágvásárt és -kiállítást is szerveznek a faluban, melyre az ország különböző pontjairól érkeznek vásárlók. Az általam vizsgált település tehát egyedi helyzete, politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális és természetrajzi adottságai miatt válhatott három évszázados hagyományokkal rendelkező, a szocializmus időszakában kialakuló, napjainkra pedig (el)ismert, a Kárpát-medencében egyedinek mondható virágtermelő körzetté.

Szakirodalom

Benkő Samu

1972 *Murokország. Művelődéstörténeti barangolás szülőföldemen*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Csoma Zsigmond

2015 *Én kis kertem kerteltem... Paraszti virágkultúra Magyarországon*. Agroinform Kiadó, Budapest.

Kinda István

2011 *Hagyományok béklyójában. Tanulmányok a falusi életmódok és kényszerstratégiák témaköréből*. Székely Nemzeti Múzeum – Kriza János Néprajzi Társaság, Sepsiszentgyörgy–Kolozsvár.

Kósa László

1991 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon*. Planétás Kiadó, Debrecen.

Kovács Imre

1988 *Termelők és vállalkozók (mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban)*. Társadalomtudományi Intézet, Budapest.

László Márton

2013a *Kollektívizálás a Székelyföldön (1949–1962)*. Doktori (PhD) értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi doktori iskola, Gazdaság-, régió- és politikatörténeti műhely, Marosvásárhely.

2013b Maros megyében a szérűcséplés és a kollektívizálás miatt kivégzett gazdálkodók. *ERA zi de zi*. I. (2) 6–7.

Molnár Ágnes

- 2005 Alkalmazkodó polgárosodás: a paraszti társadalom átalakulásának egy lehetséges útja a 20. század folyamán. A kiskanizsai „sáskák” példája. *Korall*. (19–20) 190–217.

Nagy Ákos

- 2015 A romániai kollektivizálással kapcsolatos adatok a Kriza János Néprajzi Társaság kéziratárchájában. In: Bakos Áron – Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 23. Néprajzkutatók, kutatások, reprezentációk*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 377–393.

Nagy Margit, B.

- 1973 *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták: XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Nagy Olga

- 1960 Művelődés, szórakozás, pihenés egy kollektivistá faluban. *Korunk* XIX. (12) 1428–1434.
- 1975a Lányok és asszonyok Udvarfalván I. Szociográfiai jegyzetek. *Korunk* XXXIV. (4) 279–284.
- 1975b Lányok és asszonyok Udvarfalván II. Szociográfiai jegyzetek. *Korunk* XXXIV. (5) 380–384.
- 1989 *A törvény szorításában. Paraszti értékrend és magatartásformák*. Gondolat, Budapest.

Peti Lehel – Szabó Á. Tőhötöm

- 2006 Az átmenet válságtünetei: individuális és közösségi társadalmak. Előszó helyett. In: Uők (szerk.): *Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén*. Nis Kiadó, Kolozsvár, 7–16.

Péntek János – Szabó Attila

- 1985 *Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Szolnoky Lajos

- 1953 Néprajzi megfigyelések egy új szocialista község kialakulásával kapcsolatban. *Ethnographia* LXIV. (1–4) 104–147.

Vajda András

- 2019 Falusi közösségek, változó életterek, átalakuló lokalitások. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái*. (Kriza Könyvek, 45.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 11–29.

De la grădinile țărănești la cultivarea de flori la scară largă – modele economice, strategii și practici în secolul XXI în satul Curteni, județul Mureș

În cazul grupurilor etnice care trăiesc în zone majoritare de limbă maghiară, florile și plantele ornamentale au jucat în general un rol secundar, cultivarea lor nu a acoperit nevoi de energie și materiale, ci a satisfăcut nevoi spirituale și estetice. Astfel în Bazinul Carpatic este rar să se dezvolte o zonă de producție specializată în plante ornamentale cu tradiții de cultivare vechi de secole. În cadrul studiului autorul formulează întrebarea și caută răspunsul la următoarele: Oare ce factori istorici, economici, culturali, politici, naturali și de altă natură au contribuit la formarea districtului de cultivare de flori din Curteni precum și la dezvoltarea peisajului actual? Ce evenimente și/sau factori, cu ce gradualism și temporalitate au condus la specializarea în cultivarea florilor? Ce modele, strategii și practici ale acestei activități au evoluat până astăzi?

From Peasant Gardens to Large-scale Flower Production – Economic Models, Strategies and Practices in the 21st Century in Curteni, Mureș County

In the case of ethnic groups living in the Hungarian-speaking area, flowers and ornamental plants generally played a secondary, ancillary role, and their cultivation did not meet the need for energy and materials, but satisfied only spiritual and aesthetic needs. Thus, it is rare in the Carpathian Basin to find a developed production area specialized in ornamental plants with centuries-old cultivation traditions. In the study the author asks the question of what historical, economic, cultural, political, natural and other factors may have contributed to the formation of the flower-production district of Curteni and the development of the present-day landscape. What events, factors, graduality and timeliness lead to the specialization in flower growing? What models, strategies, and practices of this activity have evolved until today?

Tőkés Gyöngyvér – Vajda András

Digitális médiahasználat a Maros megyei időskorúak körében¹

Bevezető

A digitális média társadalmi beágyazódása nem jelenti értelemszerűen a hasznos és eredményes felhasználói gyakorlatok kialakulását és elterjedését minden társadalmi szegmensben. A digitális média rendszeres használata és az értelmes digitális gyakorlatok kialakulása a városi környezetben élő, társadalmi-gazdasági szempontból a közép- és felső rétegekhez tartozó emberek körében gyakoribb. Kutatások támasztják alá, hogy a fiatal felnőttek és a gyermekes családok nagyobb valószínűséggel integrálják napi rutinjukba a digitális médiahasználatot. A hátrányos helyzetű felhasználók körében viszont nagyobb arányban találunk vidéken élő és idősebb felnőtteket, a digitális lemaradás pedig tovább fokozódik az alacsonyabban iskolázottak és a végső időskori életszakaszban lévők között (Hofer–Hargittai–Büchi–Seifert 2019, Helsper 2012).

A tanulmány² a Maros megyében (falusi és városi környezetben) élő idősek digitális médiahasználatának – a különböző „okos” eszközök egyéni és kollektív használatának és az újmédián alapuló kommunikációs gyakorlatainak – vizsgálatára vállalkozik. A téma vizsgálatában kiemelt szerep jut a digitális médiahasználat mennyiségi és minőségi vonatkozásainak, továbbá a digitális gyakorlatoknak a különböző életterületeken kifejtett hatásának (eredményesség és elégedettség) feltérképezésére (Hofer–Hargittai–Büchi–Seifert 2019). A digitális eszközökkel való rendelkezés és a használat körülményeinek áttekintése a mennyiségi oldalt, míg a digitális médiahasználat gyakorlatainak jellemzői a minőségi oldalt jelentik meg.

A tanulmány alapjául szolgáló kutatás feltáró minőségi vizsgálat, amely során a romániai helyzetbe való bepillantás, az idős emberek digitális médiahasználatá-

- 1 Jelen tanulmány az Acta Universitas Sapientiae Communicatio 2019, vol. 6. számában *Digital Media Use of Older Adults in Mureș county from Romania* címen megjelent tanulmány magyar nyelvű változata.
- 2 A tanulmány alapjául szolgáló kutatást a *Digitális média és társadalmi sokszínűség. A különböző társadalmi csoportok digitális műveltsége* című Domus csoportos pályázat (2017–2018) tette lehetővé, a további adatgyűjtésre, az eredmények kiértékelésére és a tanulmány véglegesítésére a *Párhuzamos ruralitások. A vidékiség mai (lét)formái négy erdélyi kistérségben* című (K 120712) NKFIH-kutatás keretében került sor.

ban megjelenő akadályok feltárása, és egy nagyobb vizsgálat előkészítése volt a cél. A vizsgálat során 49 idős személyt kérdeztünk meg a digitális médiahasználati szokásairól, ebből 45 személlyel félig strukturált interjút is készítenünk. A 45 alany kiválasztását az elérhető alanyokra való támaszkodás és a szakértői mintavétel keveréke jellemezte. A megkérdezett 45 személy közül 28 nő, 17 pedig férfi volt. Az interjúalanyok közül 11 lakik falun, 34 pedig városban. A megkérdezés 2018 januárjában és februárjában zajlott.

A tanulmány első része a digitális média társadalmi beágyazódásának és a mindennapi életbe való integrációjának folyamatát, továbbá a digitális médiáról való tudás és a felhasználáshoz szükséges képességek megszerzésének sajátosságait járja körül a szakirodalmi ismeretek alapján. A tanulmány második része, az empirikus adatok tükrében, bepillantást nyújt a Maros megyei idős emberek digitális médiahasználatának szokásaiba, vagy a már kialakult gyakorlatába, valamint az eredményes digitális médiahasználatához szükséges tudás és képességek megszerzésének számukra elérhető lehetőségeibe és körülményeibe.

Öregedés az információs társadalomban

Az idős emberek digitális gyakorlatainak feltérképezése és szükség esetén az információs társadalom követelményeihez való felzárkóztatása kiemelt problémája az öregedő Európának (Hofer–Hargittai–Büchi–Seifert 2019). Az Eurostat mérései azt mutatják, hogy az EU népességét a fokozatos előregeredés jellemzi. A statisztikai előrejelzések szerint az idősek (65+) részaránya a 2014-ben mért 18,5%-ról 2080-ra 28,7%-ra fog növekedni. Ezek a demográfiai változások, a korfa kibillenéséhez, „fejére állásához” vezet, ami komoly kihívást jelent a társadalom egésze és az idősek számára egyaránt. Az Európai Uniónak, és ezen belül Romániának is az idősödő társadalom sajátos problémájával kell szembenéznie, ami jelentős mértékben kihat az élet minden területére, kezdve a szociális-támogatási rendszertől, a foglalkozási szerkezet átalakulásán át a generációk közötti kommunikáció és a generációs/társadalmi feszültségek kezelésére egyaránt (lásd Molnár 2010: 49).

Az idős korosztályra jellemző a veszteségek halmozása, itt értendő a társadalomban betöltött aktív szerepvállalásból való kiszorulás, a társadalmi kapcsolatrendszer leépülése és nem utolsósorban az egészségi állapot romlása (Hofer–Hargittai–Büchi–Seifert 2019). A digitális média olyan erőforrást képvisel, amely lehetőséget nyújt a felhalmozott veszteségek csökkentésére az idős emberek számára.

A digitális média társadalmi integrációja

„A digitális médiumok máig tartó inváziója” (Szijártó 2015: 43), a digitális eszközhasználat túlszaporulása irányította rá a figyelmet a digitális médiumok elsajátításának, implementálásának és házasításának kérdésére, arra, hogy a felhasználó

szemszögéből miben rejlik egy adott technológia jelentősége, és ezeknek az új eszközöknek az élettérbe történő hol lassúbb beszüremkedése, hol pedig egyre sebesebb beáramlása az egyének, illetve a közösségek esetében milyen változatos, eltérő használati rutinokat eredményez?

Elsők között Roger Silverstone volt, aki elindította a médiakutatás első etnográfia indíttatású kísérletét, azt vizsgálva, hogy az új médiumok hogyan épülnek be az otthon terébe, miképpen válnak a mindennapi rutinok részévé, társadalmi cselekvések eszközeivé (lásd Szijártó 2015: 43).

Szijártó Zsolt a Z-generáció kutatásában hasznosítható fogalmi keretet bemutató tanulmányában „a mindennapi valóság egyre növekvő mediális meghatározottságáról – a mindent átható mediatizáltságról” beszél. „Mindennapi életünk – írja a szerző – elképzelhetetlen a digitális médiumok folyamatos használata nélkül.” (Szijártó 2015 35.) A „médiumeszközök és a médiatartalmak jelenléte – a mediatizáció – hétköznapi jelenséggé vált: számos médium van jelen a mindennapi élet legkülönbözőbb kontextusaiban”. Sőt a digitális technológia és az új médiumeszközök – és tartalmak annyira a mindennapok szerves részévé váltak, annyira erőteljesen beépültek mindennapi rutinjainkba és megszokásainkba, hogy már-már „maga a médiumok nélküli világ vált teljesen utópisztikussá” (Szijártó 2015: 35).

„Az új kommunikációs technológiák (számítógép, mobiltelefon stb.) használata – írja Szécsi Gábor – amellett, hogy új közösségi formák forrásává válik, a különböző típusú közösségek eddig ismeretlen kapcsolatrendszerét, szintézisét is megteremti” (Szécsi 2013: 7). Ezáltal olyan „mediatizált közösségek” születnek, „amelyek révén az internetező, mobiltelefonáló ember egy időben kapcsolódhat be eredményesen a globális információáramlásba, és kötődhet minden eddiginél erősebben és tudatosabban az általa fontosnak tartott helyi társadalmi csoportokhoz” (Szécsi 2013: 7).

Szijártó Zsolt fentebb idézett tanulmányában azonban arra is rámutat, hogy „a mediatizáció átfogó trendjén belül az egyes társadalmi csoportok között jelentős különbségek figyelhetők meg a médiumokkal való bánásmódot illetően” (Szijártó 2015: 35). Míg a fiatal generáció tagjai számára a számítógép és az internet szocializációjuk természetes környezetének részét képezik, akik „anyanyelvi szinten birtolják a számítógép, a videojátékok és az internet digitális nyelvét”, addig a korábbi generációk – és különösen az idősek – tagjainak (ők lennének a digitális bevándorlók) beszédében „mindig érződik valamiféle »akcentus«; annak bizonyítékaként, hogy nem uralják teljes mértékben ezt az idiómát” (Szijártó 2015: 36). Ez utóbbiak ebben az új mediális környezetben a korábbi korszakokból származó, korábban használt „nyelvtanokat” és „műfajokat”, illetve az ezekhez kapcsolódó rutinokat és interpretációkat adaptálják az új környezet adta feltételekhez.

A digitális média használata az internet széleskörű elterjedésével beépült a romániai társadalom mindennapi életébe is. Azonban nem beszélhetünk egységes és homogén felhasználásról, hanem a hagyományos médiahasználatához hasonlóan, a digitális média használatnak is kialakultak sajátos társadalmi és kulturális min-tái, amelyeket mind egyéni (motivációs és szituációs) mind csoportos (kulturális)

és társadalmi szintű (szocio-ökonómiai helyzet) tényezők befolyásolnak (Livingstone–Mascheroni–Staksrud 2015: 10).

A romániai társadalom esetében (is) az információs társadalom megvalósításának sajátos helyzetével találkozhatunk. Az Eurostat 2016-os adatai szerint az EU 28 országából Romániában a legmagasabb a nem-internetező lakosság aránya: 30%, míg az EU-s átlag 14%. Átlagban az EU 28 országában a lakosság 71%-a naponta internetezik, míg Romániában a naponta internetezők aránya mindössze 42%. Közben az EU 28 országában a lakosság 12%-a magas szintű tudással rendelkezik az internethasználatot illetően, Romániában a lakoságnak mindössze 5%-a a rendelkezik ugyanezzel a szintű internetezési ismerettel. A statisztikák összességében azt jelzik, hogy az EU szintjén kialakult digitális egyenlőtlenségek Romániát hangsúlyosan érintik.

Minden társadalomban vannak olyan társadalmi csoportok, amelyek a változások előmozdítását támogató hozzáállással, értékrenddel és világképpel, viselkedési mintákkal rendelkeznek, így rés alakul ki azok között az alcsoportok között, amelyek már tapasztalták a változást, és azok között, amelyek stagnálnak, vagy lassabban kezdik meg az új technika elsajátítását. Az idős emberek a digitális média adaptációjában és/vagy familiarizációjában lemaradó társadalmi csoportot képeznek (Schreurs–Quan–Haase–Martin 2017). Romániában a 2015-ös statisztikai adatok (TEMPO Online, 2015) szerint a 65–74 éves családfővel rendelkező háztartások 40%-a, míg a 75+ éves családfővel rendelkező háztartások csupán 19,6%-a rendelkezik számítógéppel. Internetkapcsolattal pedig a 65–74 éves családfővel rendelkező háztartások 38,7%-a, míg a 75+ éves családfővel rendelkező háztartások 18,6%-a rendelkezik.

A vidéki közösségek ugyancsak hagyományosan az innovációk alkalmazásában a késő többséghez (az utolsó 34%) vagy a lemaradók (utolsó 16%) közé sorolható (Rogers 2003). A romániai kutatások eredményei szintén azt igazolják, hogy az életkor, a képzettség és a foglalkozás mellett a lakókörnyezet is igen fontos befolyásoló tényező a digitális eszközökhöz való hozzáférés területén (lásd Tufă 2010). A számítógépek hozzáférési aránya város–falu viszonylatában 3:1, az internet hozzáférés esetében pedig ez az arány 5:1-re emelkedik (Tufă 2010: 11). 2015-ben a romániai városi lakosság 72,2%-a, a vidéki lakosság 48,4%-a rendelkezett számítógéppel. Internetkapcsolata a romániai városi lakosság 71,9%-ának volt, a vidéki lakosság 46,6%-ának (TEMPO Online, 2015).

A kulturális normák, értékek, attitűdök és rituálék világnézetté szerveződnek, és jellegzetességei meghatározzák a helyi közösségeknek a digitális médiához, és általában az innovációhoz való alkalmazkodásának sikerét. Hermann Bausinger korábban már kimutatta, hogy a technológia megítélését vidéki (tehát sok szempontból hátrányos helyzetű, alacsonyabb iskolázottsági szinttel rendelkező) környezetben évszázadok óta elsősorban a bizalmatlanság jellemezte, melyhez gyakran társult a gépek démonizálása és misztifikálása (lásd Bausinger 1995). Ez a fajta magatartás – főleg az idősebb korosztály körében – a digitális médiaeszközökkel kapcsolatban is megfigyelhető. Rab Árpád egyik tanulmányában például azt írja, hogy

napjainkban az időseknek a digitális médiaeszközökhöz való viszonyulását az idegenkedés, illetve a markáns véleményformálás jellemzi, ami leginkább tartózkodást és elzárkózást jelent (Rab 2009: 54). Mivel nem látják át a működés elvét, a számítógépet „lélekkel ruházzák fel”, gyakran nevezik „szeszélyesnek”.

Ezek a féltve őrzött, és félve használt eszközök azonban az elmúlt egy-másfél évtized során helyet találtak maguknak a személyes életterben, beépültek a mindennapi eszközhasználatba, sajátos rutinokat alakítottak ki és reflexió tárgyává váltak: a használatukat övező, természetüket bemutató jellegzetes narratív bázist hoztak létre. A digitális média így végbement „megszelídítésével” (familiarizációjával) ezek az eszközök részt vesznek a világban való tájékozódásban, az otthon terének strukturalásában, az idő kitöltésében, jól eltöltésében és a társadalmi kapcsolatok alakításában is.

Az idősek esetében az élettér és a szociális kapcsolatok beszűkülésének köszönhetően megnő bizonyos lokális regiszterek és megemlékezési szertartások szerepe (vö. Keszeg 2009: 124), másrészt teret hódít a digitális médiahasználat (pl. a mobiltelefon vagy a Facebook), melyek képesek ezt a beszűkült életteret és meghibásodott szociális kapcsolathálót valamelyest kiszélesíteni/helyreállítani. Ezeket a digitális technológiákat az idős generáció protézisként kezeli.

Az idősek körében az új média eszközök használatát sok esetben a szükség, a kényszer motiválja, ugyanakkor a családi kapcsolatok ápolásának igénye erősebb motivációs tényező, mint az egyéni haszon és elégedettség növelése. Talán ezért is, ezt az eszközhasználatot intenzív érzelmi motiváció, az erős ritualizáltság és a csodálat, illetve a „technika rettenetének” keveréke jellemzik. A használati habitusok e két ellentétes irányba ható folyamat (a használat gyakoriságát növelő kommunikációs kényszer és a használatot gyengítő új médiumoktól való rettegés) erőterében alakulnak.

A digitális média társadalmi integrációjának egyenlőtlenségei

Az információs társadalom dinamikus fejlődésének, a hardverek és szoftverek újabb és újabb generációinak egyre gyorsuló elavulásának/lecserélődésének, valamint az internet-hozzáférés széleskörű elterjedésének lehetünk tanúi, és ezek a tendenciák mind a fejlett, mind pedig a fejlődő országokban egyaránt érvényesek (Correa–Pavez 2016). Mindez csak tovább mélyíti a vidék–város közötti szakadékat, és – annak ellenére, hogy számos ország komoly erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy az internet-csatlakozást serkentse a vidéki közösségekben – az elfogadás és a felhasználás mértéke nem azonos mértékű a vidéki és a városi területeken (Correa–Pavez 2016). De ugyanez a tendencia, és hasonló mértékű tudásszakadék mutatható ki a fiatal és idős generációk digitális kompetenciájának összehasonlítása esetén is (van Volkom–Stapley–Amaturo 2014).

A digitális média társadalmi használatának és a különböző életterületekre kifejtett hatásának vizsgálata az internet elterjedésének (Rogers 2003) és a digitális

szakadék kialakulásának diskurzusából gyökerezik (Hargittai 2002, van Dijk 2005, van Deursen–Helsper 2017). A digitális egyenlőtlenséget kezdetben hozzáférési nehézségekkel magyarázták (labeled as first level digital divide), azonban nagyon hamar kiderült, hogy az internethez hozzáférők között is jelentős használati különbségek tapasztalhatók (second level digital divide). Jelenleg az internethasználat eredményességére és hasznos felhasználására fordult a figyelem (third level digital divide). A kutatások szerint kapcsolat van a digitális képességek, a digitális gyakorlatok és a felhasználás eredménye között (Hofer–Hargittai–Büchi–Seifert 2019). A kutatási terület kiemelt kérdése, hogy a digitális gyakorlatok sajátosságai és a digitális műveltség színvonala milyen mértékben járul hozzá az eredményességhez és az elégedettséghez az élet különböző területén (van Deursen–Helsper 2017, Hofer–Hargittai–Büchi–Seifert 2019).

A digitális médiáról való tudás és a digitális képességek megszerzésének körülményei

A kutatások egybehangzóan jelzik, hogy a digitális műveltség túlmutat a digitális eszközök használatán, a használatához szükséges (technikai) ismeretek elsajátításán, birtoklásán. Az a fontos, ahogyan ez a tudás beépül a mindennapi gyakorlatba. Ez egyszerre „digitális viselkedés, társadalmi-kulturális gyakorlat és identitás” (ELINET 2016). A felhasználók közötti különbségek az ilyen eltérő magatartások, gyakorlatok és identitások formájában jelennek meg, amelyeket a felhasználók digitális képességei, attitűdjei, értékei és tudása alakítanak ki. Számos olyan társadalmi és kulturális mintát foglal magába, amelyek – a napi digitális tevékenységek minősége, célja, és intenzitása függvényében – eltérő módon hatnak a mindennapokra, sokféle online identitást alakítanak ki és működtetnek (Powell 2007). A különböző társadalmi csoportok, de még az azonos csoporthoz tartozó egyének is igen eltérő hozzáférési szintekkel rendelkezhetnek, melyek két véglete az értékteremtő és a csupán reprodukív használati módot jelentené (Rab 2009: 50).

A digitális műveltség tehát nem csupán eszközhasználat és -ellátottság kérdése, hanem társadalmi tény. A kutatás számára nem csupán az előállított/fogyasztott tartalom és az ezt biztosító infrastruktúra vizsgálata a fontos, hanem elsősorban az új média technológia elfogadása, a használat ténye, ennek motivációi és végül társadalmi hatása vagy eredményei is. Nemcsak azt érdemes megvizsgálni, hogy mire és hogyan használják a digitális médiát, hanem az is, hogy a használók mit gondolnak róla, mennyire tartják hasznosnak, mekkora erőfeszítésre van szükség a használatához, mennyire elégedettek az elért eredményekkel, hiszen ez nagyban befolyásolja a használat rutinjait és a felhasználói habitusokat (Davis 1989, Venkatesh–Davis 2000, Venkatesh–Thong–Xu 2012).

Az idős emberek sok esetben nem rendelkeznek elegendő tudással a digitális médiáról és ennek használati lehetőségeiről, emiatt bizalmatlanok az új médiával

kapcsolatban, amely a rendszeres digitális médiahasználat elkerülését vonja maga után (Hofer–Hargittai–Büchi–Seifert 2019).

Ugyanakkor a médiaetnográfia képviselői arra figyelmeztetnek, hogy a nemcsak az érdekelni fogja, hogy az új média miként alakítja át mindennapjainkat, hanem az is, hogy a felhasználók különböző csoportjai hogyan építik be mindennapi rutinjaikba, végső soron hogyan befolyásolják, alakítják át – éppen a tömeges használat során – az új médiát (Miller et al., 2016).

A digitális médiahasználat beépülése a Maros megyei idős emberek mindennapjaiba

Az internetet és a különböző digitális eszközöket elsősorban a családdal/rokonokkal való kapcsolattartás, kommunikáció megerősítése és/vagy a megsérült szemtől szembeni személyközi kommunikáció helyreállítása céljából használják: *most elég ha a telefonon megmondjuk, hogy jól vagyunk, vagy fényképet küldünk neki a Facebookon, hogy lássák, hogy hogy nézünk ki.* (A 56) Ez a gyakorlat elsősorban azon családok esetében vált általánossá, amelyek esetében a fiatalabb generáció a településről elköltözött, vagy külföldi munkát vállalt, ezért évente csupán néhány alkalommal tud rövidebb-hosszabb időre hazalátogatni. Ahogy az egyik interjúalany fogalmaz: *Jaj, a gyerekekkel napi szinten szoktunk beszélni, sőt, ha nem beszélünk, akkor nagyon rossz napunk van. A barátokkal pedig alkalmanként, de a gyerekeimmel nagyon fontos. Nyugtató tudni, hogy jól vannak, hogy jól van a család, az unokák, s nem utolsó sorban őket is érdekli, hogy hogy vagyunk mi. A barátokkal, rokonokkal pedig havi szinten, vagy alkalmankor, úgy, mint születésnap, névnapok, de alkalmankor inkább.;* vagy egy másik helyen pedig így érvel: *a számítógép, az használt, de a mi igényeinknek megfelel. Azt a fiam ajándékozta nekünk, mivel ő újabbat vásárolt. S így rá is beszélt, hogy vezessük be az internetet. Mert így könnyebben jutunk információhoz, újságokhoz, és könnyebben tudunk érintkezni a külföldön élő barátokkal is...* (A 54)

Mivel a 2000-es évek elején Romániában a nemzetközi telefonbeszélgetések igen magas percdíjjal rendelkeztek, a családtagok leginkább a különböző internet alapú, ingyen igénybe vehető szolgáltatások használatára specializálódtak. A kezdeti időszakban elsősorban a Skype-ot használták, ma ismert a Messenger is.

A kapcsolattartás mellett az interjúalanyok elsősorban a hírek, a nők többsége pedig a különböző ételreceptek olvasását emelik ki, mint rendszeres online tevékenységet.

A fiatal családok körében, már a 2-3 éves gyermekek esetében is egyre inkább elterjednek a különböző táblagépre és okostelefonra tervezett online videók és játékok. Annak érdekében, hogy ezek számukra a nagyszülőknél is hozzáférhetőek legyenek, az idős generáció tagjai közül egyre többen döntenek úgy, hogy internet bérletet kötnek és táblagépet vásárolnak. Ezek az időskorú felnőttek, gyakran csak passzív szemlélőként, mintegy az unokák válla fölött átnézve, vesznek részt ezeknek

a technológiáknak a használatban: *ha itt van a kisunokám, s a tabletre feltesz a férjem egy játékot, akkor leülök mellé asszisztálni, s ő magyarázza nekem, s persze, hogy élvezem, hogy ő hogyan szórakozik. De csak nézőként.* (A 54)

Ezek az időskorúak később fokozatosan, az unokák felügyelete alatt, önálló felhasználókká válnak. Internethasználat szempontjából a fordított szocializáció jelensége tapasztalható, hiszen az idős emberek között sokan az „unokák tanítványainak” tekinthetők.

Az interjúkból az derül ki, hogy van egyfajta funkcióeloszlás a különböző digitális eszközök használata terén: míg a tévét elsősorban az esti órákban nézik, és a szórakozást szolgálja, addig a laptop és okostelefon elsősorban a kapcsolattartást szolgálja. Az egyik interjúalany ezt tételelesen meg is fogalmazza: *kezdjük a televízió-nál. A szabadidőm kitöltése vagy esti szórakozásom mondjuk inkább így, a laptop az a Facebook és a kapcsolattartás, és a telefon az nyilván úgy a kapcsolattartás.* (A 40) Ugyanakkor azt is meg kell említenünk, hogy az időskorúak esetében a különböző digitális eszközök és a különböző médiumok egyszerre és szinte egyenlő arányban vannak használatban. Az interjúalanyok szinte kivétel nélkül néznek tévét, hallgatnak rádiót és interneteznek. Sőt újságot, és regényeket is olvasnak. Ebben a környezetben tehát nem jellemző az az általános tendencia, amelyet a szakirodalom a kanibalizálódás fogalmával ír le (vö. Fehér 2016: 22).

Az idős emberek körében, akik rendszeres internethasználónak számítanak, jellemző a szociális médiának a szórakozás, a szabadidő eltöltésének céljával történő használata is. Ennek okait a következőkben azonosíthatjuk: (1) az időskorúak a nyugdíjba vonulással, illetve a mezőgazdasági, megerőltetőbb háztáji/kerti munkák feladása következtében felszabadult idővel nem tudnak mit kezdeni, (2) a gyermekek és unokák bátorítása/elvárása (ahhoz, hogy játszani tudjanak az unokákkal, be kell kapcsolódniuk a tevékenységeikbe, ehhez viszont lépést kell tartani velük a médiahasználat/internethasználat terén is³).

Főleg az egyedül élő idősök esetében a digitális eszközöknek az egészség megőrzésében⁴ és a biztonságérzet megteremtésében is fontos szerepük van. Ez utóbbit elsősorban a mobiltelefon biztosítja, hiszen ez teszi lehetővé, hogy baj/rosszullét esetén azonnal segítséget tudjanak hívni. Ezzel magyarázható, hogy a telefont éjszakára az ágy közvetlen közelében (éjjeli szekrényen, asztalon, ablak párkányán) tartják.

Hogy milyen fontos szerepe van a telefonnak a biztonságérzet szempontjából, jól érzékelteti az alábbi interjúrészlet: *valamilyik nap lemerült s nem tudtam mit kell csinálni, s kimentem a kapuba s mondom, s gondoltam akárki jön, akkor leállítom, hát már szürkület volt, s mit csináljak reggelig, ha beteg leszek a szomszédok is le*

3 Ezt sugallja a következő interjúrészlet is: *Én eleinte nem voltam nagyon elragadtatva, de arra is gondoltunk, hogy az unokák rajzfilmet, mesefilmet tudnak nézni, amikor nálunk tartózkodnak...* (A 54)

4 Ezalatt azt értjük, hogy az internetet arra használják, hogy különböző betegségekre gyógymódokat, recepteket keresnek, de itt nézik meg egy-egy gyógyszer mellékhatásait, illetve a gyógyszerre vonatkozó használati utasításokat: *Meg szoktam nézni például a gyógyszereket, vagy egy-egy receptet, vagy... ilyesmit. Vagy, ha nem értem egy szónak az értelmét, rákeresek, hogy mit jelent...* (A 54); vagy: *megnéztük a recepteket, megnéztünk egészségügyi cikkeket* (A 45).

voltak feküve. S hát aztán jött egy unokatestvérem kocsival ott lent laknak, s aztán intettems megálltak s mondom, né bajban vagyok a telefonnal, s azt mondja Jóska, Jóskának hívják az urát, s azt mondja há Bözsi néni, azt mondta, hogy a gombot dugja be a töltőbe. (A 62).

Ugyanakkor néhány esetben az internet és a közösségi média a szórakozás mellett a hitéletben játszik fontos szerepet: [a] Facebook-ot, az ismerőseket bámulom, YouTube-ot, ezen inkább református prédikációkat, mint például Cseri Kálmán prédikációkat, Bódis Miklós prédikációkat, a református férfikórust hallgatom és nézem is. Ezeket szeretem. (A 39).⁵

A vizsgálatba bevont idős emberek nem használták a digitális médiát gazdasági, politikai vagy kulturális célok elérésére, a nyilvános vagy akár a félig nyilvános digitális platformokon zajló tevékenységekbe való bekapcsolódásra és részvételre (pl. munkahelykeresés, pénzügyi műveletek, szavazás, állampolgári jogok érvényesítése, online közösségekben való aktiválás, stb.)

A Maros megyében élő idős romániai emberek digitális médiahasználatának sajátosságai

A különböző európai, vidéki és városi térségekben végzett kutatások azt jelzik, hogy azok az idős generációk, akik már internet-felhasználók, azok többnyire heti/napi rendszerességgel használják (Rab 2009). Ezt az általunk végzett vizsgálat is visszaigazolja.

Az időskorúak körében a digitális eszközök használatát erős ritualizáltság, az adott számú cselekvéssor mechanikus végzése jellemzik. Az eszközhasználat ritualizált jellege elsősorban abból adódik, hogy az időskorúak nem látják át az eszköz működését, az egyes műveleteket több esetben a segítőktől eltanult és egy-egy – a számítógép közelében tartott – füzetlapra feljegyzett lépéssor gépies követését jelenti. Erről az egyik interjúalany például így vall: *a billentyűzetem az nem magyar. És akkor le van írva, hogy hol a kérdőjel, hol vannak az ékezetes magánhangzók... Ezek le vannak írva. Az ékezetes magánhangzókat kezdem már nagyon jól tudni, a ritkábbakkal van nehézségem, például a hosszú ű, de az á, az é, a hosszú í, rövid i, ezek nem probléma, és ezek le vannak írva. Hol a kérdőjel, hol a felkiáltójel. Tehát ezek egy kicsit... De ezeket leírtam, és onnan alkalmazom. (A 40)*

Technikai szempontból ez a fajta eszközhasználat korábban is jellemző volt az idős generációra. A rendszerváltást követő években az idősek tévé és rádióhasználatára hasonló eljárások voltak megfigyelhetők. Ugyanakkor, részben ezzel a problémával függ össze, hogy az idősek internethasználata viszonylag kevés számú program használatára és csupán néhány oldal látogatására szorítkozik, de ugyanez jellemző az eszközök száma tekintetében is.

⁵ Itt tartjuk fontosnak megjegyezni, hogy ez az interjúalany az általa nézett tévéműsorok között is több vallásos műsort említett meg.

A növekvő gazdasági mobilitás és munkamigráció következtében távolra került családtagokkal az otthonmaradt idős generáció tagjai elsősorban két eszköz révén tartják a kapcsolatot. Ez a mobiltelefon és az internet. Az idősök körében a két eszköz/médium komplementer jellegű használata jellemző. A mobiltelefon a közvetlen emberi kommunikációt kiváltó/helyettesítő digitálisan közvetített kommunikációt biztosít, anélkül, hogy teljes mértékben visszaadná a közvetlen emberi kommunikáció multimediális jellegét (vö. Benczik 2001). Az internet által közvetített személyközi kommunikációban – elsősorban a Skype és a Messenger révén – a hang képi dimenzióval is kiegészül. A közösségi média (a Facebook) pedig elsősorban a kapcsolattartás tág keretét/kontextusául szolgál, ahol az otthonról távol élő családtagok, rokonok és ismerősök életének fontos eseményeinek nyomon követése, és a lájkok, kommentek mentén történő nyugtázása zajlik. Bár a program nyújtotta kommunikációs lehetőségek (kedvelés, hozzászólás, üzenet írása) ritkábban kerülnek kihasználásra.

Az aktív használat mellett az idősökre egy másfajta, leginkább passzívnak nevezhető használat is jellemző. Ez alatt azt a gyakorlatot értjük, amikor az idős generáció tagjai a gyermekek, unokák „válla fölött” nyer betekintést az internet világába. Ezekben az esetekben elsősorban a fiatalabb generáció saját közösségi oldalán mutat meg valamely rokonról, ismerősről képeket, az idősebb családtag nevében ír levelet/üzenetet valamelyik térben távoli rokonnak, egykori barátnak, esetleg valamilyen, az idősebb generáció tagját érintő információt keres egy-egy böngészőprogram segítségével.

Korábban már idéztük Herman Bausinger megállapítást, mely arra hívja fel a figyelmet, hogy az új technikai eszközök, miközben átalakítják mindennapi rutinjainkat és a világról alkotott elképzeléseinket, gyakran korábbi „közösségi formákat” is visszahoznak a használatba (Bausinger 1995: 40). Ez az időskorúak internetezési szokásai és digitális eszközhasználata terén a kollektív médiafogyasztás sajátos formáját aktivizálta újra: *hát leginkább egyedül szoktam internetezni, de megtörténik az is, hogy a barátnőm átjön, akkor ketten böngésszük, beszélgetünk a témákról, tehát van úgy, hogy ketten. A férjem is gyakran ott van mellettem. Ha valami érdekest látok, és ő nincs mellettem, akkor leírom, mivel én nem tudom lementeni, ha ő van a közelemben, akkor megkérem, hogy mentse le, ő már jól érti magát, úgyhogy ez attól függ, hogy ki van a házban, ki van otthon, milyenek a körülmények, tehát sok mindentől függ, de legtöbbször egyedül szoktam.* (A 45) Vagy egy másik alany, arra a kérdésre, hogy miként tartja a kapcsolatot a külföldön élő gyermekeivel a következőt válaszolta: *Mobiltelefonon, ritkán a szomszédba megyek és ott a Messengeren, este, mikor hazajönnek a munkából* (A 39). Ez a fajta digitális eszközök- és médiahasználat az 1950-60-as évek kollektív rádióhallgatási, illetve az 1990-es évek első felére jellemző közös tévénézési gyakorlatát idézi.

A család és a segítők szerepe a digitális médiáról szóló tudás és a digitális képességek elsajátításában a Maros megyei idősök esetében

A digitális eszközök elsősorban a család közvetítésével kerülnek az idős generáció tulajdonába. Vagy úgy, hogy a gyermekek, unokák az idős családtagoknak ajándékozzák az általuk kiselejtezett, lecserélt digitális eszközeit, vagy úgy, hogy újat vásárolnak nekik: *A számítógép, az használt, de a mi igényeinknek megfelel. Azt a fiam ajándékozta nekünk, mivel ő újabbat vásárolt. S így rá is beszélt, hogy vezessük be az internetet. Mert így könnyebben jutunk információhoz, újságokhoz, és könnyebben tudunk érintkezni a külföldön élő barátokkal is... Én eleinte nem voltam nagyon elragadtatva, de arra is gondoltunk, hogy az unokák rajzfilmet, mesefilmet tudnak nézni, amikor nálunk tartózkodnak...* (A 54) De arra is van példa, hogy szomszédok,⁶ vagy a telefontársaság alkalmazottja⁷ javasolja az újabb generációs eszköz (okostelefon) és az internetbérlet megvásárlását.

Az általunk készített interjúk között van néhány olyan eset is, amikor az idősök saját elhatározásból vásárolnak okos telefont és laptopot, illetve kezdenek el internetezni. De ezekben az esetekben is érzékelhető a közvetlen környezetből jövő motiváció: a gyermekek, az unokák illetve a szomszédok már használják ezeket az eszközöket és nem akarnak „lemaradni”. Ugyanakkor 65+ generációból egy kisebb, de korántsem elenyésző, része aktív dolgozóként, munkahelyi körülmények között ismerkedett meg a számítógéppel, vagy a gyermekei számára vásárolt még az 1990-es évek második felében számítógépet. Az ő esetükben a számítógép használata nem, csupán az internetezés jelentett némi nehézséget.

A szakirodalom egybehangzó megállapítása szerint, az idősök digitális kompetenciájának alakulása szempontjából is jelentős szerepe van a segítőknek (lásd Rab 2009: 51–52). Az idős generáció a közvetlen környezetükben található és a digitális eszközök használata terén jártasabb személyek tudását gyakran veszik igénybe egy-egy személyes probléma megoldása esetén. Ezek a segítők elsősorban a szűkebb családból (gyermekek, unokák) kerülnek ki, de a segítők között ott találhatóak a rokonok, illetve közeli ismerősök, szomszédok, vagy – ritkább esetben – valamely „specialisták” is.⁸ A digitális műveltség terjedése azonban elsősorban családon be-

6 Egyik interjúalany arra a kérdésre, hogy ki szokott a segítségére lenni az internet használata során a következőt válaszolta: *Ameddig még itthon volt a fiam, addig ő segített elsősorban, másképp... Hát a szomszédjaim!* (A59) Egy másik interjúalany pedig szintén úgy nyilatkozott, hogy *[az internetet] a szomszéd segítségével használom* (A39).

7 Például: *A férjemnek épp lejárt a 2 éves szerződése mikor elment a boltba, és akkor ott ajánlotta az egyik elárúsító, hogy bérletmeghosszabbítással kap ingyen egy új telefont. Végül, hát beleegyezett. Azóta van Facebook profilja s minden alkalommal, ünnepnapokon felköszi a rokonokat, ismerősöket. Most, hogy Heniék [második lánya] Svédországban laknak, akkor küldenek képeket, mi is küldünk. Meg kapcsolattartásra is használjuk.* (A 66).

8 Például: *Volt már olyan, hogy nem tudtuk mi a gond aztán az enyémről felhívtuk Gazsit, ő mondta mit csináljunk vagy ha nem boldogultunk akkor sem akkor elment a férjem az Orange boltba s ott a lányok megcsinálták.* (A 66).

lül zajlik, a családtagoknak kiemelt szerepe van ennek a tudásnak a „behozásába” (vö. Rab 2009: 52): *A fiam tanította meg a férjem. Ő pedig engem az alap dolgokra, s van, amire magamtól jöttem rá. A kezdeti nehézség, az a pánik volt, hogy elnyomok egy gombot, s mi történik, hogy nem csinálok esetleg valamit hibásan, vagy belépek egy fizetési oldalra, s esetleg plusz költséget generálok...* (A 54) Egy másik interjúalany pedig így vall erről: *Hát az internetezés, az egy későbbi dolog volt, először a férjemet tanította meg az unokám, ők beszélgettek, ők mindent csináltak, nézték a híreket, ők mindent elkövettek, amit lehet az interneten, én csak irigykedve figyeltem. Nem mertem beleszólni, mert én kicsit későbbre tanulok, mint ők, na de mikor az unokám elment, akkor a férjemet nyaggattam, nyaggattam, addig nyaggattam, ameddig megtanított engem is.* (A 47)

A fent felsorolt segítőknél elsősorban a technológiával való „első” találkozás-kor és a házasítás kezdeti időszakában, esetleg a technológia átalakulását, az újabb generációs eszközök és/vagy programok megjelenését követő időszakban volt/van jelentős szerepük, de a mindennapi használat során az időskorúaknak is elsősorban a személyes kompetenciákra kell támaszkodniuk. Ez még inkább igaz azokban az esetekben, amikor az idős személyek egyedül maradnak. A kutatás során elkészült interjúk arra utalnak, hogy azok az idős emberek adaptálták sikeresebben az új technológiát, akik egyedül maradtak, ezek az idős emberek ugyanis sokkal inkább rá vannak kényszerülve arra, hogy megbirkózzanak a technológiával, hiszen ettől függ, hogy kapcsolatban tudnak-e maradni az otthontól távol került gyerekeikkel, unokaikkal.

Ettől függetlenül a segítő szaktudásának igénybe vételére alkalmanként szinte mindenkinek szüksége van. Erre elsősorban az előforduló üzemzavarok, az új eszközök beállítása/üzembe helyezése, vagy egy-egy új program/már használt program újabb generációjának megjelenése idején kerül leginkább sor.

A digitális technológia elsajátítása és az internet használata tehát elsősorban társadalmi közvetítők segítségével történik (lásd Rab 2009: 51).

Összegzés

A mindennapi létünk fokozódó digitalizációja, mediatizálódása és virtualizálódása (lásd Fehér 2016: 23) következtében a digitális eszközök birtoklása, a digitális írástudás, a digitális kultúra használatához szükséges kompetenciák/rutinok megszerzése, a társadalom irányából jövő digitális felhatalmazás nélkül a kommunikáció, a különböző interperszonális kapcsolatrendszerek fenntartása, az öngondoskodás, a szabadidő hatékony megszervezése, bizonyos javak beszerzése, egyáltalán a teljes-lét érzetének biztosítása az idős korosztály számára majdhogynem teljesen lehetetlennek tűnik.

Az idős emberek körében az új médiás eszközök használatát a szükséglet, a kényszer motiválja, de az eszköz „megszelídítésével” (familiarizációjával) ezek az eszközök részt vesznek az idő kitöltésében, jól eltöltésében is. Ugyanakkor, ezt az eszközhasználatot az erős ritualizáltság és bizalmatlanság/bizonytalanság jellemzi. S a használati habitusok két ellentétes irányba ható folyamat, a használat gyakoriságát nö-

velő kommunikációs kényszer és a használatot gyengítő új médiumoktól való rettegés erőterében alakulnak. A digitális média jelentős szerepet kap az idős emberek egyéni és szociális hátrányainak leküzdésében, hiszen az egyéni érdeklődést kielégítő információkeresés és a családdal való kapcsolatfenntartás és kommunikáció megvalósításában a digitális média kiemelkedő szerepet tölt be.

Az idősök körében a digitális eszközök használata az előző korszakok média- és eszközhasználata során kialakult, azokra jellemző gyakorlatok mintájára történik, melyet – főképp a technológia familiarizációjának kezdeti szakaszában – az egyén szűkebb környezetből jövő segítők gyakori igénybe vétele, kisebb részben pedig a társas (közös) használat, jellemez.

Szakirodalom

Bausinger, Hermann

1995 *Népi kultúra a technika korszakában*. Osiris–Századvég, Budapest.

Benczik Vilmos

2001 Másodlagos szóbeliség és mobil telefónia. In: Nyíri Kristóf (szerk.): *A 21. századi kommunikáció új útjai. Tanulmányok*. MTA Filozófiai Kutatóintézete, Budapest, 11–23.

Correa, Teresa – Pavez Isabel

2016 Digital Inclusion in Rural Areas: A Qualitative Exploration of Challenges Faced by People From Isolated Communities. *Journal of Computer-Mediated Communication* 21. (3) 247–263.

Davis, Fred D.

1989 Perceived Usefulness, Perceived Ease of Use and User Acceptance of Information Technology. *MIS Quarterly* 13. (3) 319–340.

ELINET

2016 *Position Paper on Digital Literacy*. Lifelong Learning Programme. (Elérhetőség: <https://goo.gl/hqKHLp>; letöltve: 2018. márc. 25.)

EUROSTAT

2016 Digital Economy and Society. (Elérhetőség: <https://goo.gl/nUPSsk>; letöltve: 2017. nov. 4.)

Fehér Katalin

2016 *Digitalizáció és új média. Trendek, stratégiák, illusztrációk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hargittai, Eszter

2002 Second Level Digital Divide: Differences in People's Online Skills. *First Monday* 7. (4) 1–17.

Helsper, Ellen Johanna

2012 A Corresponding Fields Model for the Links Between Social and Digital Exclusion. *Communication Theory* 22. (4) 403–426.

Hofer, Matthias – Hargittai, Eszeter – Büchi, Moritz – Seifert, Alexander

2019 Older Adults' Online Information Seeking and Subjective Well-Being: The Moderating Role of Internet Skills. *International Journal of Communication* 13. 4426–4443.

Keszeg, Vilmos

2009 20. századi életpályák és élettörténetek. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Átjárók. A magyar néprajztól az európai etnológiáig és a kulturális antropológiáig*. L'Harmattan – PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest, 95–133.

Livingstone, Sonia – Mascheroni, Giovanna – Staksrud, Elisabeth

2015 Developing a Framework for Researching Children's Online Risk and Opportunities. *EU Kids Online*. 1–21. (Elérhetőség: www.eukidsonline.net; letöltve: 2018. nov. 4.)

Miller, Daniel – Costa, Elisabetta – Hynes, Nell – McDonald, Tom – Nicolescu, Răzvan – Sinanan, Jolynna – Spyer, Juliano – Venkatraman, Shriram – Wang, Xinyuan

2016 *How the World Changed Social Media*. UCL Press, London.

Molnár Szilárd

2010 Információs társadalom korhatárok nélkül. *Információs Társadalom* 10. (1) 49–56.

Powell, Annette Harris

2007 Accessing, Habits, Attitudes and Engagements. Rethinking Access as Practice. *Computers and Composition* 24. 16–35.

Rab Árpád

2009 A magyarországi idős korosztály információs írástudása és motivációi. *Információs Társadalom* 9. (4) 55–69.

Rogers, Everett

2003 *Diffusion of Innovations*. Simon and Schuster, New York.

Schreurs, Kathleen – Quan-Haase, Anabel – Martin, Kim

2017 Problematizing the Digital Literacy Paradox in the Context of Older Adults' ICT Use: Aging, Media Discourse, and Self-Determination. *Canadian Journal of Communication* 42. (2) 359–377.

Szécsi Gábor

2013 *Nyelv, média, közösség. Közfősségfogalom és nyelvi kommunikáció az információ korában*. Gondolat, Budapest.

Szijártó Zsolt

2015 „Forró témák” a Z generáció kutatásában: fogalmi keretek – módszertani megközelítések. In: Törőcsik Mária (szerk.): *A Z generáció magatartása és kommunikációja*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 33–51.

TEMPO Online

2015 (Elérhetőség: <http://statistici.insse.ro:8077/tempo-online/#/pages/tables/insse-table>; letöltve: 2017. nov. 4.)

Tufă, Laura

2010 Diviziunea digitală. *Calitatea vieții* 21. (1–2) 71–86.

van Deursen, Alexander Jam – Helsper, Ellen J.

2017 Collateral Benefits of Internet Use: Explaining the Diverse Outcomes of Engaging with the Internet. *New Media & Society* 20. (7) 1–19.

van Dijk, Jan

2005 *The Deepening Divide. Inequality in the Information Society*. Sage, London.

van Volkom, Michele – Stapley, Janice C. – Amaturro, Vanessa

2014 Revisiting the Digital Divide: Generational Differences in Technology Use in Everyday Life. *North American Journal of Psychology* 16. (3) 557–574.

Venkatesh, Viswanath – Davis, Fred D.

2000 A Theoretical Extension of the Technology Acceptance Model. Four Longitudinal Field Studies. *Management Science* 46. (2) 186–204.

Venkatesh, Viswanath – Thong, James Y. L. – Xu, Xin

2012 Consumer Acceptance and Use of Information Technology: Extending the Unified Theory of Acceptance and Use of Technology. *MIS Quarterly* 36. (1) 157–178.

Utilizarea mediei digitale în cadrul oamenilor în vârstă din județul Mureș

Studiul de față se angajează în cercetarea utilizării mediei digitale de către generațiile în vârstă din județul Mureș (din mediul rural și urban), adică utilizarea individuală și colectivă a diferitelor dispozitive digitale, respectiv practicile de comunicație bazate pe media nouă. Prima parte a studiului prezintă procesul de integrare a mediei digitale în societate și în viața ei de zi cu zi, apoi specificitățile cunoștințelor despre media digitală și a dobândirii abilităților necesare utilizării ei, iar a doua parte oferă o prezentare a utilizării mediei digitale de către persoanele în vârstă din județul Mureș. Studiul se bazează pe o cercetare explorativă calitativă, a cărei scop a fost schițarea situației din România, descoperirea impedimentelor cu care se confruntă generațiile în vârstă în cazul utilizării dispozitivelor digitale, respectiv pregătirea terenului pentru o cercetare mai amplă.

Digital Media Use of Older Adults in Mureș County from Romania

This paper analyses the media use of older adults from Mureș County (village and small-town), i.e., their individual and collective use of various smart devices and their new media-based practices, with particular focus on qualitative aspects, while also mapping the effects (efficiency and satisfaction) of digital practices on various life areas. The first part of this paper examines the integration of digital media into our current society and everyday life, along with the characteristics of the knowledge and skills acquisition related to digital media. The second half, grounded on empirical qualitative data, offers insight into the digital media usage practices of older people in Mureș County from Romania, as well as into their opportunities and the contexts regarding the knowledge and skills acquisition necessary for the use of digital media. The paper is based on an exploratory qualitative research, aimed at offering insight into the Romanian situation, at identifying the obstacles to the digital media use of the older people living in rural areas, and at laying the groundwork for a more extended study.

Kurucz Réka

Gazdából borász?

A kisüzemi szőlőtermesztés néprajzi vizsgálata a Villány-Siklói borvidék nyugati részén a TSZ-szervezéstől napjainkig

A rendszerváltás után a villányi gazdák elsőként léptek piacra kisüzemi keretek között termelt boraikkal. Mára nem egy országosan is ismert borászáttá fejlődött közülük. A köztudatban e borvidék prosperáló képe rögzült, ugyanakkor a borvidékhez tartozó 17 település esetében a szőlőművelés helyzete meglehetősen heterogén képet mutat. Az itt élő társadalmi csoportok eltérőképpen reagáltak a politikai és gazdasági változásokra, és ez voltaképpen az 1960-as évektől tendenciaszerűen mutatkozik. Korábbi kutatásaim során a borvidék egy kistelepülésének, Túrony szőlőművelésének történetét vizsgáltam. A környékbeli szőlőművelés történetileg változó képezének megismerése keltette fel érdeklődésemet az eddigiekben a Villány-Siklói borvidék területén kevésbé vizsgált egykori kisparaszti művelésben lévő szőlők iránt. Így vált célommá a kisparcellás szőlőket érintő üzemszervezeti változások vizsgálata, a jellemző gazdálkodási stratégiák feltérképezése, melyet jelen tanulmányban a Villány-Siklói borvidék nyugati felén elhelyezkedő két falu, Túrony és Hegyszentmárton szőlőterületeire korlátozok. A szőlőbirtokosok válaszai a rendszerváltás utáni megváltozott gazdasági helyzet kínálta feltételekre nem függetleníthetők a térségi előzményeitől, a háztáji szőlők gazdasági és társadalmi szerepétől e területek lakóinak életében és megélhetésében, ezért a szőlőterületek helyzetét az 1950-es évektől kísérem végig.

Összefoglalva Túrony és Hegyszentmárton szőlőhegyeink néprajzi változásvizsgálatát kívánom megvalósítani az (egykori) háztáji kisparcellák gazdasági szerepének átalakulására és a hozzá kapcsolódó gazdasági stratégiák változására szűkítve témámat, a rendszerváltástól napjainkig.

Anyaggyűjtésem során a gazdálkodásra fókuszáló félig strukturált mélyinterjúka¹ és fényképes dokumentációt készítettem. Ezek mellett legfontosabb forrásként a

1 Míg Túronyban helyi kötődésem révén jól ismerem a szőlősgazdákat, Hegyszentmártonban a helyszíni kutatás során a kezdetekben elsősorban a hólabdaelv és a véletlenszerűség érvényesült.

statisztikai adatok, térképek, levéltári források valamint a hegyközségi nyilvántartások publikus része szolgált. A jelenkori falusi és szőlőhegyi életvilágokba betekintés adó résztvevő megfigyelésre elsősorban Túrony esetében volt lehetőségem, mint egykori túronyi lakos és az egyik helyi bortermelő család tagja. A pécsi Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszéknek köszönhetően hallgatókat is sikerült bevonni a gyűjtési munkákba.

A szőlőhegyek átalakulásának kutatása: példák és párhuzamok

A néprajzi kutatás az utóbbi évtizedekben nagy hangsúlyt fektetett a szőlőhegyek változásának vizsgálatára. Az általam vizsgált témához elsősorban a vasi, a Lendva-vidéki, a Szeged környéki, a tokaji, a vajdasági és a soldvadkertti kutatások szolgáltattak nagyon fontos párhuzamokat (Hajdú 2013; Illés 2005, 2010, 2017; Kemény 2005; Mód 2016; Mód–Simon 2002, 2005; Simon 2016; Schwarz 2002). Az 1990-es évektől általános jelenség, hogy átfogó változás zajlik a kisparcellás szőlőhegyek szőlőkultúrájában. Mód László és Simon András a Lendva-vidéken gazdálkodásbeli és ehhez szorosan kapcsolódó szokásbeli változást mutattak ki (Mód–Simon 2005). Az „apróparcellás (utó)paraszti szőlőhegyek átalakulása igen érzékletesen magukon viseli a vidék politikai rendszerváltás (1989/90) utáni két évtizedének társadalmi-kulturális átalakulását” – írja Illés Péter. Az általa kutatott Vas megyei szőlők esetében e változásokat elsősorban a tradíció- és közösségvesztés, valamint a tradíció és közösségteremtés változó állapotaira vonatkoztatja. Kérdése, vajon a térség aprófalvaihoz kapcsolódó szőlőhegyek meddig tudnak eleven és alakuló társadalmi terek maradni, annak ellenére, hogy többnyire nem tartoznak az önellátás szintjét meghaladó elismert történelmi borvidékek közé (Illés 2017:11)? Tanulmányaiból kirajzolódik, hogy a délnyugat-dunántúli részen, az általam vizsgált területhez hasonlóan a szőlőhegyi közösségek kihalófélben vannak. Ugyanakkor a vasi kisparcellás szőlőhegyek fenntarthatóságában ma sem a vonatkozó jogi keretek a meghatározók, sokkal inkább a szőlőhegyek társadalmi- és kulturális életben betöltött mindenkori szerepe. A régies szokásvilágot tovább életető reliktum területekké váltak, idővel emlékezetközösségekké alakulta, melyeket jellemzően kulturális egyesületek működése is éltet (Illés 2017:13). Mód László és Simon András a Lendva-vidéki szőlőtermő táj változásvizsgálatát elvégezve megállapították, hogy a kisparcellás birtokszerkezet napjainkig megmaradt a területen, valamint bemutatják az 1990-es évek után létrejött, szőlősgazdákból álló egyesületek szerepét, melyek célja elsősorban a bor minőségének javítása volt (Mód–Simon 2005). A hasonló jellegű, de jelentéktelen léptékű civil szerveződések az általam vizsgált településeken épp a rendszerváltással szűntek meg, amikor is a borvidéki státusból fakadóan egyébként is magasabb fokú szabályozásnak kellett megfelelniük a helyi termelőknek. A borvidéki szabályozás, azóta is egyre szigorodó követelményeket támasztva nehezedik a kistermelőkre, melyet saját tapasztalataimon túl Hajdú Ildikó tokaji

gazdaság antropológiai tanulmánya is megerősít (Hajdú 2013). A borvidéki területeken megindul a kisparcellák összevonása, mely a rendszerváltástól napjainkig tartó folyamat, lépései az általam bemutatásra kerülő két szőlőhegyen jól követhetőek. A vasi és a lendvai kutatások egyaránt bemutatnak a szőlőhöz és borhoz kapcsolódó, élő, sőt akár kitalált és bevezetett szokásokat, rítusokat. Az említett kutatások azt is kimutatták, hogy az ott megvalósult vízellátás nagymértékben hozzájárul a szőlőhegyek benépesüléséhez, egyre gyakoribb a minden igényt kielégítő lakóépületek szőlőbeli megjelenése (Mód–Simon 2005, Illés 2017).

A már említett, tokaji területeket tárgyaló gazdaságantropológiai tanulmány (Hajdú 2013) és Schwarcz Gyöngyi a soltvadkerti szőlő- és bortermelők 1990-es évekre jellemző megélhetési stratégiáit bemutató tanulmánya sok ponton egyezést mutat az általam vizsgált területek kistermelőinek helyzetével, melyekre a szőlőművelési stratégiák részletes bemutatásánál térek ki.

Túrony és Hegyszentmárton szőlőhegyeinek adottságai

Általános jelenség, hogy a borvidék nyugati, siklósi körzetébe eső települések neve és bortermelése nincs bent a köztudatban. Túrony és Hegyszentmárton is olyan szőlőhegygel rendelkezett a múltban, ahol a nagybirtok nem volt jelen, a szőlőket a falvakban lakó parasztgazdaságok birtokolták. Túronyt személyes kötődés alapján, a helyszínnel és az itteni termelőkkel kialakult személyes kapcsolatok miatt, Hegyszentmártont pedig a kiterjedt és ma is művelt szőlőhegye, továbbá a borvidéki legnyugatabb elhelyezkedése miatt választottam. Tudatosan kerestem Túrony mellé olyan kontroll települést, mely szintén távol esik Villánytól.

A Villány-Siklósi borvidék 5000 hektárnyi szőlőtelepítésre bejegyzett területéből jelenleg 2500 hektáron található szőlő. Ebből az 5000 hektárból Hegyszentmárton határában 300, Túrony határában 200 hektár található, a szőlővel ténylegesen eltelepített területek aránya azonban igen eltérő. A szőlőhegyek képe szempontjából szinte napjainkig meghatározó a kisüzem, melynek a történeti térképek szerint is komoly tradíciója van.² A rendszerváltás óta zajló birtokkoncentráció eltérő mértékben érintette a két település szőlőit, mely elsősorban a különböző adottságokkal magyarázható. Hegyszentmárton a Sellyei Járáshoz tartozik, jellemzően előregedő baranyai kistelepülés, lakosainak száma 411 fő. Kiváló termőadottságokkal bír, határába eső részén a Villányi-hegység északi oldala erdő, maga a szőlőhegy déli, dél-nyugati fekvésű. Előnye, hogy a terület kelet-nyugati irányba enyhén emelkedik, így a lapos területek is 105 m felett helyezkednek el. A szőlőhegy tehát egy közel vízszintes fennsík, ragyogó lehetőséget ad nagyüzemi, gépi művelés kialakításához is. További hatalmas előnye, hogy közel 4 km aszfaltút tárja fel a szőlőhegyet. A település határába eső 300 hektárszőlőkataszteri besorolású területből mindössze 15 hektár II. osztályú, a többi I. osztályú szőlőterület. Jelenleg 120 hektár regisztrált

2 Kataszterti térképek 1866: Túrony, Hegyszentmárton (www.mapire.eu).

ültetvényfelülettel rendelkezik, mely kezdi megközelíteni a filoxéravész előtti 195 hektáros állapotot. A KSH³ adatai szerint 1984-ben volt a legkevesebb, mindössze 73 hektárnyi szőlő a területen. Jelenleg e területek a borvidék viszonylag frekvenciát részét képezik, 1 hektár eltelepített szőlő forgalmi értéke 11-12000000 ft.

Túrony a Tenkes-hegy északnyugati lábánál fekvő aprófalú, mindössze 268 lakossal. Népeiségre szintén jellemző az előregedés, itt is általános probléma a helyi munkalehetőség hiánya. A Tenkes oldaláról lefutó lejtők szintén borvidéki besorolásúak, sőt a borvidék kapuja épp Túrony határában áll az 58-as főúton, ám a szőlővel beültetett területek mértéke igen alacsony napjainkban. Túronyban 200 hektár a szőlőkataszteri besorolás alá eső terület. A filoxéra vész előtti 94 hektár szőlőhöz képest 1984-ben 17 hektárt⁴ tartott nyilván a KSH, mely az OFTH adatai szerint 2010-re mindössze további 11 hektárral gyarapodott.⁵ A siklósi Tenkes Hegyközség nyilvántartása szerint jelenleg mindössze 21 hektár körül mozog a szőlővel betelepített regisztrált ültetvények nagysága Túronyban.⁶ A változás mértéke igen jelentős. Az I. osztályú szőlőkataszteri besorolása, el nem telepített területek forgalmi értéke a polgármester becslése szerint 3-5 millió ft/ha, ugyanakkor meghirdetett területeit ő maga sem tudta eladni.

Előzmények: a szőlő- és borgazdálkodás múltja

A levéltári források arra engednek következtetni, hogy a településeken a 16. századtól kialakult szőlőkultúra és bortermelés folyt, amit egyéb történeti források is megerősítenek (Vályi 1799: 541; Fényes 1841:42, 1851: 225, 1865–1866, Pesty 1865: 205–206). Sőt, a római hódoltság idejében is feltételezhető a szőlő- és bortermelés a déli fekvésű hegyoldalokon (Győrffy 1963: 247, 250). Ezek részletes bemutatására és értelmezésére e tanulmány keretei közt nincsen lehetőségem, mindössze azon jelenségekről szöveg vázlatosan, mely az 1950-es évektől bekövetkező változások megértéséhez fontosak lehetnek.

Keleti Károly 1873-as szőlészeti statisztikája a gazdák számát is megadja községenként, így megállapítható az átlagos birtokméret, mely mindkét település esetében kisparcellás szerkezetet mutat.⁷ A helyi emlékezet szerint, mely körülbelül 1940-es évekig nyúlik vissza, az egykori átlagos szőlőterület mérete 400-800 négyszögöl volt. A szőlők paraszti gazdaságok részét képezték, elsősorban önellátásra termeltek bort, eladásra csak a felesleg került. A környező sík vidék településeiről is számosan birtokoltak itt szőlőt, ami társadalmi presztízt is jelentett, gyakran a

3 KSH Földterület községsoros adatok 1895–1984

4 KSH Földterület községsoros adatok 1895–1984

5 OFTH adatai, 2010

6 2017-ben 21,44 hektár volt a Túronyban regisztrált ültetvényfelület. (A Tenkes Hegyközség adat-tárából, 2018.)

7 Átlagosan Túronyban 0,8 hold, Hegyszentmártonban 0,5 hold szőlőterületen gazdálkodott egy-egy birtokos.

földel alig rendelkező családoknak is volt szőlője. Az extraneus rendszer főleg Hegyszentmárton esetében volt jelentős.⁸

A szocializmus öröksége

A szőlők kivágása • A parasztság termelőszövetkezetbe való kényszerítése a településeken a szőlőterületek nagymértékű csökkenését eredményezte, mely a filoxéra vész után már eleve nem tudta visszanyerni eredeti állapotát. A termelőszövetkezetek a tagok számára háztáji osztottak, ebbe a 7-es törvény⁹ értelmében a szőlőterület duplán számított. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogyha valakinek volt 800 négyszögöl szőlője, nem kapott háztájit. Mivel azonban a megélhetés alapját ekkoriban a háztáji területek jelentették,¹⁰ a szőlőt kénytelenek voltak más mezőgazdasági célra hasznosítani. Természetesen a téesz számára itt is az volt a legkényelmesebb megoldás, ha a gépekkel nem művelhető területeket adták ki háztájinak. A legtöbben legfeljebb pár sort hagytak meg szőlőjükből, saját szükségleteiket fedezendő, sőt, a szentmártoni gazdáknegyede inkább a szőlőterületeiről mondott le a háztáji javára. Szőlőik állami tulajdonba kerültek, bérhasználatra adták ki őket

A szőlő mint jövedelmező háztáji – szerződéses borok leadása • A szövetkezetek stabilizálódásával mérséklődött a háztáji területek önellátásra szolgáló szerepe és előtérbe került az árutermelés.¹¹ Ehhez a téeszek persze keretet, minde nélkülött pedig felvevőpiacot biztosítottak. A falusiak többsége egyszerre volt alkalmazott és mai szóval mondhatni kisvállalkozó (Valuch 2006: 118).

Túronyban és Hegyszentmártonban is kialakult az egyébként általánosan jellemző kisüzem-nagyüzem szimbiózisa, mely az 1970-es évektől a szőlőművelésre is kiterjedt. Újra megindult a szőlők művelése, sőt telepítése, mivel a termelők újra lehetőséget láttak a szőlőtermelésben, borkészítésben.¹²

8 Interjúim alapján vagy 40, de az 1975-ös falukrónika szerint 62 falu számára biztosította szőlőművelés lehetőségét, elsősorban az Ormánságból érkezők számára (MNLBaML Községi Krónika Hegyszentmárton: 1975. október 23.).

9 Nem sikerült pontosan kiderítenem, hogy melyik lehet a vonatkozó törvény, de feltételezésem szerint a 20/1959 (VII.12) F.M.sz. rendeletre gondolnak a helyiek. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek szőlőgazdálkodásával kapcsolatos kérdéseket, így a háztáji szőlők ügyét is országosan a földművelési miniszter e rendelete szabályozta, valamint a helyi adottságok függvényben a téesz közgyűlése határozta meg.

10 A korszak szövetkezeti parasztságának gyarapodásában és boldogulásában a háztáji igen jelentős szerepet töltött be (Valuch 2006: 118).

11 A háztáji terén az 1967. év III. törvény jelenős enyhülést hozott, a családokat egy egységként kezelő elv helyett, e földek jogát a termelőszövetkezeti tagok számára immár egyénenként rendelte. Így elősegítette a háztáji területek növelését, továbbá megerősítette a közös és háztáji gazdaságok együttműködését (Juhász 1980: 34).

12 A 1960-as, 1970-es évek során a szőlőtermesztés fejlődése igen lelassult. Állami beavatkozásra volt szükség, ezért a pályázati lehetőségeket az 1970-es évek közepétől kiterjesztették az állami szőlőültetvényeken túlra. A szőlőtelepítési, korszerűsítési, építési, meliorációs ártámogatásokat kiterjesztették a kistermelőkre, a szövetkezeti tagok háztáji és saját gazdaságára, az egyéni termelőkre, továbbá 10-20 hektárra csökkentették a kötelező évi minimális szőlőtelepítést (Oláh 2002: 272).

Interjúim és a falukrónikák¹³ alapján részletes kép rajzolódik ki a szerződéses bortermelésről, az állami felvásárlás biztonságáról, mely kis mértékben, de itt is a *borcsinálás*, azaz cukorral és vízzel felszaporított borok megjelenését eredményezte. Mint biztos felvásárló, gondtalan értékesítési lehetőséget jelentett a helyiek számára a Pezsgőgyár, Pécsi ÁFÉSZ, valamint az Állami Borforgalmi Vállalat, mely borvásárlását a mindenkor *állami gazdaság*¹⁴ bonyolította. Emellett a kocsmák visszakerültek gebinbe,¹⁵ feketén vásároltak a kistermelőktől, de szemet hunytak felette.¹⁶ Az állam felvásárlási kötelezettséggel tartozott. A borok átvételének egyetlen szempontja a 12,5 feletti alkoholfok volt. Időpontját Hegyszentmártonban plakáttal hirdették, a tűzoltó szertárnál helyben átvették és egyetlen tartálykocsiba összeöntötték a borokat. *Mi is jól jártunk, az állam is jól járt, mert eladta az egészet a Szásának, meg az Ivánnak, meg akárkinek. Nekik mindegy volt, csak üssön.* Az adózás miatt is adta magát e gyakorlat, mivel akinek 600 négyszögölnél nagyobb szőlője volt, több bora termett, mint a család éves fejadagja. A többletre 8 ft/l borfogyasztási adót kellett volna fizetni, így azonban a tanácsnál elvállalt tételt leadták 13 ft/l áron. A szentmártoniak emlékeiben a mai napig él, hogy az őszi sárban lovas kocsival milyen nehezen hozták le a hordókat a hegyről. A túrnyiak az állami felvásárlás keretei közt a kijelölt felvevőhelyekre hordták szőlőjüket, boraikat. Zömében a *Göntérbe*,¹⁷ azaz a borkombinát siklósi átvevőpontjára, ritkábban egyenesen Villányba.

A '70-es évek végétől, a biztos kiegészítő jövedelem fényében a családi önellátásra termelő pincék mellett többen is próbálkoztak termelői tevékenységgel, az elhanyagolt örökség újraterelítése vagy területvásárlás révén akár 1 hektáron. Ezek a kifejezetten üzleti céllal telepített szőlők már kordonos művelési formában művelt divatos, modern fajták voltak. A termelők a hagyományos tökművelésről magas művelésre váltottak, mely csökkentette a kézimunka arányát és jelentősen átalakították az ültetvények képét, szerkezetét. Az országos tendenciának megfelelően a gépesítés is megjelent, elsősorban a permetezés, fűnyírás, szőlőkapálás területén. E családok tagjai zömében a környező térszékben dolgoztak, kiegészítő jövedelemforrásnak szánták a családi munkamegosztással művelt szőlőt. Az időben koncentrálnak a „fogd meg” munkákat (permetezés, fűnyírás) a fiatalabb, 25-30 év körüli családtagok, míg a több időt és napi jelenlétet igénylő munkákat az idősebbek végezték (zöld munka, metszés, venyige kihordása, a kritikus időszakban a napi szín-

13 MNLBaML Községi Krónika Hegyszentmárton, Palkonya 1972–1980.

14 1961-től a beremendi, a villányi és a siklósi állami gazdaságot egyesítették, Villány-Siklósi Állami Gazdaság néven működött tovább, melybe 1978-ban beolvastva a pincegazdaságokat jött létre a Villány-Siklósi Borgazdasági Kombinát, majd 1984-ben nevet változtatva a PANNONVIN Borgazdasági Kombinát. A villányi üzemegység 1992-ben Szőlő Bor Kft.-vé, majd 2000 körül Villányi Borászat Rt.-vé alakult (Laposa–Dékány 2001).

15 gebin: vendéglátói vállalkozás pontos elszámolási kötelezettség nélkül a pártállami időkben (*Magyar Etimológiai Szótár*).

16 Míg a komlói bányászokocsmák üzemeltek, a hegyszentmártoni boros gazdák, akik közt ekkor már jócskán voltak pécsi bányászok is, jó mellékkeresetre tettek szert.

17 A Göntér domb Siklóstól pár km-re található keleti irányban, melyről az itt található borátvételi pontot a köznyelv elnevezte.

tű ellenőrzés). E szőlőbeli munkák elsősorban a család férfi tagjait érintették, a kézi kapálás és a földmunka kivételével, általában esténként, munka után, vagy hétvégén végezték el.

Túronyban körülbelül 40 hobbypince mellett 4 család fogott 1 hektár körüli szőlő telepítésébe, közülük 3 családfő agrármérnök. A családok más-más értékesítési stratégiát választottak. Volt, aki bort kizárólag saját fogyasztásra termelt, és csak szőlő formájában értékesítette termését. Volt, aki borként állami gazdaságnál „adta le” a családi szükséglet feletti mennyiséget. Volt, aki borát kocsmák, magán személyek számára árulta folyó borként.¹⁸ A visszaemlékezéseik szerint, ebben az esetben a bor minősége elsősorban az eladhatóságát, nem az ital árát befolyásolta.

Hegyszentmártonban legalább tucatnyian fogtak hasonló vállalkozásba, sőt 1978-ban 13 taggal meg is alakult a Túronyban csak tervezett, szőlő- és gyümölcs-termelő szakcsoport.¹⁹ A falukrónikák érezhető eufemizmussal, de kétségtelenül egy prosperáló szőlőhegy képét festik meg e korszakról. Nyilván a gazdaságilag életképesszőlőtermelés erősen befolyásolta, hogy 1978–1979 során, állami gazdaságok segítségével, de civil kezdeményezésre 4 km hosszan aszfaltút létesült a hegyszentmártoni szőlőhegyen.²⁰ A szőlőhegyek villamosítása szintén civil kezdeményezésre valósult meg, Túronyban 1988-ban, Hegyszentmártonban 1989-ben. A szőlőhegyeken spontán kialakult kis szakmai közösségek borversenyeket, magas színvonalú oktatásokat szerveztek, aktív társadalmi életet éltek a szőlészet, borászat témakörére összpontosítva.²¹

A termelők szerint pusztán a háztáji szőlőkből megélni vagy meggazdagodni ugyan nem lehetett, de jó és megbízható kiegészítő keresetnek számított,²² mely az 1980-as évek során hozott legtöbbet a konyhára. Természetesen, a családi munkamegosztásban zajló művelés munkadíját nem számolták, hiszen az *ingyen volt*. Azt, hogy munkájuk mellett e családok fiataljai ebben a kiegészítő jövedelemszerzési módban láttak-e perspektívát, paraszti származásuk, társadalmi helyzetük, valamint a tágabb család munkaerejében rejlő potenciál is meghatározó volt. Megjelennek az utóparaszti hagyományokegyes elemei, mint a személyes döntésen alapuló munkaszervezés, a munkáért önmagáért való munkavégzés, az önellátás és a több lábon állás eszményeihez való igazodás, valamint a család, mint jövedelemtermelő és javakat halmozó egységben történő felfogása (Szilágyi 2009: 155–157).

18 Személyes ismeretség alapján pár liter bort vásárolni bármelyik kisebb, hobbypincében is lehetett természetesen.

19 A szőlőtulajdonosok e kis csoportosulásának feladata elsősorban problémáik megbeszélése és a tanácsadás volt (MNLBaML Községi Krónika Hegyszentmárton, 1978).

20 A megyei tanácsban vezető pozíciót betöltő, a szentmártoni tetőn szőlőt birtokló helyi borosgazda intézkedése elengedhetetlen volt, de a gazdák egyéni hozzájárulása is jelentős. Az alaphoz követ, valamint minden szállítást a környező állami gazdaságok térítésmentesen szállítottak, a helyi gazdák pedig a további kiadásokat fedezendő 2 000 000 forintot adtak össze.

21 Ez Túronyban az 1980-as évek elején hivatalos, egyesületi formát öltött melyet Hegyközségi Egyesületnek neveztek. Az 52 tagot számláló egyesület az 1994-es hegyközségi törvény megszületésével szűnt meg, mivel két hegyközséget nem akartak működtetni.

22 1 hektár szőlő esetén az évi átlagtermés, 35-40 hektoliter bor eladása elegendő volt egy középkeresetű autót megvásárlásához.

Terepmunkám során azt tapasztaltam, hogy a szőlőművelés, borkészítés, szőlőbeli munka és időtöltés, de főleg saját boruk kínálása és fogyasztása ebben a korban különösképp szimbolizálta a szabadságot és önállóságot.

A kilencvenes évek

A rendszerváltás gyorsan változó körülményei erős alkalmazkodási képességet igényeltek. A szőlőültetvénnyel rendelkező termelőknek csak egy kisebb csoportja volt képes aktivizálni gazdasági, kulturális és társadalmi tőkét. Azértékesítés kialakult rendszere felborult, az állami kötelezettség a felvásárlásra, illetve maga az állami boripar is megszűnt, a kocsmák is egyre kevesebb bort tudtak eladni. Hirtelen nem volt felvásárlója a bornak, s ez döntés elé állította a kistermelőket. Vagy teljesen feladták eddigi kényelmes, az értékesítés nehézségeitől mentes, csupán jövedelem kiegészítésként funkcionáló tevékenységüket, vagy kénytelenek voltak megfelelni az új kihívásoknak, minőségi és mennyiségi értelemben egyaránt. A gazdák zöme abbahagyta árutermelő tevékenységét, borászati infrastruktúráját csak a szükséges mértékben fejlesztette. Tevékenységük a kikapcsolódás jegyében, a hagyományos, önellátó termelésben, hobbi-boráskodásban merül(t) ki. A már nem jövedelmező, kis szőlőket sokan el is hagyták, főleg a távolabbról érkezők. Legelőször a Hegyszentmártonban addigra jelentős számban szőlőt művelő pécsi bányászok²³ maradoztak el az üzemanyag árak robbanásszerű emelkedése miatt. Jelentősen emelkedett tehát az elhanyagolt szőlőterületek száma, vásárlási ajánlat esetén tulajdonosaik boldogan adtak túl rajtuk. Ekkor jelentek meg az első „idegen”, azaz nem a klasszikus extraneus rendszer részét képező befektetők Hegyszentmártonban. Igen olcsón, 200 000 ft/hektáros áron kezdték felvásárolni az apró parcellákat. Megfigyelhető az is, hogy több 1–1,5 hektáros gazda „belebukott” a rendszerváltás után elkezdett borértékesítési vállalkozásába. Többen el is adták szőlőiket, mivel tőke hiányában fejleszteni nem tudták gazdaságukat. A gazdák elbeszéléseiből kitűnik, hogy többet vártak ettől az időszaktól, ambiciózus terveik voltak. Úgy tekintettek a szőlő- és bortermelésre, ami túlmutat a mellékes jövedelemszerzésen és valamiféle (teljesen át nem látott, inkább vágyott) magánegzisztencia kialakulásának a lehetőségét rejti magában. E kibontakozóban lévő lehetőség kezdeti, euforikus hangulat mindent áthatott és egy közösséggé formálta az ágazatban munkálkodó embereket a kisebb termelőktől a leendő nagy borászokig. Legalábbis a kistermelők ezt így élték meg, szakmai és emberi szinten egyaránt. Fontos volt számukra a borversenyeken való közös megmérettetés, melyeken elért eredményeikre máig méltán büszkék.

²³ E csoport jellemzően a 1970-es évektől kezdett szőlőterületeket vásárolni, elsősorban a hétvégi kikapcsolódás jegyében. Mivel a bányában jól kerestek, és/vagy a szőlő is jól jövedelmezett, autóval az utazást kényelmesen meg tudták oldani és annak költségeit is ki tudták igazolni.

Ambícióikat tovább növelte, hogy az 1994-es országos hegyközségi törvény hatálya alatt e településeknek sikerült elérniük, hogy bevonják őket a Villány-Siklói borvidékbe. Sőt igyekeztek a maximumra növelni a szőlőkataszterbe sorolt területek mértékét is a 1995–1996 közt alakuló hegyközségek kiépülése során. Ez a kevésbé frekvenciát Túrony esetében is sikerült, de ennek a kiaknázása mind a helyiek, mind idegen vállalkozók részéről még várat magára. A borvidéki besorolásból fakadóan ekkor kötelezték a gazdákat a direkt termő fajták kivágására, valamint az ajánlott világfajták telepítésére, mely jelentős mértékű globalizációs folyamatokat indított el a teljes borvidéken.

Privatizációs és kárpótlási folyamatok

A rendszerváltás kapcsán e két településen a helyi szőlősgazdák, a villányiakkal ellentétben, kárpótlásként szőlőket nem szerezhettek, mivel nem voltak állami vagy tévesz szőlők a területen. Maximum a kárpótlás során szerzett szántóterületek kerültek szőlőkataszteri nyilvántartásba, vagy a részarány kivételénél ügyeltek, hogy a terület szőlőkataszterbe essen. Megjelentek azonban az „idegen” befektetők, zöld bárók és velük együtt, az apró parcellák összevonásával, az első valóban nagy, 5-10 hektár körüli szőlőültetvények.

Hegyszentmárton kiváló minőségű, aszfaltúton megközelíthető, szinte sikerületei nyilván nagyobb érdeklődést keltettek. A korszak gazdasági elitje onnan is ismerhette a szőlőhegyet, mert területén jelentős vadászati élet folyt.²⁴ Több baranyai téveszelnökből lett magas rangú politikus is megfordult erre, akik idővel jelentős területet vásároltak. Elsőként a volt környékbeli tévesz elnöke vett meg számos déli fekvésű kisparcellát, mint a szövetkezet utódjaként létrejött, komoly gépparkkal felszerelt kft tulajdonosa. A 40 hektárnyi nagytábla kialakítása a régi szőlők kivágásával és a helyenként műemlék jellegű prэшházak ledózerolásával ment végbe. Később, a 2000-es évek során e szőlők egy részét villányi borászok vásárolták meg tőle, jelenleg 20 hektárt birtokol.

Túronyban a helyiek közül a privatizáció során a részarány kivételénél a négy nagyobb borász családnál szempont volt, hogy szőlőkataszterbe sorolt terület kerüljön használatukba. Így kialakították 10 hektár körüli magángazdaságok felépítésének lehetőségét 2-3 család esetében is, eddig azonban egy sem valósult meg belőle, sőt. Itt is megfigyelhető „idegenek” területszerzése, telepítése és nagytáblák kialakítása, arányaiban azonban jóval kevésbé jelentős. A valaha szőlőknek helyet adó és szőlőkataszterbe sorolt egykori lőtér területe, mely az 58-as főút mellett fekszik, a privatizáció idején a kárpótlási alapba került, így a törekvőbb szőlősgazdák,

24 Az 1980-as években üdülőfalu is ráépült erre a tevékenységre, mely egy német üzletember vállalkozásaként 2000-ig üzemelt. Ehhez 8 hektár déli fekvésű, kiváló területet ki kellett venni a szőlőkataszterből, és belterületté nyilvánítani, helyileg a kórósiak szőlőinek helyén. Ez tekinthető az első jelentős átalakításnak a szőlőültetvények szerkezetének átalakulása során. Az üdülőfalu máig eladó, 154 millió ft-os irányáron: <https://fodel.nl/hu/bedrijfsaanbod-5021>.

mint téesztagok, hiába szerették volna tagi földként megszerezni. Így kerültek az egyetlen aszfaltúton megközelíthető, ilyen értelemben legkönnyebben művelhető, viszonylag enyhe lejtésű déli területen elhelyezkedő birtokok egy pécsi vállalkozó tulajdonába, aki a kárpótolt tulajdonosoktól vásárolta meg a területeket. 9 hektár szőlő eltelepítésével létrehozta a máig üzemelő Janus borházat. Mivel térben is elhatárolódik, a helyiekkel egyáltalán nincs kapcsolata a vállalkozásnak. Mindössze még egy 10 hektárosnagy ültetvényjött létre Túronyban, mely Polgár Zoltán villányi borászhoz kapcsolódik, aki szintén ekkor kezdte meg szőlőinek megvásárlását. Területei nyugati fekvésűek, viszonylag könnyen megközelíthető, lankás részen fekszenek a szőlőhegy alján. Elmondása alapján Túrony szőlőiről szinte véletlenül szerzett tudomást. Középiskolás éveiből emlékezett rá, hogy túronyi osztálytársával annak idején milyen finom borokat kóstoltak itt. A villányi területeknél savasabb borokat adó, pár fokkal hűvösebb klímájú helyet keresve elevenítette fel itteni emlékeit. A területet burgundi jellegű borok termelésére kifejezetten alkalmasnak tartja, így kékfrankost, pinot noirt, merlot-t telepített. Más villányi borászat egyelőre nem érdeklődik e területek iránt, fekvésére, távolabbi elhelyezkedésére és a rossz helyi földutakra hivatkozva.

Érdekes jelenség, hogy a családi vállalkozásaikat éppen aktívan fejlesztő villányi borászok ebben az időszakban ideiglenesen átvették a korábbi állami felvásárló piac szerepét is e szőlőhegyeken. Kezdetben bort, majd 2000–2010 közt már inkább csak szőlőt vettek a kistermelőktől jó áron, majd kifizetések a 2000-es évek végétől egyre jobban akadoztak.

Szőlőművelési stratégiák

a 21. században a vizsgált településeken

A következőkben a két falu szőlőhegyén ma felismerhető szőlőművelési stratégiákat vizsgálom. Úgy tapasztaltam, hogy a szőlőbirtokok maguk is „csoportokba” sorolják a birtokosokat, vagy legalábbis különböző kategóriákat és állandó, visszatérő jelzőket használnak egyes szereplőkkel kapcsolatosan. Ezek nem feltétlen felelnek meg a ma legelterjedtebb és bevett üzemméret alapú klasszifikációnak. Olyan tényezők jönnek itt számításba, mint a birtokstruktúra, a birtokmozgás, a gazdaságok tárgyi ellátottsága, a piachoz való viszonyulás, a konkrét gazdasági stratégiák és belső aspirációk. Az összképből kirajzolódik, hogy az elmúlt három évtized alatt e szőlő- és bortermelők milyen válaszokat adtak a főbb társadalmi – gazdasági - politikai események kihívásaira. Végigkövethető a településeken a szőlőterületek és a gazdasági üzemek arányának változása, a modelláló tényezők sora, hogy milyen jogi környezetben és ösztönzők mentén működtek a gazdaságok.

Hobbi borászok • Az apróparcellás szőlőhegyeken, a rendszerváltás utáni korokban a családi munkaszervezeteken alapuló kistermelői stratégiát követő borászatok tendenciózusan a passzióból üzött, egyéni hobbi-borászkodás, hobbi gazda-

ság irányába „fejlődtek” tovább Vas megyében, állapítja meg Illés Péter. E csoport minden szőlőhegyen, így az általam vizsgált szőlőterületeken is megtalálható, itt szinte kiháló félben van. Létszáma Hegyszentmártonban mindössze 30, Túronyban 10-re tehető. Önmagukat inkább *szőlősgazdának* nevezik, míg borásznak a megélhetésszerű, profi bortermelőket tartják. Gazdaságuk már nem racionális kalkuláción alapul, inkább egyfajta életérzést nyújtó, életminőséget biztosító hobbi. Igényük a szőlőhegyben töltött idő,²⁵ az általuk megfogalmazott szabadság megélése, melyet így fogalmaznak meg: *Ki parancsol itt?, Itt mindent szabad.* Ők az utóparaszti hagyományok őrzői technológiai és kulturális értelemben egyaránt. E csoport még kitart az egyre nehezebben megszervezhető családi szüretek mellett, mely legalább annyira ünnep, mint munka. A személyesség, a szőlő családi leszedése, a gyermekek jelenléte a szőlőhegyen, fontos szempontok. Az önkifejezés része a saját bor készítése, annak kínálása és fogyasztása, sőt ajándékozása. Az ilyen pincelátogatásokat, borkóstolókat jellegzetes, az egymás borát viccesen dicsérő humor keretezi. Igényük a pinceszomszédokkal való beszélgetés, nosztalgizálás, melyre már egyre ritkábban van alkalom. Jellemzően a férfiak menedékvilága: *Ha ideges vagyok, ide jövök fel, csak leülök a pince elé és máris megnyugszom.*

Tevékenyséjük általában kiegészül gyümölcs, esetleg zöldség termesztéssel. A helyiek részéről jellemző az akár napi többszöri kijárás is a szőlőbe, mely az aszfaltút miatt könnyen megoldható. A Vince-napot még megünneplik, mely olykor a *Király soron*²⁶ való közös nótázással, hajnalban ér véget. Jellemzően idősebb korosztály, aki erősen kötődik pincéjéhez: *Mit jelent? Valahogy az otthonnak olyan formáját, ami nélkül nem nagyon szeretnék élni. Nem is tudnám nagyon elképzelni, hogy helyette valami mást csináljak. De sokszor teher is egy kicsit most már.* A mai hobbi borászok közül nem egy próbálkozott „szintet lépni”, de az 1990-es évek végén feladta ambícióit. Így a „megtorpanók” is ebbe a kategóriába léptek vissza vállalkozásuk feladásakor.

Szőlőműveléssel felhagyók • A téjeszesítéskor, majd a rendszerváltáskor is sokan felhagytak a szőlőműveléssel, mely napjainkig tartó folyamat. A hobbi borászok egyre jelentősebb hányada teszi, melynek oka idős koruk, egészségügyi állapotuk, anyagi lehetőségeik, valamint a családi utánpótlás hiánya. Mivel hobbi szőlőt tartani napjainkban az idővesztésen túl anyagiilag is ráfizetés, a fiatal családtagok zömében nem kívánják folytatni a családi hagyományt. Nincs is olyan közösség a szőlőhegyen, mely vonzaná őket, az öregurak közt csak kevesen találják meg helyüket. A műveléssel már nem bírók, területeiket egy darabig pénzért vagy a földhasználatért cserébe rendben tartatják, hogy *ne álljon gazban*, végül eladják, vagy rosszabb esetben elhagyják. Utóbbiak sorsa a beerdősülés, mely már jelentős területeket érint mindkét szőlőhegyen.

25 Illés Péter fontos észrevétele, hogy ezek a hobbi gazdaságok a helyi falusi népesség (egyik) utolsó kapcsolódási lehetőségei a termőföld lokális és természeti adottságaihoz (Illés 2017: 17).

26 A hegytetőn az 1980-as években épült 10-15 préházból álló kis utca, melyet tulajdonosaik neveztek el így, mivel a tetőn, de mégis vízszintes helyen birtokolnak szőlőt.

Vállalkozói elit • E csoport elsősorban a rendszerváltással jelenik meg a területeken, az olcsó, parlagon hagyott szőlőterületek felvásárlásával és újraterelítésével, melyre a 2000-es évektől ültetvényszerkezet átalakítás címen jelentős állami támogatást lehetett igényelni 2000 m² szőlőterület felett. Bár ez minimális területhatár, vagyis gyakorlatilag bárki pályázhatott, az akkori villányi hegybíró emlékei szerint a kistermelők, sokszor győzködése ellenére sem akarták elhinni, hogy érdemes próbálkozniuk, mondván: *Nekünk úgysem adnak*. E hozzáállás miatt sokan lemaradtak a támogatásról, míg a remek lehetőséget a nagyobb borászatok az egész borvidéken értelemszerűen kihasználták. Ez Hegyszentmárton szőlőit is jelentős mértékben érintette, közel 100 hektár szőlő újraterelítése történt meg a frekventált, elsősorban vörösbor adó fajtákkal 5-10 hektáros táblákban, a gyakran parlagon álló kisparscellák további felszámolásával. A Köves-hegy, Nagy-hegy, Cserhegy határrészekén közel 40 hektárnyi terület került újraterelítésre nagytáblák kialakításával egy távoli, részben magas rangú politikusok által alapított vállalkozás kezelésébe, máig tisztázatlan körülmények között. Idővel, helyi segítőiket „likvidálva”, a vállalkozás csődbe ment, a lokális viszonyok ismerete nélkül nem tudták működtetni. Fontos tény, hogy a fenti esemény a szőlősgazdák helyi közösségében máig tartó megosztottságot szült, mely a szocializmus társadalmi örökségén túl tovább nehezíti összefogásuk, szövetkezésük, civil szerveződésük lehetőségét. E szőlőket idővel villányi borászok vásárolták meg, hisz a számukra előnyös nagytáblák kialakításával már nem kellett foglalkozniuk.

Hegyszentmártonban 100, Túronyban 25 hektár körüli területen történt meg a szőlők újraterelítése 2000 óta. Túronyban jelenleg mindössze 2, Hegyszentmártonban 10 nagyobb, 5–20 hektár közötti szőlőültetvényen folyik árutermelő szőlőművelés nagyüzemi módszerekkel. Tulajdonosaik jellemzően nem helyi származásúak, üzleti ismeretekkel felvértezett, a vállalkozói attitűdöt elsajátított, zömében értelmiségi emberek: országgyűlési képviselő, helyi származású bankár, nyugdíjas állatorvos, volt téveszelnök, agrárvállalkozó, szőlőjét reprezentációs céllal is művelőbubapesti ügyvéd, valamint a villányi nagy borászatok. Jellemző a maximális gépesítés,²⁷illetőleg a helyi bér munka igénybe vétele. Ők a szőlőművelést feladók, és a „megtorpanók” területeinek felvásárlói.

Kistermelői szőlőtermelők • E csoport részben megfelleltethető Schwarcz Gyöngyi a soltvadkerti szőlő-és bortermelők közt a „középparaszti minták követő”-ként meghatározott rétegnek, mint a polgárosuló középparaszti árutermelő gazdaságok legkövetkezetesebb továbbvivői (Schwarcz 2002: 49–50). Jól jellemezhető a Bali János által a nógrádi málnatermelők esetében használt „paraszti árutermelők” terminussal, mely kifejezi, hogy e termelők már nem parasztok, ugyanakkor gazdaságtípusuk még rendelkezik paraszti jellegzetességekkel (Bali 2005: 342). Jellemzően a mezőgazdaságban, a téveszben majd saját vállalkozásában dolgozó, paraszti

27 Rendszerint egyéb, akár 100-150 hektáros szőlőültetvényeikhez vagy más mezőgazdasági vállalkozásokhoz kapcsolódóan.

származású helybéli gazdák törekvő rétege. A 1990-es évek felvásárlóinak helyi segítői közülük kerültek ki. Szőlőt a rendszerváltás előtt is nagyobbacska méretben, 1–1,5 hektáron műveltek, majd a kilencvenes évek megtorpanásakor sem adták el a területeket, legfeljebb nem művelték. Mikor ismét jövedelmezőnek ítélték, újra szőlőtermelésbe fogtak. A szőlő iránti kötődésük nagyon erős.

Birtokméret szerinti megoszlás alapján jelenleg a csoport két részre különíthető. Az 1–2 hektár szőlőt részben családi, részben bér munkával megművelők csoportja, akiket Túronyban egy, Hegyszentmártonban négy család képvisel, valamint a 2000-es évek állami támogatását kihasználó, és szőlőik bevételének visszaforgatásával ültetvényeiket idővel akár 5–8 hektárryira fejlesztők csoportja.

A kisebb területet művelők tevékenysége interjúim alapján nem kifejezetten jövedelmező, a legtöbben épp döntési helyzetben vannak a következő évek művelése felől. Túrony esetében ez kényszertelepítésnek tekinthető: *Három éve telepítettem én 1,5 hektárt. Az egyéni motiváció mögött az volt, hogy nem tudtam a földet értékesíteni. Ha tudom értékesíteni, akkor pénzzé teszem, és mást csinállok. De mivel nem tudtam.... Tehát nekünk is van egy olyan egyéni lehetőségünk, hogy a munkaerővel ma én még boldogulok, valamekkora segédletet, azt tudok találni a napszamosokban.*

Az 5–8 hektár szőlőt telepítők a 2010-es évek során jellemzően „megtorpanók”-ká váltak, elsősorban a 2005-től bevezetett eredetvédelmi szabályozás következményeit okolva. Gazdaságuk gépesítése jelentős(volt), míg a zöldmunkát, szüretet napszamosokkal végeztették. Erős kötődésük miatt a szőlőben végzett munka jóval nagyobb örömet okozott számukra, mint egyéb mezőgazdasági területeik művelése, büszkeséggel töltötte el őket nagy szőlőterületük, ahogy annak idején szüleiktől látták. *Nem munkaként tekintettem rá. Én dolgozni is szerettem benne, és nem fárasztott, örömmel csináltam.*

A csoport tagjai kivétel nélkül hobbi-borászok egyben. Bort a rendszerváltás óta nem termelnek eladásra, árutermelő borkészítés a törvényi szabályozás ismeretében meg sem fordult a fejükben. Legfeljebb a szűkebb ismeretségi kör számára, baráti alapon árusítanak kisebb tételeket. Presztízs kérdés azonban számukra a világi nagykokhoz hasonló minőségű borok előállítás, így borászati ismereteiket autodidakta módon magasra fejlesztették, pincéjük felszereltségét, az alkalmazott borászati technológiát igyekeztek modernizálni. Személyes tapasztalataim alapján ki merem jelenteni, hogy boraik méltó versenytársai lehetnének a „nagyok” borainak.

A „megtorpanók”²⁸ • Ők azok a kistermelők, akik a rendszerváltás után, az új, minőségi követelményekhez felnőni igyekezve, próbálták folytatni és tovább fejleszteni a szocializmus alatt kiépített gazdaságaikat. Tőkehiány, a vállalkozói lét bizonytalanságától való félelem, végül a törvényi szabályozások szigorodása vállalkozásaik feladására sarkallták őket. Jellemző rájuk a csalódottság, mely abból is fakad, hogy

28 A kifejezést Schwarcz Gyöngyi soltvadkerteti tanulmányából kölcsönöztem, mivel az általa leírt csoporttal teljes mértékben fedik egymást (Schwarcz 2002: 50–52).

amellett, hogy a rááldozott rengetegidő, pénz és energia feleslegesnek bizonyult, le kellett mondaniuk arról az eszményképről, melyet a családi örökség állított eléjük prosperáló gazdaságok képében.

A megtorpanás jelensége a bortermelésben már a 2000-es évek során bekövetkezett, melyre a jelen tanulmányban bemutatott két településen egyetlen példát tudok. Az 1990-es évek során az egyik nagybaccs borászattal rendelkező túronyi család esetében felmerült annak igénye, hogy túllépjenek a folyóbor árusításán. Létrehoztak egy palackozással foglalkozó kis üzemet, mely közel 10 évig működött, pogányi telephellyel. A pincében is kialakították az ehhez szükséges hátteret, műanyag és acél tartályokat és egyéb műszaki berendezéseket vásároltak. Ezzel a vállalkozással ők léptek a legmagasabbra az általam vizsgált szőlőterületek bort árusító kistermelők közül, mivel felvállalták az értékesítés nehézségeit is. Boraik palackban, kereskedelmi forgalomban főleg Pécsen és Siklóson voltak megvásárolhatóak. A címkéken a bor termőhelyeként a „Tenkeshegy” jelzöt adták meg a „Villány” mellett, mely a borvidékre kívánt utalni. Az üzemben gyakran bérpalackozást is végeztek. A palackozással kapcsolatos teendőket hétvégén végezték. Vállalkozásukat a 2000-es évek elején megszüntették, interjúalanyaim szerint elsősorban az 1997-es jövedéki törvény 2000-es módosításából fakadó adminisztratív terhek miatt.²⁹ E szabályozás olyan adminisztrációs terhet rótt minden borász vállára, melyet a könyvelővel, irodai munkaerővel ellátott borászatok tudtak csak megoldani, de az ettől egyébként is húzódozó kistermelőket idővel felőrölte. Utólag próbálkozásukat úgy értékelik, hogy ha a kezdetekben is ezek a törvényi keretek lettek volna, aminek végül meg kellett felelniük, bele sem fogtak volna. *És akkor ez így ment egy ideig, és akkor kiderült, hogy ahhoz, hogy mi a palackozott borainkat eladjuk, borboltot kellett volna nyitnunk, mert, hogy termelőként fogyasztónak közvetlenül nem adhattuk el a portékát, csak a kereskedelem felé értékesíthettünk. S akkor, mikor ez kiderült, még arra is hajlandó lettem volna, hogy valamilyen boltot nyitok, de akkor mondták, hogy keressünk valamilyen kereskedő végzettségű alkalmazottat, üzlethelyiség, nyitvatartási idő, öltöző, raktár és a többi. Tehát így akcelerálódott a hülyeség. Egyik lépésből következett a másik, és abból a harmadik, a negyedik, és egyre nagyobb hülyeségekbe keveredtünk. És akkor volt egy pont, amikor azt mondtam, hogy na, most akkor itt a vége, nekem nincs türelmem ahhoz, hogy ezt a vesszőfutást végigcsináljam, ahhoz meg, hogy kiskapukat keressek, képességem*

29 A módosítás értelmében az a szőlőtermelő, aki 1500 m²-t meghaladó szőlőterületet művelt és ezen 1000 l saját fogyasztásra szánt bornál nagyobb mennyiséget termelt, „jövedéki termék előállítójának” minősült. Ezért külön engedéllyel kellett rendelkeznie, mely egyszerűsített adóraktár vagy bor-adóraktár működtetésére szolgált. Ezek lettek a pincék. Más módon szőlőbort előállítani, kezelni, értékesíteni, de még birtokolni is tilos volt, megszegőire komoly pénzbüntetés várt. A termelőket nyilvántartási szám igénylésre kötelezték a vámhatóságnál. A jövedéki engedéllyel rendelkező kereskedőnek a termék (bor) származását, hitelt érdemlően igazolnia kellett. A bort csak borkísérő okmánnyal lehetett szállítani. Az értékesítéskor kiadott számlán szerepelnie kellett a vevő adószámának és az eladó jövedéki engedélyének a számát is fel kellett tüntetni. Az adóraktárnak minősülő pincék borforgalmáról pincekönyvet kellett vezetni. (Halmai 2000.)

nincsen. Tehát én próbáltam, ezt én csak törvényesen tudom csinálni, de ahogy ezt nézem, képtelenség, tehát akkor jó, akkor befejeztem.

A vállalkozás eleve a több lábon állás eszménye értelmében jött létre, kereset kiegészítő céllal, de idővel választás elé került. A megélhetés szintű borászat létrehozása helyett az ekkor már középkorú második generáció a városi, állami munkahelyet választotta. Ez reális döntés volt a túronyi szőlőhegy elmaradott infrastrukturális állapotára, szőlőültetvényük korára és méretére, a pince és a palackozókapacitására és a családi munkaerő lehetőségeire való tekintettel egyaránt. Nyilván befolyásolta a szabadidő igénye iránti normák általános megváltozása, valamint a kizárólagosan vállalkozói létbizonytalanságából fakadó félelem is.

A legtöbb kistermelő eleve meg sem próbálta felvállalni ennek a kööttségeit, amit úgy gondolom, hogy a szőlőhegyhez kötődő „szabadság képük” is befolyásolt. *Ebbe a mókuserékbe én nem akartam belemenni. Azt láttam, hogyha én beállok ebbe a táncba, az a volumen, amit nyújtani tudok, az kevés. Volt egy év, hogy bejelentkeztem borraktárnak, mert meg kellett szüretelni és nem tudtam eladni és pincékönyvet kellett vezetni, de én ezt nem akartam. Én szabad embernek születtem. Én nem akartam ezt a korlátot fölvenni a vállamra.*

A szőlőtermesztés esetében kicsit később, a 2010-es évek során indul meg a vállalkozások máig tartó felszámolása. Interjúim alapján ennek elsődleges oka a 2005-ös eredetvédelmi FVM rendelet,³⁰ mely 2012-ben hatályát veszítette és szerepét átvette a termékleírás. Az eredetvédelem gondozása és betartatása a Borvidéki Tanács³¹ legfontosabb feladata. A borvidék területén termelt különböző kategóriájú borok (asztali bor, tájbor, minőségi bor, védett eredetű bor)közül a védett eredetű classic vagy prémium bornak szánt szőlő termelését minden év május 30-ig be kell jelenteni és szigorú előírások szerint kell végezni, valamint 30 km-es körzetben belül feldolgozva írható csak rá a villányi jelző. Így a villányi felvásárlók monopolhelyzetbe kerültek, hisz a korábbi biztos vevő, a Hungarovin Rt nem viszi el a minőségi szőlőt jutányos áron a hegyszentmártoniaktól, ha a villányiaknak nem kell. Mivel Budapesten feldolgozva nem adhatják el villányi néven, nem érdemes magasabb árat fizetniük érte. Minőségi borszőlőt 100–120 ft/kg alatt termelni veszteséges vállalkozás, pedig a korábban 400–430, majd 200–220 ft/kg-os áron felvásárolt szőlőért ma ennyit ajánlanak. Ennek nyilván az is oka, hogy a borászataikat és ültetvényeiket a kistermelők által is elismert rátermettséggel és rengeteg munkával mára többen nagybirtokká fejlesztő villányi borászok már nemigen szorulnak rá a szőlő felvásárlására, hisz a 2000-es évektől, részben az említett állami támogatás révén, folyamatosan bővülő ültetvényeik termőre fordultak, így önmagukat ellátják. Tehát, bár a villányi elit borászok vállalkozásuk kezdetén ideiglenesen át-

30 A (villányi) eredetvédelem, mely a 95/2005-ös FVM rendelettel lépett életbe, a 117/2006-os rendeletben apró módosítással élt, majd 2012-ben hatályát veszítette, szerepét átvette a termékleírás.

31 A borvidék, mint köztestület, vezető testülete a Borvidéki Tanács, jelenlegi elnöke esetünkben Bock József. E tanács közgyűlését jelenleg Bock József, Gere Attila, Ipacs-Szabó István, Szarka Tibor György alkotja, mint a Tenkes és a Villányi Hegyközségek közgyűlése által megválasztott szőlészeti és borászati küldöttek.

vették a szocializmus alatti állami bor- és szőlőfelvásárlás szerepét, mostanra érthető módon nincs szükségük a kistermelők árujára. Kezdetben még bort is vásároltak, később csak szőlőt, majd késve fizették ki, amikviditási gondokat jelentett a kistermelők számára, napjainkban pedig már a szerződésben kikötik, hogy ha el is viszik, csak 1 év múlva fizetnek a szőlőért. Rövid ideig legalább az ÁFA-t megfizették a számla kiállításakor, mivel azt egy hónapon belül be kell fizetni, de már erre sem hajlandóak. Mivel 7 hektár szőlő megmunkálása átlagosan 5 millió ft és ezt minden tavasszal újra elő kell teremteni, anyagi bázis híján a kistermelő szőlősgazdákegyre többen „megtorpanók”-ká lesznek. Az elmúlt 5 év során egyre többen adják el területeiket. Hegyszentmártonban 11-12000000 ft-os áron van is rá kereslet, egy országgyűlési képviselő minden területre vevő, ami az aszfaltút közepében helyezkedik el.

Szőlőben lakók • Mindkét településen egy-egy állandóan lakott pince található jelenleg, a kiköltözés oka mindkét esetben a világtól való elvonulás, a társadalmi normák elől való menekülés.

Ideiglenes lakók, „hetelők” Hegyszentmártonban 3-4 pincében találhatók, zömében Pécsről kijáró, értelmiségi nyugdíjas házaspárok személyében, akik egyben nyaralóként is használják pincéjüket. Szőlőik, kertjeik nagy műgonddal ápoltak. Kevés ormánsági tulajdonos is őrzi még a régi gyakorlatot, hogy mint hobbi borászok, rendszerint több napra érkeznek szőlőjükbe, ahogy eleik évszázadokig tették.³²

Adatok szerint korábban jóval többen laktak a szőlőben, általában a kényszer által űzve és nem romantikus céllal. Érdekes jelenség egy keletnémet nő története, aki a táj szépsége és a jó levegő miatt lakókocsiban élt a szőlőhegyen.

Szőlőművelési vállalkozók • Hegyszentmárton esetében a 120 hektár ültetvénynek helyet adó szőlőhegy új megélhetési stratégiák kialakítására ad lehetőséget szőlőbeli bér munka végzésével, ami a jelentős munkanélküliség miatt nem elhanyagolható. Egy vállalkozó traktorja segítségével 10 hektár szőlő gépi bér munkáját (talajmunkák, permetezés, fűnyírás) végzi, 4 tulajdonos számára. Távol lakó tulajdonosok esetén a művelés ütemezésében is segít. Szaktudását családi háttérnek köszönheti, helyi lakosként belenevelődött a szőlőművelésbe. E jövedelem nem elegendő családja eltartásához, így egyéb mezőgazdasági tevékenységekkel egészíti ki keresetét.

A bér munkába műveltető szőlőtulajdonosok a legnagyobb problémát a kézi munkaerő hiányában látják, sok zöldmunka nem készül el időre, ami rontja a ter-

32 Így volt ez akkor is, mikor a szeptember harmadik hétvégéjére eső siklósbodonyi búcsú idején, az egyébként katolikus Hegyszentmárton szőlőhegye megtelt az Ormánságból érkező reformátusokkal. A több cigánybandát is foglalkoztató szőlőhegyi mulatozáson túl a fiatalok ismerkedésének is színtere volt ez az ünnep. Emléke máig él a településen, a szüreti bállal és felvonulással együtt a Rákosi korszakkal ért véget. A hagyományok felelevenítése a vasi példákkal ellentétben itt nem sikerült.

més minőségét. Ezt a piaci rést tölti ki a településen élő törekvő vállalkozó, aki jól működő céget hozott létre Hegyszentmártonban, a metszés, zöldmunkák, szüret, stb. elvégzésére. A kezdetben csak családtagokra épülő vállalkozás már a környékbeli roma lakosoknak is alkalmi munkalehetőséget biztosít. E vállalkozás nem is tudja ellátni a helyi szükségletet, idény idején Sátorhelytől Szekszárdig érkeznek a főként roma napszámosok, annak ellenére, hogy már a szüretet is szőlőkombájn végzi a nagyvállalkozóknál, ami 1 hektár szőlőt 1,5 óra alatt takarít be.

„Rablógazdálkodókból rendtartók” • A szőlőhegyek elhagyatottságát kihasználó tolvajok napjainkban gyakoriak. Míg a korábbi időkben a betolakodóktól csőzők alkalmazásával védték az ingatlanokat, napjainkban a gondozott porták bekerítése egyre általánosabb jelenség. Sőt, Túronyban egy beköltöző család sajátos megélhetési stratégiát alakított ki magának az elmúlt tíz évben. A hegybe felköltözött család a kerítéssel nem védett birtokokról leszedi és eladja a gyümölcsöt a piacon, mint őstermelő. A kezdetekben teljesen illegálisan, „tolvaj módon” működtek, mára azonban ez a tevékenység igen érdekes módon szinte legalizálódni látszik. Több pince kulcsát is megkapták már az idős tulajdonosoktól, hogy a területekkel együtt használják, amiért cserébe rendben tartják és kaszálják, így portáik nem maradnak szégyenszemre gondozatlanok. Az ebből származó jövedelem visszaforgatásával, úgy tűnik, gyermekeik számára sikerült egzisztenciát teremteniük e fűcsán induló stratégiával.

Összefoglalás

A szocializmusban a kisparcellás, zártkerti szőlőknek gazdasági értelemben létjogosultságot adott az a tény, hogy a kezdeti korlátozások után a háztáji keretek között zajló szőlő- és bortermelés jól jövedelmező kiegészítő kereset volt. Ez nyilván országos léptékben is így lehetett, mivel 1975-ben a szőlőtermelés 54%-át még mindig a kisgazdaságok adták (Enyedi 1980: 144). Ezen felül interjúim alapján úgy vélem, a szőlőművelés, borkészítés, szőlőbeli munka és időtöltés, de főleg saját boruk kínálása és fogyasztása ebben a korszakban is szimbolizálta a szabadságot és önállóságot, elsősorban a férfiak számára. Ilyen értelemben, az önkifejezésre lehetőséget adva valamiféle menedéket nyújtott az elnyomás korszakában. E területek gazdasági és szellemi értelemben egyaránt utó-paraszti normák megőrzésének színterei.

A rendszerváltás utáni új társadalmi és gazdasági kihívások sora idővel döntés elé állította a Villány-Siklói borvidék valamennyi szőlő- és bortermelőjét. Ahhoz, hogy valaki hosszú távon meg tudjon felelni az új kihívásoknak, fel kellett vállalnia a vállalkozói lét kockázatát, ami a szocializmus kényelmes értékesítésláncához szokott szőlősgazdáknak, akik sosem tekintettek úgy szőlőikre, mint önálló egzisztencia forrására, nem nagyon ment. Mindezek elutasításához a csoportot meghatározó utó-paraszti normák is hozzájárultak, valamint a látott minta hiánya. A villányi vállalkozók közül, akik napjainkra országosan ismert borászok lettek, többen dol-

goztak az állami gazdaságban. Ismervén a nagyüzemi szőlőművelés törvényszerűségeit, könnyebb volt saját vállalkozásba fogni. Ezt a kárpótlás során szerzett volt állami szőlőkkel könnyebben megalapozhatták, hiszen ezek aszfaltúttal is ellátott nagytáblákból álltak. Sikereségük mögött rengeteg munka és egyéni rátermettség áll, de úgy vélem a nagyüzemi múlt feltételei is segítették őket abban, hogy mertek nagyban gondolkodni, és a borászatból megélő főállású vállalkozóvá válni, mely az általam vizsgált települések utóparaszti szőlősgazdáinak értékrendjétől távol állt. Ahogy soltvadkerti tanulmányában Schwarcz Gyöngyi összefoglalta: „A szőlő és a bor kizárólagos jövedelemforrásként – ezt a kilencvenes évek történései is mutatják – egyre inkább az értékesítés felvállalásával együtt képes egy család teljes megélhetését biztosítani” (Schwarcz 2002: 63). Tehát ezt volt a reális döntés a villányiak részéről. De ez alapjaiban megváltoztatta a szőlőműveléshez és bortermeléshez fűződő viszonyukat, mely olyan „áldozat”, amit a kistermelők jó része nem tudott és/vagy nem is akart meghozni. Sőt, a kötétségeket már csak a szőlőhegyek menedékében megélt szabadság miatt sem akarták felvállalni.

Feltűnő a ma talán kistermelőnek nevezhető szőlőtulajdonosok gazdasági és/vagy civil összefogásának a hiánya a településeken, holott az egyéni kisgazdaságok jövőjét Schwarcz Gyöngyi, Hajdú Ildikó, Szekszárd esetében Kovács Teréz is az összefogásban látja, kisszövetkezeti formák létrehozásával (Schwarcz 2002, Hajdú 2013, Kovács 1994). Úgy vélem, hogy a villányiak induló vállalkozásainak kezdeti felvásárlói szerepe, mely sokhelyütt betöltötte az állami felvásárlás megszűnésével keletkezett hirtelen űrt, hátráltatta a kistermelőket az összefogás szükségességének felismerésében. A szocializmus társadalmi öröksége, sőt, a privatizáció utáni nagytóke beáramlásának társadalmilag megosztó következményei szintén hátráltatták a közös feldolgozás és értékesítés kialakításának Nyugat-Európában egyébként bevett gyakorlatát,³³ mely itt is alternatív megoldást jelenthetne a kisebb szőlőgazdaságok fennmaradásához és fejlődéséhez. Bár a helyi értelmiség és a LEADER-közösség tisztában van ezzel, az érdektelenségen túl ennek kialakításához a villányi nagyvállalkozók sem biztosítanak támogatói háttérrel. Ők a borvidéki szabályozásokkal próbálják a termelést ellenőrizni és a méltán híres és elismert minőség színvonalát megóvni, mely alapvető piaci érdekük. Ugyanakkor az általuk propagált szőlő- és bortermelésére vonatkozó egyre szigorodó országos és borvidéki szintű szabályozási rendszer kedvezőtlenül érinti a kistermelői réteget, s ez termelői tevékenységük beszüntetésére sarkalja őket. Így visszalépnek „kihalófélben lévő” (a fiatalok körében már csodabogárnak számító) hobbi borászszá, míg azt anyagi és egészségi helyzetük megengedi. Illés Péter tanulmányából kirajzolódik, hogy a délnyugat- dunántúli részen, az általam vizsgált területhez hasonlóan a szőlőhegyi közösségek kihalófélben vannak, de a társadalmi és kulturális tradícióvesztés, úgy vélem, egyelőre kevésbé jelentős. Ebben a vasi szőlő-

33 Az Európai Unióban az 1998-as adatok szerint a mezőgazdaságban kb. 33 000 szövetkezeti vállalkozás működött, ami az összes mezőgazdasági aktív dolgozó közel 80%-ának a szövetkezeti keretek közti működését jelentette (Sümei 2000: 5).

területek nem borvidéki státusának nagy jelentőséget tulajdonítok. Gyökeresen különbözik e borvidéki szőlőterületektől abban, hogy a 20. század közepére egyre több helyen háttérbe szorult a hegybéli közösségek gazdasági érdekközösségként való működése, és sokkal inkább a szőlőhegyek társadalmi- és kulturális életben betöltött mindenkori szerepe meghatározó, mely az általam vizsgált területen elenyésző léptékű.

A szőlőbirtokok szerkezetének, méretének, gazdasági értékének átalakulása az elmúlt 50 év során jelentős volt. Hegyszentmárton preferált területén a szőlőhegy struktúrája már nagy részben át is alakult, az egykori 335 darab, házszámmal ellátott pincéből nagyjából 100 áll még, kisebb, hobbi szőlők nagyságrendileg 30 pincéhez kapcsolódnak, míg több mint 100 hektáron már nagytáblák formájában művelik a szőlőket. A magasan fekvő, meredek területek beerdősülése is általános jelenség mindkét szőlőhegyen, mely a táj használatából fakadó ismeretek jelentős részének elfeledését vonja maga után. A műveléssel párhuzamosan az a fajta helyi műveltség is kihal, mely ezer szállal kapcsolódott a szőlőművelés és borkészítés gyakorlatához, társas együttlétek, vallási ünnepek, gazdasági értékrendek formájában a szőlőhegyi élet mindennapjait meghatározta.

Szakirodalom

Bali János

2005 *Hagyomány és modernizáció a nógrádi málnatermesztésben*. In: Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 331–344.

Enyedi György

1980 *Falvaink sorsa*. (Gyorsuló idő.) Magvető Könyvkiadó, Budapest.

Fényes Elek

1841 *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben* I. Pest.

1851 *Magyarország geographiai szótára*. IV. Pest.

1865–1866 *Magyarország ismertetése statisztikai, földirati s történelmi szempontból I. Dunántúli kerület*. Pest.

Győrffy István

1963 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hajdú Ildikó

2013 *Borászat és gazdasági antropológia, Tokaj-hegyaljai községek ökonómiájának jelenkori mikrovizsgálata*. Doktori disszertáció. Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen.

Halmai Anikó

2000 Mától jövedéki termék a bor. *Napi.hu*. aug. 1.

Illés Péter

2005 Gyepűirtók, hegypásztorok, nyomában: a paraszti szőlő- és borgazdálkodás helyzete a Vasi-Hegyháton. In: Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 345–361.

2010 *Tájfenntartó közösségek. Paraszti szőlőhegyek változásvizsgálata a Vasi-hegyhát vidékén*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest.

2017 *Tájfenntartó szőlőhegyi gazdaközösségek. Néprajzi, történeti és szociokulturális antropológiai írások az Őrség, a Vasi-Hegyhát/Kemeneshát és a Kemenesalja kistájáról*. Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum, Szombathely.

Juhász János

1980 *A háztáji gazdálkodás mezőgazdaságunkban*. Budapest.

Kemény Márton

2005 *Progresszív gazdasági érdekek és hagyományalkotás. Példák egy vajdasági borvidékről*. Tabula 8. (2) 219–245.

Kovács Teréz

1994 *Kitörés. A szekszárdi kisparcellás szőlőtermelők az új piaci kihívások küszöbén*. (Babits füzetek, 8.) Babits Mihály Művelődési Központ, MTA RKK Dunántúli Intézete, Szekszárd.

Laposa József – Dékány Tibor

2001 *Villány. Borvidékek ékessége*. Apuprint Kiadó és Nyomda Kft, Budapest.

Mód László

2016 *Ártéri szőlőskertek az Alsó-Tisza mentén*. (Életmód és tradíció, 15.) MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest.

Mód László – Simon András

2002 *A hajtástól az újborig, a szőlő és bor ünnepei Lendva-vidéken*. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva.

2005 A szőlő- és borgazdálkodás helyzete a Lendva - vidéken az 1990-es évektől. In: Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 363–378.

Oláh László

2002 *Szőlőtermelésünk sora 1945-től*. In: Benyák Zoltán – Benyák Ferenc (szerk): *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*. Második, javított kiadás. Hermész Kör, Budapest, 267–274.

Pesty Frigyes

1865 *Pesty Frigyes helynévgyűjteménye*. V. Nemzeti Múzeum.

Simon András

2016 Újabb források és értelmezési lehetőségek a szőlő- és borkultúra történeti néprajzi kutatásában. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk): *Érték és közösség. A hagyomány és az örökség szerepe a változó lokális regiszterekben*. (Kriza Könyvek, 39.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 229–254.

Sümegei József

2000 A szőlő-bor ágazat helyzete az ezredfordulón Magyarországon. *Magyar Szőlő- és Borgazdaság* 10. (1) 1–10.

Schwarcz Gyöngyi

2002 A soltvadkert szőlő- és bortermelők megélhetési stratégiái a kilencvenes években. In: Szilágyi Miklós (szerk): *Utak és útvesszők a kisüzemi agrárgazdálkodásban 1990–1999*. MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 35–64.

Szilágyi Miklós

2009 *Paraszti hagyomány és kényszermodernizáció, Közelítések a néprajzi változásvizsgálathoz*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.

Valuch Tibor

2006 *Hétköznapi élet Kádár János korában*. (Mindennapi történelem sorozat.) Corvina Kiadó Kft, Budapest.

Vályi András

1799 *Magyar Országának leírása*. III. A királyi universitásnak betűivel, Buda.

Levéltári források

MNLBmL: Hegyszentmárton, Túrony, Palkonya – Falukronikák 1972–1980

MNLBmL: Dikális összeírás 1696

OSZK: Széchényi Ferenc-féle *Descriptio*. 1785.

Statisztikai adatok

Központi Statisztikai Hivatal: Földterület község soros adatok 1895–1984. (Történeti Statisztikai Kötetek, 23.) KSH, Budapest. 1988.

Jogtár

1997. évi CIII. törvény a jövedéki adóról és a jövedéki termékek forgalmazásának különös szabályairól

2004. évi XVIII. törvény a szőlőtermesztésről és a borgazdálkodásról

1994. évi CII. törvény a hegyközségekről (1994. XII. 28.)

Din gospodar viticultor? Cercetarea etnografică a viticulturii la scară mică în partea vestică a regiunii viticole Villány–Siklós de la colectivizare până în zilele noastre

În acest studiu autorul dorește să schițeze transformarea podgoriilor din două localități, Túrony și Hegyszentmárton (Ungaria) situate în zona de vest a regiunii viticole Villány–Siklós, din anii 1850 până în zilele noastre, în oglinda evenimentelor politice care au influențat semnificativ agricultura și – în mod direct sau indirect – întreaga societate rurală. Obiectivul interesului său este în primul rând transformarea situației podgoriilor în perioada colectivizării; rolul economic și social al viței de vie în viața și existența locuitorilor din aceste localități; respectiv răspunsurile date de deținătorii podgoriilor la condițiile apărute în urma transformării situației economice din perioada de după schimbarea regimului.

Are You a Winemaker? An Ethnographic Study of Small-scale Viticulture in the Western Part of the Celebrated Villány–Siklós Wine Region, from Collectivization to the Present Day

In his treatise, the author intended to outline the transformation of the vineyards in Túrony and Hegyszentmárton, two villages in the western part of the Villány–Siklós wine region, from the 1950s to the present day, in light of political events that have significantly altered both agriculture and rural society. The main issues he deals with are the changes that affected the vineyards during the period of collectivization; the economic and social role of the 'backyard vineyards' in the lives and livelihoods of the inhabitants of these villages; and the response of the vineyard owners to the altered economic situation following the change of regime.

Lajos Veronika – Nemes Gusztáv

Megalkotott valóságok: sokszínű kisvilágok a Káli-medencében

A Káli-medence napjainkban közismert régióképet az elsősorban fővárosi kötődésű értelmező elitek hozták létre (Szijártó 2008: 193) a medence 20. század második felében történt „felfedezésének” időszakától, vagyis az 1960–1970-es évektől kezdve. Akkor elsősorban a korabeli társadalmi folyamatokra adott válaszként született meg a Káli-medence mint menedék képe és az el- illetve kivonulást támogató (odaköltözés vagy nyaraló vásárlása) társadalmi gyakorlat (vö. Szijártó Zsolt és kutatócsoportja Káli-medencei kutatásaival). Az elmúlt 40-50 évben azonban jelentős átalakulások következtek be abban, ahogyan a beköltözők (a helyi szóhasználat szerint *bebírók*) és nyaralótulajdonosok, turisták és vándorok, továbbá a jelentős számban megnövekedett egy napra érkező látogatók a helyet szemlélik, értelmezik és használják. Oly annyira, hogy napjainkban a medence egyik települését, Köveskált kifejezetten gasztronómiai faluként tartják számon és a megnövekedett turisztikai érdeklődésnek köszönhetően egyre több vállalkozó és befektető jelenik meg helyi tulajdonosként.

Azt, hogy a Káli-medence mennyire „alappá”, „trendivé” és „cool” helyé vált napjainkra számos online felület vagy művészeti alkotás is megjeleníti. A Reisz Gábor filmrendezővel 2019. október elején készített interjúban is olvashatunk a jelenségről, illetve a legutóbbi *Félmondatok* című rövidfilmjében (2019) is ez köszön vissza, vagyis sokkal inkább ennek a szociokulturális jelenségnek egy fricskája. A történet egy pontján a hétköznapiaktól való elvágyódását kifejező („Elegem van ezekből a hülyékből. Úgy szeretnék elutazni valahová, a tengerhez vagy a hegyekbe.”) női szereplőnek a férfi azt mondja: Káli medence? – mire a nő kikerekedett szemekkel ránéz, és csak nézi, nézi őt...¹ A Káli-medence felkapottságát és magát a „káliság életérzést” szemlélteti Térey János *Káli holtak* című regénye is – mindamellett, hogy egyben a színészvilág egy kritikáját nyújtja. A regényben a Káli-medencében egy zombifilm forgatása idején két színész beszélget egymással. Egyikük azt újságolja a másiknak, hogy az *Északi Part* magazin felkérte őt, írja meg a káli élményét.

1 Ezúton mondunk köszönetet Balogh Pálnak az információért. (Forrás: <https://jo.444.hu/2019/10/09/a-kali-medence-annyira-alappa-volt-hogy-hogy-engem-kicsit-megmosolyogtat?fbclid=IwAR1cgyq81BwBT4kaMXXAPSuMLrQbU8lLKMrySP2rZO9meZkKJWearMsHRbAE>; letöltve: 2019. okt. 9.)

Minderre a másíku, a főhős ekképpen válaszol: „....Az én káli élményem az, amikor megérkezem és a legelső kocsmában egy este alatt három pesti haverom ugrik a nyakamba. Megint úgy jöttem meg, hogy el sem mentem.” (Térey János *Káli holtak* 2018: 62.)

A Káli-medencei kutatás

A tanulmány egy hároméves, a helyi élelmiszerrendszerek és a hely szelleme közötti összefüggéseket elemző interdiszciplináris vizsgálat első eredményeit mutatja be (lásd még Nemes et al. 2019).² Kutatási kérdéseink között szerepel, mások mellett például az, hogy miként alakult át a Káli-medence az 1970-es évektől kezdve a beköltözők (helyi szóhasználatban *bebírók*) megjelenésének hatására, hogyan írható le a *bebírók klasszikus gyarmatosítási időszaka* ('70-'80-as évek – nyaralótulajdonos rokona, 2019. tavasz); hogyan működik ma a medence komplex világa a globális kihívásokhoz történő alkalmazkodásnak köszönhetően; vagy miként értelmezhető a Káli-medence „kisajátítása” és dzsentrifikálódási folyamata. A tudományos munka egyaránt a kutatás alanyaiként tekint az őslakosokra, a helyben élő beköltözőkre, vagyis a bebírókra, a nyaralótulajdonosokra és a több vagy egy napra érkező turistákra, látogatókra.

Az antropológiai kutatás módszere elsősorban a több színterű etnográfia (*multi-sited ethnography*) szemléletmódjára épít (lásd pl. Lajos 2015, Turai 2018). Ezt nemcsak az indokolja, hogy a Káli-medence régióképet elsősorban a budapesti értelmző elitek alakították ki és arra a mai napig hatással vannak, hanem az is, hogy az elmúlt két-három évben Budapesten is létrejönnek az eredetileg a Káli-medencében megnyitott szolgáltatások, konkrétan a Liliomkerti piac a Római-parton és a Kell fagylalt? a Maros utcában Budán. Vagyis a Káli-medence fizikai teret szerez magának a fővárosban is. A Káli-medence több földrajzi helyszínre kiterjedésén túl a több színterű szemlélet alkalmazása mellett szól a Káli-medence erőteljes mediatisztált képe (filmek, blogok, főzőműsor stb.), valamint a globális folyamatok és a lokális színterek közötti sokszoros összefüggéseknek köszönhetően a medencében napjainkban tapasztalható „fine dining kultúra” is.

Jelen keretek között azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy az imaginárius tájként értelmezett Káli-medence mint régió milyen hatást gyakorol a földrajzi térre, vagyis az épített és természeti környezetre, illetve a medencében élő és jelenlévő lakosságra.

2 A tanulmány a *Mítosz és realitás, helyi élelmiszerrendszer a 'Magyar Provence'-ban – diskurzusok, termelők, vásárlók és társadalomgazdasági hatások* című kutatás keretében készült, amit az NKFI-6 K 129097 számú pályázat támogatása tett lehetővé. Továbbá Lajos Veronika alább ismertetett kutatómunkája az EFOP-3.6.1-16-2016-00011 jelű *Fiatalodó és Megújuló Egyetem – Innovatív Tudásváros – a Miskolci Egyetem intelligens szakosodást szolgáló intézményi fejlesztése* című projekt részeként – a Széchenyi 2020 keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

A Káli-medencéről alkotott társadalmi képzelet egy történetileg beágyazott, társadalmi konstrukció, egy cselekvést vezérlő képekkel teli imaginárius világ (Apadurai 1996), ami az embereket adott cselekvések megtételére serkenti, például egyik helyről a másikra történő vándorlásra, különböző turisztikai célok felkérésére vagy fogyasztásra. A cselekvésvezérlő képek egy része az adott régió saját kultúrájából merít, például néprajzi és történeti adatokból, más része pedig „olyan vágyak, minták, elképzelések alapján konstruálódik”, amelyeknek semmi közük az adott földrajzi helyhez (Szijártó 2008: 186–187), hanem az értelmező közösségek hozzák azokat létre. A Káli-medencében ez a mesterséges környezet először egyrészt a szocialista mindennapokkal és a tömegturizmussal szemben jött létre, másrészt a kritizált jelennel szemben egy valamikor létezett, idealizált múlt rekonstrukcióját célozta (Szijártó 2008: 187).

A medence mint imaginárius táj, mint a dinamikus tér- és jelentéstermelő folyamatok eredménye azonban jelentős változásokon ment keresztül az elmúlt negyven-ötven évben. A továbbiakban a Káli-medencébe költözés három fázisát mutatjuk be a cselekvésvezérlő képeket magába foglaló mesterséges környezet jellemzőire is kitérve.

A medencébe költözés különböző korszakainak bemutatásakor nem feledkezhetünk el arról, hogy a medencében kvázi egy megkettőzött világ működik: az óslakosok nem azonosulnak az imaginárius tájjal és számukra a forgalmazott képek nem indukálnak cselekvést. Ahogy az egyik beszélgetőtársunk, a káptalanótói Liliomkerti piac életét jól ismerő személy fogalmazott: létezik a *beáramló értelmiség által kreált furcsa kis világ, ami buborékként lebeg a helyi emberek felett*, ami napjainkban már sokkal inkább a *gazdag emberek sajátja* (bebíró 3, 2019. április).

Tanulmányunk célja érthetőbbé tenni azt a folyamatot, ami a medencében végbement az első kiköltöző városiak megjelenésétől napjainkig, és magyarázatot találni arra, vajon miért nem ritka eset az ma, ha valaki 50-150 km-t megtesz azért, hogy a köveskáli Mi a kőben ebédeljen – mondjuk Rozé Kacsamell „Rossini” /libamáj, gomba, vörösbors/ fűszeres kalácsot 4290 Ft-ért, vagy Gyöngytyúk supreme, burgonya gratin, zellerkrém, marinált zellert 4190 Ft-ért, esetleg Bórén sült fogasfilé, szarvasgombás risottót 4290 Ft-ért. A továbbiakban a különböző korszakokat és ezzel összefüggésben az imaginárius tájakat tárgyaljuk egymás után.

Változó imaginárius tájképek

Az eddigi kutatási adatokra (interjúk, megfigyelések és kérdőívek) építő előzetes eredmények alapján úgy tűnik, hogy a medence világának és a kapcsolódó imaginárius tájnak a változási folyamatában három korszak különül el – kettő élesen, de mintha egy harmadik is beékelődött volna a két markánsan különböző időszak közé. Az elsőt, vagyis az 1970-80-as éveket a „csendes turizmus” névvel illelhetjük, vagy más megfogalmazásban a *bebírók klasszikus gyarmatosítási időszakának* nevezhetjük (nyaralótulajdonos rokona, 2019. tavasz).

Ekkor a medencében az életmód-kísérletező művészek jelennek meg nagy számban. A városból kiköltöző emberek, vagyis a *bebírók* jelentős része a filmes és művészvilághoz kötődik: vannak közöttük rendezők, operatőrök, színészek, statiszták, képzőművészek és zenészek is – hogy csak a legismertebb szereplőkből említsünk néhányat: Sára Sándor, Szomjas György (1975), Kardos Ferenc, András Ferenc, Cseh Tamás, Mészáros Róza és Mayer István Kővágóörsön vásárolt magának házat, Kende János és Cserhalmi György Kékkúton, Halász Mihály és Imre Péter Balatonhenyén), Trombitás Tamás (1988) Szentbékakállán. Az egyik beszélgetőpartner azt mondta, hogy a Káli-medence ebben az időben a *magyar Hollywood volt, nagyon sok filmes, művész volt itt, sikk volt itt megjelenni, akit nem hívtak meg nyáron kerti partira, és akkor nem voltak itt szállásadók, panziók, akit nem hívtak meg, vett magának egy házat* (bebíró 1, 2019 tavasz).

A városi kiköltöző értelmiség ebben az időszakban a Káli-medencei falvakon belül vásárolt házat, elsősorban Kővágóörsön és Kékkúton, majd amikor azok elfogytak, akkor akár a *romos pincéket is megvették* a domboldalon (bebíró 1, 2019. tavasz), csak hogy a magyar filmes világ közelében lehessenek. Az ekkor megjelenő városiak egy jelentős része később be is jelentkezett állandó lakosnak az adott településre, egy időben ez egyfajta kampány volt a bebírók között, mivel erkölcsi kötelességüknek érezték, hogy anyagilag hozzájáruljanak a medence jövőjéhez (bebíró 2, 2019. tavasz).

A városi kimenekülő, részben a korabeli falurombolásra adott reakcióként, megmentő attitűddel érkeztek a medencébe, ami egyaránt vonatkozik a természeti és épített környezetre. Ezt szemléletesen illusztrálja egy ismert filmes személy (bebíró 2) története, ami arról számol be, hogy milyen viszontagságok között szerezte meg a köveskáli kocsmát (a mai Mi a kő) kidobásra ítélt régi cserepeit egy alkalommal útban Kővágóörsre. A révfülöpi tanács utasítására renoválni kellett a kocsmát épületét és a munkások a tetőről hajigálták lefelé a régi cserepeket, amiket ő a megsemmisüléstől mentett meg, amikor leállította őket és azok elszállíttatását elintézte a helyi tanács illetékes tagjával. A régi tetőcserepek aztán a saját pajtája tetejére kerültek.

A megmentő attitűdnek szerves része volt a tájhoz való sajátos viszony: 1. olyan házakat vásároltak, amelyek még őrizték régi, hagyományos jellegüket – ezeket nem modernizálták, nem alakították újjá, hanem átalakították olyan formában, ami követte a hagyományos, népinek vélt formákat. Ezt úgy fogalmazták meg a beszélgetőpartnerek, hogy ők *nem rontották el a házakat* (bebíró 2, 2019. tavasz), vagy másvalaki: *a művészeknek volt szépművészetük és ők nem rombolni akartak* (bebíró 1, 2019. tavasz). A táj fogalma, értelmezésük szerint, az embert is magában foglalja, amit mi sem bizonyít jobban, mint az 1979-ben létrehozott (1984 decemberében törvényesített): Káli-medence Környezetvédelmi Társaság, aminek havonta megjelenő újsága a Somogyi Győző által kézzel készített Káli Hírmondó. A társaság azt is elérte, hogy 1984. decemberében tájvédelmi körzetté nyilvánították a Káli-medencét. Ennek a „kultúrtájnak” a központja: Salföld lett, ahol Somogyi Győző mind a mai napig életvitelszerűen él.

A táj megőrzése a vidéki idill képzetére épül, aminek szerves része az idealizált paraszti életmód – ez jelenik meg a népi építészeti örökség megővésének gyakorlatában, vagyis abban, hogy a nagygazda- és parasztházakat „eredeti” állapotuk szerint állítják helyre.

A helyiek és bebírók viszonyában egy erőteljes kettősség figyelhető meg: egyrészt a figyelem, az érdeklődés, az odafordulás és a segítségnyújtás különböző formái azok (hasnolón a Balaton-part településeihez, vö. Schleicher 2018: 324), amelyek jellemzik a mindennapokat, a mikroszintet, összekapcsolódva a helyiektől való tanulás igényével, másrészt az értetlenség az, ami a meghatározó: a bebírók nehezen tudják megérteni, hogy a helyiek miért hagyják veszni a hagyományos értékeket, miért nem becsülik meg például a régi, népi építészeti sajátosságokat őrző épületeket. Konfliktusok rendszerint a helyi politika szintjén mutatkoztak: az őslakos emberek a kilencvenes években nem választottak meg bebírókat még képviselőnek sem.

A bebírók rendszeresen összejártak, beszélgettek, zenéltek együtt, gyakori volt a közös evés-ivás. Sok baráti összejövetelt szerveztek, például hetente kártyapartit, vagy táncházakat is, ahol zsíros kenyeret és bort fogyasztottak. Nagy volt a társasági élet a medencében, különösen a nyári hónapokban.

Az 1970–1980-as években a cselekvésvezérlő képek, vagyis a medence világába történő életvitelszerű vagy ahhoz hasonló kivonulás képei két nagy csoportba sorolhatók: az első az adott régió adottságaiból táplálkozik, azaz elsősorban a természeti és épített környezetből. A második kettős természetű: egyfelől a szembehelyezkedés a városi, szocialista mindennapokkal és a Balaton-parti tömegturizmussal (kvázi a kivonulás és ellenkultúra egy példája, társadalmi gyakorlata – néptánc, népzene, népművészet, rendszerkritikus filmek stb.), másfelől egy idealizált régi világ helyreállítása – pl. a népi építészeti sajátosságok tudatos megőrzése, visszaállítása.

Ebben az első időszakban kiemelten fontos a keletkezéstörténet, az eredet, ami nemcsak az egyének medencei kivonulásának elbeszélése, hanem sokszor magának a medencének vagy a Balaton-felvidék egészének a kialakulását foglalja magában. Például az egyik filmes szakember mondta azt, hogy *a Balaton-felvidék mint fogalom korábban nem létezett. Ezt azóta használják, a Balaton-felvidék fogalmát, mióta ott elindult ez a fajta mozgás. Tehát amikor én odakerültem [ti. a '70-es években], ez ismeretlen fogalom volt, hogy Balaton-felvidék. Tehát ez azóta jött be a köztudatba, hogy ez egy ilyen felkapott környékké vált* (bebíró 2, 2019. május). Vagyis amióta a filmesek világa (egyrészt a filmek, másrészt a filmesek elbeszélései) megmutatta a nagyközönségnek, hogy mi is az a Káli-medence.

Egy másik, a hely kortárs imaginárius tájként működésében meghatározó szerepet betöltő személy pedig így fogalmazott: *Az X. Y.-nal úgy gondoljuk, hogy a Káli-medence szülőanyjai vagyunk* (bebíró 3, 2019. tavasz) – utalva arra, hogy ők tartják magukat az elsőeknek, akik tudatosan vitték a medence jó hírét külföldön is és természetesen belföldön is nagyon széles körben. Ugyanez az ember az, aki maga is azt állítja, hogy a Káli-medence több, mint egy földrajzi fogalom: *A Káli-medence nem egy földrajzi fogalom, egy kicsit más fogalom, a beáramló értelmiség által*

kreált furcsa kis világ, ami buborékként lebeg a helyi emberek felett (bebíró 3, 2019. tavasz).

A második időszak az 1990–2000-es éveket foglalja magában, amit kvázi csendes turizmusnak nevezhetünk. A bebírók között egyre nagyobb számban jelentek meg az értelmiségi réteg tagjai és a külföldi nyaralósok is, például németek, angolok, hollandok. Ebben az időszakban az emberek a településeken belül is találtak még vásárlásra kínált házakat, de sok esetben prэшázakat vettek a domboldalon – és az adott településtől is függött, hogy hol van éppen eladó ház, mennyi bebíró és nyaralós jelent meg addig.

A helyiek és a bebírók is elkezdtek szőlőt művelni, esetleg visszatelepíteni és borkészítéssel foglalkozni már nem csak saját fogyasztásra, hanem a borászatok kezdeményei is megjelentek. Egy helyben élő, korábban a média világában dolgozó bebíró azt mondta önmagáról, hogy *a helyiek akkor kezdték őt egyáltalán bebíró-nak tekinteni, amikor szőlőt vásárolt és azt elkezdte művelni* (bebíró 4, 2019. ősz) – addig nyaralósként tekintettek rá, hiába lakott helyben életvitelszerűen.

A harmadik korszak a 2010-es évek (2012–2014–), vagyis amikor a Káli-medence egy olyan helyé válik, ami trendi, *ez egy cool hely és idejövünk* (bebíró 5, 2019. tavasz), vagy „divat és fogalom”,³ és más megfogalmazásban „divatba jött”, „felkapottá vált”. Ez a turisztikai felfutás, a tömegessé váló szezonális eliturizmus és a sokszínűség, a különféle életmód-kísérletezők együttes jelenlétének időszaka.

Vannak, akik azért vásárolnak házat a medencében, hogy ott zavartalanul nyaralhassanak, vannak, akik öko- vagy egyéb típusú „zöld” gazdálkodásba kezdenek, vannak, akik a kapolcsi Művészetek völgye fesztivál ellenpólusaként kívánják a térképre helyezni a medencét (Kőfesz). Nagyon izgalmas az a jelenség, ahogy a másodgenerációs nyaralósok/bebírók, akik számtalan nyarat a medencében töltöttek szüleikkel az 1980–1990-es években, visszaköltöznek vagy foglalkoznak azzal a gondolattal, hogy visszaköltözzenek állandóra a medencébe azzal a céllal, hogy annak kulturális-társadalmi életét felvirágoztassák. Például építésztabort szerveznek egy régi kővágóörsi ház felújítására. Létezik a helyben élőknek egy olyan csoportja is, akiknek tagjai a medence köveinek „rezgésére” alapozva spirituális eseményeket szerveznek a medencében vagy megjelentek az alternatív pesti belvárosi szereplők is, akik például slow design fesztivált rendeztek 2019. augusztusában a Szentbákkálán található Pegazus nevű helyen. Nem is beszélve a lovaspóló iránt érdeklődőkről.

A beköltözők nagy része házat vásárol és nem él életvitelszerűen a településen, jelentős részük a magyar gazdasági és politikai elit, a vállalkozói, úgyszólván réteg tagja – például a vezető politikai párt képviselői is vásárolnak helyben házakat, Balatonhenyén az egyik miniszternek és családjának van egy háza, ahol a házastárs egyik tagja képviselőjelöltként indult a 2019. októberi önkormányzati választáson. Az ingatlanárak az egekbe szöktek – például az ingatlan.com alapján 2019. október 10-én 18 millió Ft-tól (felújítandó 75m² ház és 832 m² telek) 99 millió Ft-ig

3 Forrás: <http://magyarkonyhaonline.hu/legjobbhelyek/mi-a-kovirag-titka> (letöltve: 2019. okt. 5.).

(5 szoba, 158m² + 1704m² telek) terjedt az eladó házak ára Köveskálon és mindössze egyetlen kiadó ház, illetve házrész volt (63500 Ft – 20m²) a településen.

Az utóbbi években a táj, vagyis az épített környezet és a térhasználat drasztikus átalakításának lehetünk szemtanúi, amit az egyik beszélgetőpartner ekképpen fogalmazott meg: amit tapasztalok mostanság, az a *környék személyiségének nagyon drasztikus átalakítása* (másodgenerációs bebíró, bebíró 6, 2019. nyár), az itteni *helyek elvesztik személyiségüket a mértéktartás hiányának* köszönhetően. Ezek a Káli-medencei terek használatában bekövetkezett változásokra utalnak, pl. hogy rendszeressé válnak a több száz fős bulik a medencében, céges csapatépítő tréningek hétvégente és nem ritka, hogy egy sor kiadó szobát építenek a házakhoz meg medencét is, például a szomszédjukba több mint öt szobát építettek kiadásra. Nekik azonban csupán egy van.

A tömegessé váló turizmus egy kritikus pont: a bebírók, a nyaralótulajdonosok és az őslakosok a medencében megjelenő turistákkal szemben sokszor erős ellenérzést, vagy egyszerűen semlegességet mutatnak – annak függvényében, hogy mennyire érinti őket a tömegek megjelenése, vagyis milyen közel laknak a felkapott turista gasztróhelyekhez és látnivalókhoz. Például sokat vitatott kérdés a szemetelés, vagy a falu főútján történő átkelés nehézségei (Köveskál), és hogy nem lehet kihajtani a kapun a gasztróhely környékén parkoló autóktól (Mindszentkálla) vagy az, hogy sokan „emberi állatkertnek” tekintik a helyi lakosokat – a turisták a kapu felett bekukucsálnak, nézelődnek, de nem jut eszükbe köszönni (bebíró 4, 2019. ősz).

A helyiek és bebírók, nyaralótulajdonosok viszonyában erőteljes kettősség tapasztalható: a háztulajdonosok jelentős része kiszolgáló személyzetnek tekinti a helyieket (fűnyírás, építkezés, postai küldemények átvétele stb.), a bebírók, nyaralósok közül sokan már egymással sem tartják a kapcsolatot, de a helyi társadalom is rendkívül szegmentált. Néhányan ezzel kapcsolatban a következőket mondták: *a helyi segít a bebírónak, de egymásnak nem segítenek* (nyaralótulajdonos rokona, 2019. tavasz), *ma az őslakosok ki nem állhatják az idejövőket és van kifejezett ellenérzés a bebírókkal, nyaralótulajdonosokkal és turistákkal szemben* (bebíró 5, 2019. tavasz). Az ellenérzés irigységet jelent, sokszor a kulturális eltéréseken és a lehetőségek különbségén alapszik: *mélyen fakadó szakadék őslakos és beköltöző között, közvetetten vagy közvetlenül ebből él a helyi népesség, de utálja a turizmust és a turistákat* (bebíró 5, 2019. tavasz), és jó páran visszaélnék a helyiek szűkös lehetőségeivel és kiszolgáltatottságával (parafrázis, bebíró 3, 2019. tavasz). Az eltérő szocializációból adódó konfliktusok egyre láthatóbbá válnak, pl. a nyaralósok nem köszönnek a helyieknek az utcán.

Az őslakosok továbbra is erőteljes szerepet játszanak a helyi politikában, de a bebírók akár polgármesterként is működnek, vagy a képviselőtestület tagjai is.

A 2010-es években a medence egyik leglátványosabb és talán legjelentősebb vonzereje a fine dining és az egyéb jó minőségű szolgáltatások. A 2015-ben 338 főt számláló Köveskálon három luxus étterem is működik, két jó nevű borászattal együtt. Az évtized második felében a Káli-medencei szolgáltatások (piac, fagyizó

stb.) Budapesten is helyet találnak maguknak, kiszakadva földrajzi környezetükből. Ezek a helyek, a piac és egy fagyizó, csupán a hozzájuk társított imaginárius tájban nyert jellemzők alapján lesznek sikeresek új környezetükben. A káptalanfői Liliomkerti piac a budai Római-parton is látogatható szombatonként 2017-től,⁴ valamint a Kő fagyí? Budán is megjelent a Maros utcában Kell fagyalt? néven (2019. nyár).⁵ Bár ez utóbbi esetében arról van szó, hogy a tulajdonos megvette a Kő fagyí? receptjét, és annak alapján állítja elő a fagyaltokat.

A fentiek alapján felmerül a kérdés: milyen jelentést nyer az étkezés, a különböző ínycsiklandozó ételek-italok fogyasztása a Káli-medence éttermeiben, fagyizójában és a különböző szolgáltatások igénybevétele stb.? Miként érthető meg az a jelenség, hogy sokan a budapesti árakat vagy annál magasabb összeget fizetnek egy köveskáli étteremben elköltött ebédért, vacsoráért? Vagy, hogy sokan képesek nyaranta akár 50-150 km-t is megtenni azért, hogy a köveskáli Mi a kőben, Kővirágban vagy a Káli Art Innben ebédeljenek-vacsorázzanak?

Az étel egyszerre „szent és profán, szükségszerűség és luxuscikk, biológiai és metafizikai” (Passariello 1990: 53), ágensként egy kulturális rendszerbe ágyazott. Az étel mint szociokulturális forma szimbolikus és kulturális-társadalmi jelentőségű vonatkozásokkal, valamint morális jelentéssel is rendelkezik – gondoljunk itt az ételek cseréjére, a lakmározásra vagy a bőjtre, az ételek felajánlására, morális értelemben pedig a fogyasztásra tiltott ételekre (tabuétel) stb. Sidney Mintz és Jack Goody szerint az étel a modern élet tanulmányozásának egyik kulcsa (Watson–Klein 2016: 3): vagyis jelentős mértékben hozzájárul a kulturális gyakorlatok anyagi aspektusai, a hatalom és a jelentés összefüggéseinek megértéséhez. Ezek alapján a fentebbi kérdés a következőképpen fogalmazható át: mit tudunk meg a kortárs szociokulturális jelenben a táplálkozáshoz kapcsolódó kulturális gyakorlatok, a hatalom és a jelentés közötti relációkról a Káli-medencében működő fine dining étkezőhelyek példáján?

Az eddigi empirikus tapasztalatok azt erősítik meg, ami a turizmus kutatásban a '90-es évektől ismert külföldön, hogy a turizmus, esetünkben a Káli-medencébe látogatás élménytérnek (Szijártó 2008: 176.) tekinthető. A Káli-medence tehát az esztétikai tapasztalat forrása lesz, ahol az ugyanolyan típusú élmények iránti érdeklődés azonosságtudatot és a közösségbe tartozás érzését hozza létre. A gasztronómiai szolgáltatások (borterasz, étterem, helyi terméket árusító reggeliző hely stb.) a medencében *élményt adnak el, amiben a hely benne van* (bebíró 5, 2019. április). Vagyis a Káli-medence egy olyan élménytérre alakul, (turizmus), amiben a turisták, a nyaralósok és a bebírók is különböző formában ugyan, de élménymenüt kapnak egy kiemelt helyen, aminek alapja a Káli-medence fizikai tere.

Egy adott étteremben vagy reggeliző helyen étkezni annyit tesz tehát, hogy az ember átélheti a Káli-medencébe járó társadalmi csoporthoz, csoportokhoz tartozás érzését – jelen esetben a felső-középosztálybeli hovatartozást. A „fogyasztó” kvázi

4 Forrás: <https://welovebudapest.com/2017/04/11/kaptalanfői-hangulat-budapest-megnyílt-a-romai-parti-liliomkert-piac/>; (letöltve: 2019. aug. 15.).

5 Forrás: <https://welovebudapest.com/2019/07/12/kell-fagyalt-budara-is-bekoltozott-a-kali-medence-hires-ko-fagyija/>; (letöltve: 2019. aug. 15.).

beleeszi magát (*eating in* és *eating up* – Bessiere 1998: 24–25) a helyi identitásba és kultúrába, vagyis pontosabban az imaginárius térben a helyhez társított kulturális és társadalmi sajátosságokba, miközben testi közelségbe kerül a hely szelleméhez. Tulajdonképpen a Káli-medencei gasztróhelyeken az ételeken, illetve azok elfogyasztásának tértermelő gyakorlatán keresztül az ember bekerül a felső-középosztály társadalmi csoportjába, egyszerre tapasztalva meg az imaginárius táj mindhárom „korszakát”: a filmesek, az értelmiségiek és az úgazdagok világát, egyúttal bekapcsolódik a fogyasztói társadalmak tudatos táplálkozást divatba hozó globális trendjeibe, a *fine dining* világába – legyen az illető bármilyen társadalmi állású is a medencén kívüli hétköznapiakban. Vagyis itt a felső-középosztály ízlésének, illetve esztétikai tapasztalatának és igényének, fogyasztói elvárásainak változása is nyomon követhető. Például a *fine dining* változása, vagyis az a folyamat, ahogyan a pusztán hedonista szokásból „mindenféle-tudatos” mozgalom lett: először az alapanyag származása vált fontossá, majd már az is, hogy akik az alapanyagot előállítják, hogyan élnek, megfizetik-e őket, az előállítás nem környezetromboló-e stb.⁶

Tanulmányunkban a cél az volt,⁷ hogy érthetőbbé tegyük azt a változásfolyamatot, ami a medencében az első kiköltöző városiak megjelenésétől napjainkig végbement, és elemzésünkkel szemléltessük azt, miért nem ritka eset ma, ha valaki akár 50-150 km-t is megtesz annak érdekében, hogy a köveskáli Kővirágban vacsorázzon 3200-6700 Ft között/főétel áron. Továbbá a Káli-medencei kisvilágok sokszínűségét is szeretnénk volna felvillantani.

Szakirodalom

Appadurai, Arjun

1996 *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. University of Minnesota Press, Minneapolis.

Bessiere, Jacinthe

1998 Local Development and Heritage: Traditional Food and Cuisine as Touristic Attractions in Rural Areas. *Sociologia Ruralis* 38. (1) 20–34.

Lajos Veronika

2015 Mozgásban a világ. A több színterű etnográfia (*multi-sited ethnography*) kérdése. In: Jakab Albert Zsolt – Kinda István (szerk.): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére*. Kriza János Néprajzi Társaság – Székely Nemzeti Múzeum – Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Kolozsvár, 163–172.

6 Lajos Veronika ezúton is köszönetet mond Farkas Juditnak és Fülemile Ágnesnek az észrevételekért, támogató javaslatokért.

7 A fentiek mellett a Balaton mint viszonyítási pont és vonzás, valamint a Káli-medence falvainak egymáshoz való viszonya és különbözősége további olyan szempontok, amelyek beemelése az elemzésbe egy következő tanulmány feladata.

Nemes Gusztáv – Csizmadiáné Czuppon Viktória – Kujáni Katalin – Szegediné Fritz Ágnes – Orbán Éva – Lajos Veronika

2019 The Local Food System in the ‘Genius Loci’ – the Role of Food, Local Products and Short Food Chains in Rural Tourism. *Studies in Agricultural Economics* 121. (2) 111–118.

Passariello, Phyllis

1990 Anomalies, Analogies, and Sacred Profanities. Mary Douglas on Food and Culture, 1957–1989. *Food and Foodways* IV. (1) 53–71.

Schleicher Vera

2018 *Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Szijártó Zsolt

2008 Turizmus és regionalizmus a Káli-medencében. Egy kutatás tapasztalatai. In: Uő: *A hely hatalma: lokális szcénák – globális folyamatok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 179–194.

Térey János

2018 *Káli holtak*. Jelenkor Kiadó, Budapest.

Turai Tünde

2018 Módszertani döntések, több színterű etnográfia. In: Uő: *Hierarchiák fogságában, kelet- és közép-európai nők a globális idősgondozói ellátórendszerben*. Balassi Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 17–32.

Watson, James L. – Klein, Jakob A.

2016 Introduction: Anthropology, Food and Modern Life. In: Uők (eds.): *The Handbook of Food and Anthropology*. Bloomsbury, 1–27.

Realități imaginare: microuniversuri diverse în Bazinul Káli (Ungaria)

În perioada „descoperirii” Bazinului Káli, adică în anii 1970–1980, drept răspuns la procesele sociale contemporane, s-a născut imaginea Bazinului Káli ca o bucată de rai, loc de evadare, respectiv practica socială de evadare din capitală sau alte orașe mari prin cumpărarea caselor de vacanță sau chiar mutarea în regiune (vezi cercetările referitoare la Bazinul Káli ale grupului coordonat de Zsolt Szijártó). În ultimele decenii s-au întâmplat modificări importante în modul în care cei care au sosit în regiune, proprietarii caselor de vacanță și numărul tot mai mare de vizitatori, turiști abordează, interpretează și folosesc acest loc. Studiul prezintă primele rezultate ale unei cercetări interdisciplinare de trei ani. Subiectele cercetării, printre altele, sunt următoarele: cum s-a transformat Bazinul Káli cu sosirea noilor locuitori începând cu anii 1970, cum funcționează în zilele noastre universul local complex prin adaptarea la provocările globalizării, cum se poate interpreta procesul de „expropriere” a Bazinului Káli. Cercetarea se referă atât la locuitorii băștinași, cât și la cei nou veniți, la proprietarii caselor de vacanțe sau vizitatori, turiști. Metodologia cercetării de antropologie este clădită în primul rând pe abordările etnografiei multilocale (*multi-sited ethnography*).

**Imaginary Realities: Diverse Small Worlds in the Káli-Basin
(Balaton Upland, Hungary)**

It was in the period of the “discovery” of the Káli-Basin, Balaton Upland, Hungary, in the 1970-80s, when the imaginative landscape of the Káli-Basin as a haven emerged, and the social practice of escaping from the Hungarian capital and other big cities (by buying holiday homes in the region or relocating there) started as a response to the social processes of the era (see the social research done by the research group led by Zsolt Szijártó). However, in the last decades major changes have occurred in the ways the incomers, second home owners and tourists understand spending time in the region and using its facilities and resources. The paper presents the first results of a three-year long interdisciplinary research. The research questions, among others, are the following: how has the Káli-Basin changed since the first incomers arrived from the 1970s; what kind of globalization processes can be detected in the everyday operation of the complex world of the region or how to interpret the “appropriation” of the Káli-Basin and the gentrification processes of the region. The research examines the locals, the incomers, the second home owners and the tourists alike. The cultural anthropological research is primarily based on the approach of multi-sited ethnography.

Balatonyi Judit

Változó értékek és hagyományos minták, globális összefüggések.

A lakodalmi hagyományok kortárs és 20. századi megközelítései¹

Napjainkban a hagyományok, a lakodalmi hagyományok és a hagyományt fenntartó közösségi keretek folyamatos változásban vannak. Másként szólva, a házasságkötés módja, rítuskomplexuma és maga a házasság intézménye jelentős globális és lokális átalakulásokon megy át. Ezekről a változásokról bizonyos szempontból sokat tudunk, de számos összefüggéséről vajmi keveset. Nemzetközi kutatások alapján általános tendenciának tűnik, hogy miközben a házasság szerepe a korábban meghatározó gazdasági-társadalmi szempontok alapján egyre csökken (nő az érzelmek szerepe, továbbá az élettársi kapcsolatok és a válások száma is, és egyre több gyerek születik házasságon kívül), a házasság fokozatosan elveszíti intézmény jellegét (Cherlin 2004, Treas–Lui–Gubernskaya 2014), addig a házasságkötések népszerűsége töretlen marad, sőt az emberek egyre nagyobb és fényűzőbb lakodalmakat rendeznek (vö. Otnes–Pleck 2003). A hazai szociológiai kutatásoknak köszönhetően a házassággal kapcsolatos általánosabb érvényű demográfiai és strukturális változások Magyarországon is jól dokumentáltak. Ezek szerint itt is magas a válások száma, és a házasságkötés nélküli, tartós élettársi kapcsolatok száma is folyamatosan nő (lásd Boreczky–Földes–Gyebrán–Solyosi 2007, Somlai 2013, Pongrácz–Spéder 2003). A statisztikai adatokból az is kiderül, hogy a házasságkötési kedv sem hagyott alább, sőt a 2010-es mélypontot elhagyva a lakodalmak száma, kisebb visszaesésekkel tarkítva, tartósan emelkedik is.²

Nem igazán tudjuk azonban, hogy miért van ez így: hogy mi okból házasodnak az emberek, mit jelent a lakodalom, és mit jelent a házasság a 21. században. Egészen ezidáig a számok mögötti összefüggések feltárásával a házasság és a há-

1 A tanulmány az MTA posztdoktori kutató programja keretében a PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszékén folytatott kutatásaim eredményeként született.

2 Forrás: www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_evkozi/e_wnz001.html; letöltve: 2018. nov. 19.

zasságkötések változásaival, újabb funkcióival, jelentéseivel és a változások el-
lentétes tendenciáival és egybefonódásaival nem foglalkoztak. Vannak olyan né-
zetek, miszerint a lakodalmak napjainkra a házasság intézményétől szinte füg-
getlenül működő (ugyanakkor a piac és a fogyasztási szokások által meghatáro-
zott) „kulturális eseményekké” vagy inkább „performanszokká” váltak, amelye-
ket gyakran „önmagukért” vagy éppen „a romantikus, ünnepszerű öröm megün-
nepléséért” ülnek meg (lásd Boden 2003: 19). A házasságkötések népszerűségét
a „kikényszeríthető bizalommal” is indokolják; tulajdonképpen azzal, hogy a há-
zasság a mai napig megkívánja a hosszú távú, élethosszig tartó kapcsolatra való
elköteleződés nyilvános rítusait és fogadalmait (lásd Cherlin 2004: 854). Az az
igazság, hogy a korábbi lakodalmakkal kapcsolatban is nagyon szórványosak az
ismereteink. Annyi látszik bizonyosan, hogy egészen a közelmúltig (a 2000-es
évek elejéig) a hazai és nemzetközi vizsgálatok és a mindennapi, laikus diskur-
zusok is a házasság és a házasságkötés konzervatív és normatív aspektusait és a
rítusok hasonlóságát és állandóságát hangsúlyozták. A házasságot az egyetlen
olyan legitim intézményként írták le, amely az együttélésen, a gazdasági együtt-
működésen, a szexuális érintkezésen, utódnemzésen és gondozáson alapul (lásd
erről Middleton–Bohannon 1968, Goode 1971, illetve Faragó 2000). A lakodal-
mat és a házasságot a hagyományok, jogi népszokások, a hagyományos erkölcsök
és ideológiák, így a patriarchátus bástyájának tekintették. De valóban így lehe-
tett? A lakodalmi hagyományok valóban stabil pozícióval rendelkeztek egykoron,
és ha igen, valóban megingott-e napjainkra ez a stabil pozíciójuk? 1. Mi számított
lakodalmi hagyománynak és mit jelentett a hagyományos lakodalom korábban,
mondjuk a 20. századi hazai néprajzi kutatások tükrében? 2. Mi számít hagyo-
mánynak, hagyományosnak vagy éppen modernnek a megváltozott társadalmi-
gazdasági körülmények között, vagyis mi jellemzi a 21. századi lakodalmi hagyo-
mányokat?

Jelen írásom lényegében reflexió kíván lenni a *Ruralitás és gazdasági stratégiák a 21. században* című konferencia felhívásában megfogalmazott problémára
– a változó, átalakuló, klasszikus értelemben vett hagyományok, megváltozott sze-
repű hagyományok régi-új elméleti megközelítéseire, saját lakodalomkutatásaim
pozíciójából. Egy folyamatban lévő, 2019. szeptemberében megkezdett, a 21. száza-
di hazai, elsősorban dél-dunántúli házasságok változásvizsgálatára irányuló kuta-
tás első eredményei és sokkal inkább az előzetes háttér tanulmányaim alapján pró-
bálok válaszokat adni a kérdésekre. Elsőként a lakodalommal kapcsolatos hagyo-
mányok korábbi, klasszikus néprajzi megközelítéseiről és értelmezéséről beszélek.
Tapasztalataim szerint ugyanis igencsak meghatározza az elemzések, vizsgálatok
kimenetelét, hogy mit értünk a fogalom alatt. Hogy mire gondolunk, amikor meg-
változott, átalakuló, háttérbe szoruló, felbomló, pozícióját veszett vagy éppen erős,
stabil, klasszikus értelemben vett lakodalmi hagyományokról értekezünk. Mind-
ezek után rátérek majd a lakodalmi hagyományok kortárs, megváltozott szerepei-
nek és funkcióinak kérdéseire. Leginkább arról lesz szó, hogy a kortárs nemzetközi
házasság- és lakodalom-kutatások hogyan nyúlnak a kérdéshez, illetve, hogy ma-

gam milyen értelmezési tengelyen és milyen módszertani keretben, és nem utolsósorban, milyen hagyomány-értelmezések mentén látom a kutatás érvényességét biztosítotttnak.

Lássuk tehát a 2000-es évek előtti lakodalom-kutatások hagyományképét! Általánosságban látnunk kell azt, hogy a hagyomány fogalmát mind a néprajztudományban, mind a klasszikus antropológiában és a szociológiában sokáig többféle értelemben, illetve gyakran definiálatlanul, reflektálatlanul használták (Voigt 2007). A hagyomány reflexív módon történő megközelítése a nyugati történeti munkákban, folklorisztikai és etnológiai kutatásokban az 1980-as, 1990-es évektől jelent meg. Ekkor jelennek meg ugyanis a cselekvő és cselekvésközpontú kitalált, létrehozott hagyományok és a kultúra újabb, konstruktív megközelítései (lásd Wagner 1981, Hobsbawm–Ranger eds. 1983). Ez volt egyébként az az időszak, amikor a hazai folklorisztikában és társadalomnéprajzban a lakodalom és a házasság kutatása gyakorlatilag a kutatások periferiájára szorult (a kivételek között lásd a néhány romániai terepre irányuló kutatást: Berta 2014, 2018; Balatonyi 2017; Székely 2018). Pedig ez idő tájt írta meg Sárkány Mihály a lakodalom funkcióváltozásairól szóló, illetve a hagyományok átalakulásának vizsgálatára ösztönző írását (Sárkány 1983) és ekkor adott hírt Bódi Erzsébet arról a csehszlovák strážnicei lakodalomszimpóziumról is, amely az újabb lakodalmi hagyományokkal, és alapvetően az európai lakodalmak változásaival foglalkozott (Bódi 1982). Tehát a lakodalmak vonatkozásában a legújabb kortárs, hagyománytrendek ezidáig nem tudtak érvényesülni. De mégis melyek voltak a hagyomány-korábbi jelentései?

Most csupán felvillantani tudok néhány jelentést és értelmezést, egy olyan pragmatikai vizsgálat eredményei közül, amely során 1930 és 2000 között íródott, leggyakrabban hivatkozott, legnagyobb hatású lakodalom-vizsgálatok hagyományképét vizsgáltam, vizsgálom. A vizsgálat korpuszát folyamatosan bővíttem, és igyekszem majd kiterjeszteni 19. századi forrásokra is.

Nézzünk elsőként egy szöveget az 1930-as évekből! Bálint Sándor a hagyományt a szellemi kultúra, népi műveltség szinonimájaként kezeli, amikor egy 1933-as rövid írásában a szeged-alsóvárosi jegyességgel, esküvővel és lakodalommal kapcsolatos szokásokkal, hagyományokkal és hiedelmekkel foglalkozik. Elválasztja a néphit babonáitól és kuruzsló eljárásaitól az úgynevezett „hagyományszerűen kialakult” szokásokat és hiedelmeket. Ez feltehetően egyfajta időbeliséget is jelent és a hagyomány fogalma alatt az I. világháború előtti komplex népi kultúrát érti (Bálint 1933: 36). A kolonyi lagzit strukturalista-funkcionalista megközelítéssel leíró és elemző Putz Éva egy későbbi, 1943-as írásában a hagyomány valamiféle időbeliséget, a régít, illetve a társadalmi cselekvők viselkedését meghatározó kulturális szabályrendszert jelentette, „egyfajta művelődési, művészeti szerkezet”-et (Putz 1943: 15). Szerinte a népi színjátékként értelmezett lakodalom örökös variálódását, variációit szabályozza a hagyomány, annak ugyanis „hagyományosan őrzött” a „szerkezeti kötöttsége” (Putz 1943: 16). Azt is rögzítette, hogy a lakodalom változásait elsősorban annak hagyományörző szerepe korlátozza, az óvja meg a széthullástól (Putz 1944: 29). A hagyomány régít,

szabálykövetőt, illetve szabályozottat jelent szövegében „a falu hagyományos dal-lamkincse” (Putz 1943: 38), a „hagyományos menyasszonyi viselet” (1943: 41), ki-kérésnél „a hagyományos jogi vitatkozás” (Putz 1943: 42) vagy például a „legény hagyományos, de már zsinórtalan legényviselete” (Putz 1943: 128). A hagyomány mint időbeliség a régi, a világháborúk előtti idők, még nem forrongó, kivándorlás-tól és a vegyes házasságoktól nem sújtott imagisztikus közelmúltjára vonatkozott. Ugyanis a kutatása idején a hagyományos életforma széthullását, a városiasodást, és ezzel együtt a lakodalom vagy éppen a temetés egyszerűsödését figyelte meg. Bakó Ferenc számára, aki tíz évvel később, az '50-es években szentelt számos ki-sebb szöveget, majd 1987-ben egy nagyszabású monográfiát (Bakó 1987) is a fel-sőtárkányi, illetve a palóc lakodalmaknak, a néphagyomány egy olyan lételméleti, episztemológiai keretet jelentett, amely szabályozza, esetenként korlátozza, illetve meggátolja a lakodalom módosulásait (Bakó 1955: 346). Megint máskor arról írt, hogy alkalmanként a népszokás, maga a lakodalom őrzi meg és szabályozza a ha-gyományokat (Bakó 1955: 387). „Hagyományosan”, tulajdonképpen a helyi kul-túra szabályai, normái szerint szokták szerinte például elkészíteni „a csigatész-tát a lakodalom előestéjén” (Bakó 1955: 360). Beszélt továbbá a „néphagyomány megszabta” időbeni határokról (Bakó 1955: 346), a hagyományos – tulajdonkép-pen régi mintát követő – szertartásszerű alkalmakról (Bakó 1955: 351), a hagyo-mányokhoz, régi ízléshez, erkölcshez, öltözködéshez ragaszkodó szülőkről (Bakó 1955: 353). Bő 30 év múlva, az 1980-as években a szociológus Széman Zsuzsa fel-sőtárkányi terepmunkája alapján írt a lakodalom mint népszokás hagyományör-ző szerepéről. Írásának felütésében kifejtette, hogy a korábbi lakodalmi vizsgá-latok ezidáig elsősorban a hagyományos lakodalmakat elemezték. Kevés szerinte az olyan írás, amely a múlt és a ma lakodalmát hasonlította volna össze. Tehát a hagyomány, a hagyományos nála is elsősorban a régi, az „egykori” szinonimája. Azt vizsgálta, hogy „miként változott a lakodalom társadalmi funkciója, milyen folyamatok és tényezők segítették elő a hagyományos elemek továbbélését, illetve azok eltűnését” (Széman 1983: 285). Ugyanakkor írásában a hagyomány egyfajta homályos, nehezen meghatározható, mégis egyfajta magától értetődő szabályozó erőként, normaként is megjelent: „A házassági ünnepségben nagy szerepet kap a hagyomány.” vagy „a hagyomány ereje mutatkozik meg abban is,” mondja, „hogy mennyi vendéget hívnak meg, lesz-e egyházi esküvő, hogyan bonyolódik le a lako-dalom” (Széman 1983: 286). Végző konklúziójaként úgy látja, hogy a lakodalmak ma is a hagyományoknak megfelelően zajlanak (Széman 1983: 294). Györgyi Er-zsébet 1990-es összefoglaló írásában szintén egyfajta régiséget, korábbi állapotot és egyben szokásrendet, normarendszert értett a hagyomány alatt: így használ-ta a „hagyományos ételsor”, illetve a középkori jogi hagyomány”, valamint a „ha-gyományon alapuló” kifejezéseket (Györgyi 1990). Nagy Janka Teodóra a 2000-es évek elején jegyzett *A nőrablástól a házasságkötésig* című írásában a hagyo-mány megint csak valamiféle időbeliséget és szabályrendszert jelent, s mint ilyen – régi dolog – „az idők folyamán csupán töredékesen, esetleg teljesen megválto-zott funkcióval, formában őrződik meg” (Nagy 2001: 53).

Azt láthatjuk tehát, hogy a 20. századi lakodalomvizsgálatok hagyományképe egyrészt valamiféle homályos történetiséget tükröz, másrészt megtartó, konzervatív, szabályozó normát, szokást is jelentett. Ez a fajta hagyomány-felfogás egyébként visszaköszön a korabeli magyar tudományosságban is. A hagyomány egészen a közelmúltig jelentette a „hagyomány” egészét, vagy éppen a szellemi hagyományokat, elkülönítve a tárgyi hagyatéktól. Viski Károly a *Magyar-ság néprajza* bevezetőjében írta, hogy „a néprajz szinte magától oszlik két félre: anyagi és szellemi műveltségre, azaz tárgyi hagyatéokra és szellemi hagyományra” (Viski 1935). Györffy István 1939-ben kiadott emlékiratában kifejtette, hogy meglátása szerint a hagyomány tágabb, már-már a kultúrával egyenértékű fogalom. Másrészt jelentette magát a hagyományozást is (Györffy 1939). Alapvetően a kultúrvagyon, a hagyatékok és az örökség fogalmával is kulminált a jelentése. A hagyomány terminusnak volt tehát, s részben ma is van egy modernizációval szembeni idő- és térbeli dimenziója, és egyben a kultúráként, szokásként felfogott merev szabályozórendszer is értették alatta. Visszatérve a lakodalom-leírások hagyományos lakodalomképére, a vizsgálatok szerint a lakodalom őrzi vagy inkább, egykoron megőrizte a hagyományokat vagy éppen a lakodalmat őrizte meg, tartotta fent az etno-népi-nemzeti „mátrixként” működő néphagyomány. Ezzel együtt a különféle társadalmi-gazdasági változások, így a modernizáció elsősorban megtépázta, leegyszerűsítette a korábbi, „hagyományos” lakodalmi rítusokat és azok hagyományos jelentéseit. Amellett érvelek, hogy a lakodalom és a házasság normatív és konzervatív szemléletének egykori, hazai néprajzi tételére a korábbi normatív hagyomány-fogalom jelentős hatással volt.

Ez az összefüggés előzetes vizsgálataim szerint nemcsak hazai, hanem nemzetközi szinten is kimutatható. Az látszik ugyanis, hogy a 19. és 20. századi hagyománnyal kapcsolatos nemzetközi és hazai antropológiai és néprajzi diskurzusokra elsősorban Karl Marx, Émile Durkheim, Max Weber és Robert Redfield konzervatív, ruralitáshoz és népi kultúrához kötött, a modernitással háttérbe szoruló, a fejlődést alapvetően gátoló hagyományszemlélete volt hatással, s ez a szemlélet tükröződik a lakodalommal, és házassággal foglalkozó nemzetközi munkákban egészen a 2000-es évek elejéig. Marx számára a hagyományok eltűnnek a modernizáció hatására, Durkheim is úgy vélte, hogy a racionalizmus és a városiasodás terjedésével a hagyományok hanyatlásnak indulnak és Weber is a paraszti kultúra közeli végét jósolta. Robert Redfield megközelítésében a hagyomány meggátolja a változást, növekedést és kreativitást, irracionális vagy emocionális és elősegíti a belső szolidaritást (Schanklin 1981). Ugyanezt húzta alá Franz Boas is, aki számára a szellemi hagyomány, a folklór a kultúra mélyébe ágyazott, s béklyóként korlátozza az egyének szabadságát is (Boas 1965: 201, lásd még Stocking 1965).

Látszik az is, hogy nemzetközi szinten a házasság és a lakodalom változásvizsgálata, vagy sokkal inkább a rítus és az intézmény aktív szerepének, átalakulásának tudományos felfedezése pontosan egybeesik az újabb konstruktivista, és

egyben cselekvő- és cselekvésközpontú hagyományértelmezésekkel.³ Mennyiben más ez a hagyományszemlélet és milyen újabb eredményekhez vezetett a házasság és lakodalom vonatkozásában? Például más annyiban, hogy a kutatók a házassági hagyományok, és a hagyományozódás korábbi homályos, passzív jelentéseiről a társadalmi cselekvőkre, a kultúra bennszülöttjeire és az ő cselekvéseikre, a különféle társadalmi változásokra adott válaszaikra és hagyomány- és modernizáció-értelmezéseikre kezdték el irányítani a figyelmet. A 2000-es évek, illetve sokkal inkább a 2010-es évek óta ilyen cselekvő- és cselekvésközpontú hagyományértelmezésekkel dolgozik több nemzetközi házasságkutató szociológus és főként kulturális antropológus. Elsősorban a globális és lokális változások helyi adaptációs folyamatait, a házasságkötések régi-új formáit, illetve a szervezett házasságok újabb alakváltozatait, a kontinuitás és a modernizáció kérdéseit boncolgatják. Feltételezésük szerint a házasság/kötés átalakulása nem pusztán összefüggésben állhat bizonyos társadalmi folyamatokkal – a házasság és a házasságkötés nem pusztán a változásokra adott passzív egyszerűsödésként, a hagyományostól a modern felé vezető szűk ösvényen olvasható és értelmezhető –, hanem az adaptáció nagyon sokféle lehet (lásd pl. Goldstein-Gidoni 2001; vö. a különféle globalizációkritikák hasonló meglátásaival, pl. García Canclini 1995). Sőt, többek mellett érvelnek, hogy a lakodalmi rítusok és a házasság átalakításával, újraértelmezéseivel a kulturális cselekvők a különféle társadalmi változások eszközeiként és motorjaiként is feltűnhetnek (lásd erről Janet Carsten 2017-ben indult ERC-kutatását).⁴ Így például a holland antropológus Annelies Moors 2013 óta egy házasság témájú *Problematising 'Muslim Marriages': Ambiguities and Contestations* című ERC-projektet vezet. A kutatócsoport tagjai elsősorban az (európai, kirgizisztáni, indonéziai, libanoni és marokkói) muszlim házasságok és házasságkötések új formái-

3 Természetesen azt nem vonom kétségbe, hogy a modern társadalom átalakulása az elmúlt évtizedekben valóban felgyorsult, és hogy számos olyan aspektusa van ezeknek a változásoknak, amely a kortárs globalizációs folyamatokat „mássá”, egyedivé teszik. Csupán azt állítom, hogy a társadalmi, kulturális és gazdasági változások, s maga a globalizáció sem teljesen új jelenségek a történelemben (lásd erről Roberts–Hite eds. 2007, Hill–Baba 2006: 1–13), ahogy a lakodalom és a házasság intézménye is mindig folyamatos változásban volt, széttöredezett darabjait elsősorban a kutatók és részben a kutatók, az informátorok formálták kerek egésszé. Egy másik, e szöveggel párhuzamosan íródtó tanulmányomban a kérdés néhány másik aspektusát is körbejáróm. Azt veszem számba, hogy tulajdonképpen milyen gyűjtési módszerek, elvek, kutatási intenciók, és elméleti koncepciók járultak még hozzá ahhoz, hogy kialakult és elfogadottá vált a lakodalmak és a házassági ideológiák állandóságát, lassú felbomlását, egyszerűsödését hangsúlyozó néprajzi tétel. Úgy vélem, hogy mindezek, tehát a hagyomány mindenkor fogalma, a kutatási módszerek, elvek stb. együttesen meghatározták azt. (Az említett tanulmány a BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Kriza János Néprajzi Társaság – MTA KAB Néprajzi és Antropológiai Szakbizottság – EME Bölcsészett-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály szervezésében megvalósuló *Szemléletek, módszerek, intézmények a romániai magyar néprajzkutatásban* című konferencia tanulmánykötetében fog megjelenni.)

4 A kulturális antropológus Janet Carsten, *A Global Anthropology of Transforming Marriage* című ERC-projekt vezető kutatója, kutatócsoportjával a házasság és a különféle demográfiai, társadalmi, kulturális változások összefüggéseit vizsgálja (Európában, Görögországban, Észak-Amerikában, Ázsiában és Afrikában). Forrás: http://www.san.ed.ac.uk/research/grants_and_projects/current_projects/a_global_anthropology_of_transforming_marriage_agatm; letöltve: 2018. nov. 19.

val (*regisztrálatlan, látogató házasság, ideiglenes házasság*) kapcsolatos állami autoritások, vallásos kutatók, női szervezet, illetve az érintettek szülei által kezdeményezett, szexuális kizsákmányolással és vallásos radikalizmussal kapcsolatos viták vizsgálatára vállalkoztak. Arra kíváncsiak, hogy a muszlim házasságok új formái milyen politikai, vallási és kulturális változásokat idéznek elő: milyen újfajta közösségek és individuumok jönnek létre, s hogyan formálják mindezek a gazdasági kapcsolatokat vagy éppen a csoporthatárokat stb.⁵ Szintén jó példa a cselekvőközpontú házasság és hagyományértelmezésekre Paul Valentine, Stephen Beckerman és Catherine Alès által szerkesztett 2017-es *The Anthropology of Marriage in Lowland South America: Bending and Breaking the Rules* című kötet is. A szerzők egyrészt a dél-amerikai, amazonasi őslakosok párválasztási stratégiáit (gazdasági, politikai, társadalmi, érzelmi szempontok) vizsgálták, másrészt számba vették azokat a globalizációs folyamatokat is, amelyek hatására a hagyományos hierarchiák és identitások, a régi házasságkötéssel kapcsolatos értékek és normák átalakultak. A szerzők érintik a szabálykövetés, a szabályszegés és az ágencia fogalmait is (Valentine–Beckerman–Alès eds. 2017). A különféle globális folyamatok mikroszintű lecsapódásait, illetve mindezeknek az egyéni életutakban való megjelenését vizsgálták a 2010-es években svéd szociológusok, Lesia Nedoluzhko és Victor Agadjanian 2011 és 2012 között Kirgizisztánban (üzbégek és kirgizek körében). A kutatók szerint a vizsgált térségben a házasságok területén modernizációs és hagyományőrző folyamatok is érvényesülnek. Egyrészt megfigyelték a szocialista éra alatt betiltott, házassággal kapcsolatos hagyományos normák és gyakorlatok (pl. a menyasszonyrablás vagy éppen a szervezett házasság) tudatos újjáélesztését, és azt, hogy ezeket a kulturális cselekvők hagyományos, nemzeti gyakorlatokként értelmezték. Másrészt azt is kimutatták, hogy az emberek a hagyományos gyakorlatokat nem pusztán helyreállították, hanem át is alakították, ha úgy tetszik, modernizálták (Nedoluzhko–Agadjanian 2015). Erről, a menyasszonyrablás látszólagos megújítása mögött meghúzódó társadalmi és kulturális változásokról (női ellenállás, aktivisták fellépése, patriarchátus lassú elmozdulása, nemi szerepek változása) a kulturális antropológus Cynthia Werner is értekezett (lásd erről Werner 2009).

A saját lakodalom- és házasságkutatásaimat szintén cselekvőközpontú, konstruktivista hagyomány- és modernitásfelfogásra építem. Meggyőződésem szerint ugyanis, ha a korábbi „hagyományos” hagyományértelmezésből indulnék ki, nem túl sok mondanivalóm lenne a folyamatosan változó, hol újító, hol hagyományőrző gyakorlatokról. Legfeljebb annyi, hogy a lakodalmak valamihez képest igencsak megváltoztak vagy, hogy nem igazán változtak meg. Ahogy a korábbi hazai vizsgálatokból sem derült ki konkrétan, hogy az egykori demográfiai, társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális faktorok, illetve folyamatok, miként változtatták meg a lakodalmakat, hogy tulajdonképpen a lakodalom miként viszonyult és idomult az

5 Forrás: https://cordis.europa.eu/project/rcn/109559_en.html; letöltve: 2018. nov. 26.

egyszerűsödésen túl a különféle változásokhoz (lásd erről még Gilliland 2017). Kutatásaim során pontosan azt kezdem el vizsgálni, hogy a különféle globális változások a házasságok vonatkozásában milyen helyi mintákban öltenek testet, s hogy miféle reakciókat, ellenreakciókat, reflexiókat, kulturális, társadalmi, politikai és gazdasági válaszokat váltanak ki az állam, a városok és kisközösségek és az egyén szintjein. Hogy a rítus és az intézmény átalakulásai hogyan függnek össze a családdal, a társadalmi kapcsolatokkal, valamint a párkapcsolatokkal és a termékenységgel kapcsolatos viselkedés- és értékrendbeli változásokkal (Cherlin 2004, Bellah 1985, Simmons 2009). Mivel a változások mögött én sem egyirányú folyamatokat feltételeztek, vizsgálni kezdtém azt is, hogy a házasságkötéssel és a házasság intézményével kapcsolatos ideológiák, gyakorlatok, jogszabályok és mindezek változásai hogyan hatnak egymásra, illetve miként járulnak hozzá a különféle társadalmi változások előmozdításához (lásd Carsten 2017). A hagyományokat, a lakodalmi hagyományokat tehát a bennszülöttek szemszögéből, a bennszülöttek cselekvései és értelmezései mentén értelmezem. Azt tekintem tehát hagyománynak, hagyománynak vagy éppen modernnek, amelyekre a házassággal kapcsolatos regionális és nemzeti diskurzusokban és a különféle egyéni értelmezésekben és narratívumokban így tekintenek.

Szakirodalom

Balatonyi Judit

2017 *A gyimesi lakodalmak. Közös kultúra és különböző identitások?* Balassi Kiadó, Budapest.

Bakó Ferenc

1955 Felsőtárkány község lakodalmi szokásai. A kultúra alakulásának és etnikus jellegének vizsgálata. *Ethnographia* LXVI. 345–408.

1987 *Palócföldi lakodalom*. Gondolat, Budapest.

Bálint Sándor

1933 Lakodalmi szokások Szeged-Alsóvároson. *Népünk és nyelvünk*. (5) 36–41.

Bellah, Robert N.

1985 *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*. University of California Press, Berkeley.

Berta Péter

2014 *Fogyasztás, hírnév, politika. Az erdélyi gábor romák presztízsgazdasága*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.

2018 *Materializing Difference: Consumer Culture, Politics, and Ethnicity among Romanian Roma*. University of Toronto Press, Toronto–Buffalo–London.

Boas, Franz

1965 [1911] *The Mind of Primitive Man*. Free Press, New York.

Boden, Sharon

2003 *Consumerism, Romance and the Wedding Experience*. Palgrave Macmillan, New York.

Boreczky Ágnes – Földes Petra – Gyebnár Viktória – Solymosi Katalin

2007 *Családok távolból és félközelből. Családok tegnap és ma*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Bódi Erzsébet

1982 Szimpozion a lakodalmi szokáskörőről Strážnice, 1981. szeptember 28–30. *Ethnographia* XCIII. (2) 316–317.

Cherlin, Andrew J.

2004 The Deinstitutionalization of American Marriage. *Journal of Marriage and Family* 66. (4) 848–861.

Faragó Tamás

2000 Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 391–483.

García Canclini, Néstor

1995 *Hybrid Cultures. Strategies for Entering and Leaving Modernity*. University of Minnesota Press, Minneapolis.

Gilliland, Mary Kay

2017 Family and Marriage. In: Brown, Nina – de González, Laura Tubelle – McIlwraith, Thomas (eds.): *Perspectives: An Open Invitation to Cultural Anthropology*. American Anthropological Association. (Elérhetőség: http://perspectives.americananthro.org/Chapters/Family_and_Marriage.pdf; letöltve: 2019. okt. 28.)

Goldstein-Gidoni, Ofra

2001 The Making and Marking of the “Japanese” and the “Western” in Japanese Contemporary Material Culture. *Journal of Material Culture* 6. (1) 67–90.

Goode, William J.

1963 *World Revolution and Family Patterns*. Free Press, New York.

Györffy István

1939 *A néphagyomány és nemzeti művelődés*. Egyetemi Néprajzi Intézet, Debrecen.

Györgyi Erzsébet

1990 A házasságkötés szokásai. In: Dömötör Tekla (főszerk.): *Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 32–66.

Hill, Carole E. – Baba, Marietta L.

2006 Global Connections and Practicing Anthropology in the 21st Century. *National Association for the Practice of Anthropology Bulletin* 25. (1) 1–13.

Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (eds.)

1983 *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge.

Middleton, John – Bohannon, Paul

1968 *Marriage, Family, and Residence*. Natural History Press, Garden City, N.Y.

Nagy Janka Teodóra

2001 A nőráblástól a házasságkötésig. Házassági jog és jogi néphagyomány. In: Györgyi Erzsébet (szerk.): *Lakodalmi szokások. Mátkaság, menyegző*. Plánétás Kiadó, Budapest, 49–53.

Nedoluzhko, Lesia – Agadjanian, Victor

2015 Between Tradition and Modernity: Marriage Dynamics in Kyrgyzstan. *Demography* 52. (3) 861–882.

Otnes, Cele C. – Pleck, Elizabeth H.

2003 *Cinderella Dreams. The Allure of the Lavish Wedding*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London.

Pongrácz Tiborné – Spéder Zsolt

2003 Élettársi kapcsolat és házasság – hasonlóságok és különbségek az ezredfordulón. *Szociológiai Szemle* 13. (4) 55–75.

Putz Éva

1943 *A kolonyi lagzi*. Szlovákiai Magyar Közművelődési Egyesület, Pozsony.

Roberts, J. Timmons – Hite, Amy Bellone (eds.)

2007 *The Globalization and Development Reader: Perspectives on Development and Global Change*. Blackwell Publishing, Malden, USA – Oxford, UK – Victoria, Australia.

Sárkány Mihály

1983 A lakodalom funkciójának megváltozása. *Ethnographia* XCIV. 279–285.

Shanklin, Eugenia

1981 Two Meanings and Uses of Tradition. *Journal of Anthropological Research* 37. (1) 71–78.

Simmons, Christina

2009 *Making Marriage Modern: Women's Sexuality from the Progressive Era to World War II*. Oxford University Press, Oxford.

Somlai Péter

2013 *Család 2.0. Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig*. Napvilág Kiadó, Budapest.

Stocking, George W. Jr.

1965 From Physics to Ethnology: Franz Boas' Arctic Expedition as a Problem in the Historiography of the Behavioral Sciences. *Journal of the History of the Behavioral Sciences* 1. 53–66.

Székely Melinda

2018 *A magyar lakodalom változása Ördögösfüzesen (1930–2017)*. (Dissertationes Ethnographicae Transylvanicae.) Kriza János Néprajzi Társaság – Téka Alapítvány, Kolozsvár.

Széman Zsuzsa

1983 A lakodalom hagyományörző szerepe és társadalmi funkciója Felsőtárkányon. Összehasonlító vizsgálat. *Ethnographia* XCIV. (2) 285–296.

Treas, Judith – Lui, Jonathan – Gubernskaya, Zoya

2014 Attitudes on marriage and new relationships: Cross-national evidence on the deinstitutionalization of marriage. *Demographic Research* 30. 1495–1526.

Valentine, Paul – Beckerman, Stephen – Alès, Catherine (eds.)

2017 *The Anthropology of Marriage in Lowland South America: Bending and Breaking the Rules*. University Press of Florida, Gainesville.

Viski Károly

1992 [1935] Drámai hagyományok. In: *A magyarság néprajza* III. Hasonmás kiadás. Szekszárd, 327–371.

Voigt Vilmos

2007 A hagyomány modern fogalma. In: Török József (szerk.): *Hagyomány és modernitás*. Csongrád Megyei Közművelődési, Pedagógiai és Sportintézmény, Szeged, 10–13.

Wagner, H. Roy

1981 *The Invention of Culture*. University of Chicago Press, Chicago.

Werner, Cynthia

2009 Bride Abduction in Post-Soviet Central Asia: Marking a Shift Towards Patriarchy Through Local Discourses of Shame and Tradition. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 15. (2) 314–331.

Valori schimbătoare și modele tradiționale, conexiuni globale.

Abordările contemporane și din secolul XX ale tradițiilor de nuntă

În zilele noastre modul de desfășurare a căsătoriei, complexitatea riturilor și instituția căsătoriei trec prin schimbări majore atât din punct de vedere național cât și internațional. Din anumite puncte de vedere avem cunoștințe bogate în domeniu, dar multe conexiuni ne rămân necunoscute. Adevărul este că despre nunțile vechi avem doar cunoștințe sporadice. Ceea ce este cert este faptul că până în trecutul apropiat cercetarea și discursurile cotidiene au subliniat aspectele normative, conservative ale căsătoriei și ale nunții, respectiv similaritățile și aspectele constante

ale riturilor. Oare este adevărat? Tradițiile căsătoriei or fi avut o poziție stabilă cândva și acum această poziție s-a destabilizat? Ce s-a considerat a fi tradiția nunții și ce a însemnat nunta tradițională odinioară, să zicem prin prisma cercetărilor etnografice din secolul XX? Autoarea afirmă că noțiunea timpurie normativă a tradiției a avut un impact deosebit pe teza etnografică națională a teoriei statice și normative a nunții. În opinia ei acest lucru se poate demonstra atât pe plan național, cât și pe cel internațional. Totodată este evident faptul că cercetarea schimbării căsătoriei și a nunții, mai precis descoperirea științifică a rolului activ al ritului și al instituției, a schimbării acesteia, coincide exact cu noile interpretări constructiviste, orientate pe acțiune și actori ale tradiției.

Tradition and Change – Global and Local Connections. Current and 20th Century Theories of Wedding “Traditions”

Nowadays the way of getting married and the institution of marriage are undergoing major global and local transformations. We know much about these changes from a certain point of view, but many links between these changes are less known. The truth is that we have a very fragmented knowledge of earlier weddings. It seems very certain that until recently the Hungarian and international studies and everyday discourses have emphasized the conservative and normative aspects of wedding and marriage, and the similarity and permanence of related rituals. But was this truly the case? Did the wedding traditions used to be in a stable position, and if so, has their stable position really shaken recently? What has been interpreted as wedding tradition and what was the meaning of traditional wedding earlier, considering Hungarian ethnographic researches during the 20th century? In this paper the author argues that in Hungary the former normative and static concepts of wedding and marriage has been significantly influenced by the former ethnographic theories of tradition (which emphasized the normative and regulative role of tradition). This connection can be proven not only in Hungarian but in international realm as well. It is also visible that studying changes of wedding and marriage, or rather the scientific discovery of the changing and active role of the rite and institution, ties in with the recent constructivist, and action-, actor-oriented interpretations of tradition.

Pál Emese

Hadjáratok imitálása. A kitalált hagyományok identitáserősítő és közösségformáló szerepe

Szentegyházán 2006 óta minden évben megszervezésre kerül az *Őszi hadjárat*, amely egy, az 1848–49-es történelmi eseményeket felelevenítő háromnapos, szokáselemekben és szimbólumokban gazdag rendezvény. Időpontja minden évben az október 6-ához legközelebb eső hétvége. Péntek délután kezdődik, és vasárnap estig zajlik az esemény. A rendezők és résztvevők így az 1848–49-es forradalom és szabadságharc hősei mellett az aradi vértanúk emléke előtt is tisztelnek.

Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy miért és milyen céllal hozták létre ezt az eseményt, illetve egy ilyen frissen megalkotott hagyomány mitől képes fennmaradni és működni. Kutatásaim során az is érdekelt, hogy mi lehet a mozgatórugója a rendezvénynek és minek köszönhető az, hogy az említett kisvárosban és annak környékén képes népes tömegek megmozgatására és aktivizálására.

Kutatásom során megfigyeléseket végeztem a helyszínen, az esemény elemeit, hatásait, funkcióit és a hozzá kapcsolódó médiatartalmakat is megvizsgáltam. A szokáskutatás ismert módszerei közül a strukturált elemzést, rendszerezést választottam. Félig strukturált interjút készítettem a szervezőkkel, annak érdekében, hogy megismerjem a rendezvény megszervezésének hátterét, részleteit, követett mintáit, illetve azt, hogy mindez mit jelent az érintettek számára, hogyan látják az Őszi hadjárat sikerét és megmaradásának okát. Az írott források, a médiatartalmak és a fellelhető dokumentumok elemzése mellett fontosnak tartottam, hogy a résztvevőkkel és a távolmaradókkal is interjút készüljenek. Tanulmányom a doktori kutatásom keretében készült el, melynek témája a székelyföldi kitalált lovas- és huszárhagyományok.

Az Őszi hadjárat egy olyan kitalált hagyomány, amelynek nemzeti emlékűnnep funkciója is van. A megrendezett ütközetet, csatajelenetet is magába foglaló ünnepség során elsősorban az 1848–49-es történelmi események felelevenítésén van a hangsúly, a lovakkal és szekerekkel történő hadba vonulás eljátszása alkotja a tulajdonképpeni rendezvényt. Ugyanakkor ebbe a keretbe illeszkedik az aradi vértanúkra való helyi megemlékezés is.

Az esemény kiindulópontja rendszerint Szentegyháza, a Hargita-hegység déli lábánál fekvő kisváros. Az Őszi hadjárat azonban nem csak Szentegyházát érinti, hanem a környező falvakat is, az adott évi útvonaltól függően: Kápolnásfalut, Lövé-tét, illetve Homoródalmást.

A hadjárat résztvevői elsősorban hagyományőrző huszáregyesületek tagjai (lovasok, gyalogos huszárok, kocsisok, huszárlányok), de az eseményen évről-évre jelen vannak vallási és politikai előljárók, történészek, médiaszereplők, néptáncscsoportok, kórusok és a helyi lakosok. Mellettük meghívott vendégek (pl. testvértelepülések képviselői), turisták, a sajtó képviselői, valamint a résztvevők biztonságának érdekében egészségügyi dolgozók is jelen vannak az eseményen. A sereg által meglátogatott falvakban előadott toborzó jelenetet követően a helyiek közül is csatlakoznak a hadba vonulókhöz.

Szakirodalmi áttekintés

Az emlékünnepek képesek bevonni az egyéneket és a különböző csoportokat egy adott kultúrába és képesek azonosítani őket az illető kultúrával (Gráfik-Voigt 1981: 241). Egy adott ünnep funkciói és jelentései a megszokotthoz, a hétköznapiak rendjéhez való viszonyításban elemezhetők és értelmezhetők. Az ünnepek általában megszegik a hétköznapi szabályait (Mohay 1996: 909). Az Őszi hadjárat esetében is megfigyelhető, hogy megpróbálja a hétköznapi sablonosságából kiemelni és behelyezni a múlt egy jelentős eseményébe a résztvevőket.

A székelyföldi ünnepek szerkezetébe az 1989-es rendszerváltást követően fokozatosan épültek be különböző karneváli elemek, nemzeti jelképek, színes szalagok, elterjedtek a népviseletben és szekéren történő felvonulások, énekes és táncos megmozdulások, amelyek évről évre derűsebbé, vidámabbá és színesebbé tették az ünnepeket. A megszervezett emlékünnepek gyakran kiváló alkalmat nyújtanak egyházi méltóságok, közéleti személyiségek, politikusok és művészek közszereplésére is (Pozsony 2006: 278). Ezt az Őszi hadjárat is jól példázza, hiszen szekerekkel történik meg a hadba vonulás eljátszása, viseletben jelennek meg a résztvevők, zászlókat tűznek a szekerekre, valamint táncjelenetek és énekek is tarkítják a toborzásokat. A szekereken népdalokat, katonadalokat, szerelmi dalokat énekelnek a résztvevők és a vallási, valamint a közéleti személyiségeknek lehetőségük adódik nyitóbeszédük mondására, köszöntésekre, koszorúzásra.

Annak ellenére, hogy Erdély-szerinte népszerűek napjainkban a lovas és huszárhagyományok, sehol nem találtam példát ilyen jellegű megmozdulásra, a hadba vonulás imitálására. Az esemény létrehozásának és megalakulásának módja azonban indokolható, ugyanis Jan Assmann szerint a modern korban számos példa található arra vonatkozóan, ahogyan az értelmiségiek próbálják megkonstruálni egy-egy etnikai közösség történelmét. Ezek alappillérei általában múltbeli események, helyszínek vagy tárgyi emlékek, amelyek reprezentálják egy nemzeti közösség sajátos identitását és kultúráját (Assmann 1999: 45).

A kollektív emlékezés mindig konkrét időhöz, helyhez és meghatározott csoporthoz kötődik és megújító, visszaállító jellegű. Minden egyes korszakban és helyen rugalmas az újraszerveződésre. Árnyaltan fejezi ki egy csoport önképét, pozitív és negatív tulajdonságait, követendő életmintáit, magatartásformáit (Assmann 1999: 39). Jan Assmann fontos szerepet tulajdonít a kollektív emlékezet kapcsán a megalapozó és az életrajzzal összefüggő emlékezőmódoknak, amelyek elősegítik az emlékezés és az identitás működését, ugyanakkor társas kapcsolatokra építkeznek. A rítus és az ünnep szimbolikus eszközökkel fejezik ki az emberi élet alapvető értelmét, így a kulturális emlékezet elsődleges szerveződési formájává válnak. Fontos szerepet játszik ezek kapcsán a megjelenítés, valamint a kollektív részvétel. Egy csoport identitásának kialakítását és működését biztosíthatják az időben és térben szabályszerűen visszatérő ünnepek, amelyek a közösség összetartozásának érzését is elősegítik (Assmann 1999: 52–57).

Eric Hobsbawm a hagyományteremtés folyamatában a kollektív emlékezetet kitalált hagyományként értelmezi. Fontos szerepe van ezekben az intézményeknek és a politikai ideológiáknak, mozgalmaknak. A kitalált hagyományok társadalmi és politikai funkcióik nélkül nem lennének képesek létrejönni és megszilárdulni. Nyilvánvalóan manipuláló céllal találják ki ezeket (Hobsbawm 1987: 181). Azonban a politikai funkciók közvetítése a kitalált hagyományok többségében nyíltan felvállalt dolog.

A szorosabb társadalmi, közösségi kötelékek meglazulásakor a helyi elit tagjai általában mesterséges kontextusokat, rituális kommunikációs helyzeteket kezdenek kiépíteni, létrehozni, amelyek összetartó erőként szolgálhatnak a társadalmi együttélés számára (Jakab 2012: 46). Kovács Ákos öt példán keresztül szemlélteti a kitalált hagyományok sajátosságait és felhívja figyelmünket a kritikai reflexióra. Vizsgálja azt, hogy mikor, kinek állt érdekében egy-egy néprajzi hagyományt feltalálni, illetve a helyi szokásokat új kontextusokba helyezni. Az egyházak, a helyi városi kultúrák és a politikai elitek számos alkalommal használták fel és használták ki a néphagyományokat. A szerző szerint a nemzeti hagyományok egyre inkább kezdek elveszíteni a kapcsolatukat a történelemmel, ez helyett a pillanatnyilag kihasználható emlékezet öröme válik fontossá. Szinte minden magyar hagyomány kitalált hagyománynak tekinthető, amelyek történeti vizsgálatánál jól érződik a változó politikai rendszerek hatása, újítása és azok különböző irányai. (Kovács 2006.)

Székelyföldön a rendszerváltás után egyre több olyan lokális rendezvény került megszervezésre, amelyek az adott társadalom egészét képesek voltak mozgósítani. Ilyenek a városi ünnepi mintákra épülő falusi búcsúk, az egyházi szertartások, a hagyományos nemzeti ünnepek és a város- és falunapok. A napjainkban megszervezett lokális, városi ünnepek funkciói is hasonlítanak a hagyományos ünnepalkotáshoz. Fontos az önreprezentáció, önkifejezés, önismeret és a turizmus szerepe is. Szimbolikus eszközökkel alkotják újra a faluközösségeket, amelyekre hazavárják a más városokba, falvakba elszármazott lakosokat is (Pozsony 2006: 278–279).

Az Őszi hadjárat is a falunapokhoz hasonló funkciókat tölt be, a helyi társadalom egészét képes mozgósítani. Munkaközösségek, egyesületek, alapítványok,

szomszédságok és különböző baráti körök, csoportok vesznek részt a rendezvényen, egy-egy szekéren hadba vonulást imitálva. Aki nem résztvevő, az általában a kapuja előtt vagy a központban kínálja meg a hadba vonulókat, kaláccsal, borral, pálinkával. Nagyon sok helybéli vesz részt a távolabbról érkező vendégek elszállásolásában, illetve sokan befogják lovaikat és a kocsis szerepét betöltve vállalják a szállítást.

Ezek a lokális ünnepek tudatosítják az emberekben, hogy melyik csoporthoz tartoznak, összetartozást és az egységesség érzetét keltik, befolyásolják a kollektív tudatot és emlékezetet. Legtöbbször létre is hozzák és cselekszik azt, amit társadalmi és kulturális mintának vélnék (Hesz 2004: 62).

Az emlékünnepek szerkezetére számos hatalmi rendszer, változás és eszme hatott, sok esetben tiltották őket a történelem során. Napjainkban a szerkezeti, jelképi és szövegek szintjén lévő változásra is jellemző a *hiperreprezentáció* (Pozsony 2015: 237–244).

A reprezentációk társadalmi képzetté alakulását meghatározzák a terek kezelésének módjai is és az identitások szerveződésének folyamatai. A közösségi és egyéni identitások értelmezésénél kiemelt szerepet kap az emberanyag, az anyagi feltételek, a technikai adottságok, a médiakultúra adott formái és az ideológiai összetevők (Appadurai 1996, idézi Keszeg 2015: 14). A közösségi identitások kijelölik területeiket és azok határait, a másokhoz való viszonyokat, barátokról és ellenségekről alkotott nézeteket és a múlt és jövő összefüggéseit is. A reprezentációk megkonstruáltak, nyilvánosak, szimbolikusak, látványszerűek és narratívák is lehetnek. Nem csak a reprezentációk tartalma, azonosítása a fontos, hanem a létrejöttük folyamata is (Keszeg 2015: 16–18).

A Serge Moscovici által megkülönböztetett modern társadalmi reprezentáció, mely szerint az emberek életének középpontjában a társadalmi érdekek, az érzések és a közvélemény töltik be a legfontosabb szerepet napjainkban, megfigyelhető az Őszi hadjárat során is (Moscovici 2002: 276).

Történelmi háttér

Mihály János történész szerint minden székelyföldi település történelme összefonódik a szabadságharc erdélyi eseményeivel, ugyanis minden helység hős honvédek és nemzetőrök adott a forradalomnak.¹ Gál Sándor, aki a hadianyag gyártásért volt felelős 1849 tavaszán, szinte a szabadságharc végéig folyamatosan szállított hadianyagot, főként vasat, ágyúgolyókat és lőport a szentegyházi vashámorból.² Szentegyháza és a szabadságharc kapcsolatára utal az is, hogy 1994-ben egy régi kötött kapu kicserélése során három koporsót találtak, a koporsókból pedig az emberi maradványok mellett korabeli ágyúgolyók is előkerültek. Az ágyúgolyók egyike a mai napig látható a szentegyházi Múzeum Szállóban (Haáz 2012: 196).

1 *Hírvivő. Szentegyháza városi tanácsának hírlapja*. VII. évf., 1. szám, 2011. május.

2 *Historia Domus* 2.

Zepeczaner Jenő tizenegy nyugalmazott honvédet említ meg név szerint Szentegyházáról, akik részesei voltak az 1848–49-es történelmi eseményeknek. Egy közülük tizedes volt, míg a többi közvitéz (Zepeczánér 1999: 260–274).

Az esemény menete

2006 októberében, az I. Őszi hadjárat előtt az esemény programja megjelent a *Szentegyházi Hírlap*ban. A „haditerv”, vagyis a konkrét programok mellett, feltüntették a lovas vonulás térképes útvonalát. Kiemelt szerepet kapott két alcím, az *Előzmények* és a *Következmények*. Az előzmények közt szerepelt, hogy az esemény létrejöttét a Magyarországon megrendezett Tavaszi Hadjárat inspirálta, illetve említésre került, hogy a szentegyházi Huszáregylet és a Gyermekefilharmónia pályázati pénzből szervezi meg az ünnepséget. A következmények fejezetben kiemelték, hogy a hadjárat létrehozásának egyik nem titkolt célja az, hogy Szentegyháza Erdély leg híresebb huszárközpontjává váljon. A cikkben felhívásként szerepel, hogy a résztvevőknek a korabelihez hasonló öltözetben kell megjelenniük, illetve azt is hangsúlyozzák, hogy a Duna Televízió stábja is részt fog venni az eseményen.³

A város akkori polgármestere azt nyilatkozta, hogy a hagyományőrzés mellett az ünnepségnek fontos közösségformáló szerepe is van.

Szintén a *Szentegyházi Hírlap*ban jelent meg egy helyi magyartanár nő írása, mely szerint az idei ünneplés nagyon különleges lesz, ugyanis dramatikus játékkal fogják megélni a toborzó körutat a résztvevők, „eljátsszák azt a toborzó körutat, amilyen lehetett (vagy, hogy valaki történelmi szörszálhasogatásba ne kezdjen), lehetett volna 1849 dicsőséges tavaszi hadjáratakor egy ilyen toborzó körút és csapatmozgás.”⁴

2005 szeptemberében a helyiek bronz szobrot avattak Gábor Áron tiszteletére, majd a következő években további emlékművekkel bővült a megemlékezések helyszíne. A szoboravatások, koszorúzások, megemlékezések kiállítás-megnyitókkal is kiegészültek.

Az esemény elterjedésének és kibontakozásának következtében fontosnak tartottam, hogy elemezzem a résztvevőkre vonatkozó számadatokat, valamint az Őszi hadjáratral kapcsolatosan publikált szövegeket is. A rendezvény első 6 évéről megjelent egy összefoglaló, amelyben szinte minden évre vonatkozóan voltak számadatok a résztvevőket illetően (lásd Mihály szerk. 2012). A későbbi évek résztvevőinek létszámáról dokumentumok, regisztrációs lapok, sajtóhírek, tudósítások elemzéséből sikerült képet kapnom. Ezekből kiderült, hogy a résztvevők száma egyre növekszik: míg kezdetben 20 szekérnyi személlyel zajlott le a felvonulás, addig 2019-re a résztvevő huszárok száma már elérte a 100 főt, és a hadba vonuló szekerek száma a 65-öt. Egy szekéren a kocsisokkal együtt kb. 7–10 személy fér el.

³ *Szentegyházi Hírlap*. 2006. október. XV. évf., lásd: *Mellékletek* 1.

⁴ *Szentegyházi Hírlap*. 2006. október. XV. évf.

A tulajdonképpeni hadba indulás előtti napon, pénteken történik meg a vendégek fogadása és elszállásolása Szentegyházán. Általában egy délután 17 órától kezdődő ünnepi szentmisével kezdődik a program, melyet a templomtér közelében levő emlékművek megkoszorúzása követ. A találkozások, beszélgetések, vacsora után egy közös hangversenyre kerül sor, melynek során a Gyermekfilharmónia tagjai együtt énekelnek a helyi huszárokkal.

A konkrét hadjárat szombaton zajlik. Reggel 7 órától gyülekeznek, majd elindulnak a résztvevők. Az egész napos hadjárat alatt toborzások eljátszására, közös ebédre, vágta és csatajelenet bemutatására is sor kerül, majd Szentegyházára visszatérve, napnyugta után a résztvevők közös vacsorájával és huszárbállal végződik az esemény.

A vasárnapi program reggeli szentmisével kezdődik, majd ezt követi a szeltertői gyakorlótéren való gyülekezés, ahol lovasbemutatót, főzőversenyt, céllövészetet és sportjátékokat tartanak. A közös bográcskozás után kiértékelő következik, illetve szavalatok, zenés fellépések, rövid színdarabok és megemlékezések képezik a kötetlenebb program részét. Végül estig tartó közös nótázással, énekléssel zárul a program.

Az esemény térhasználatát vizsgálva megállapítható, hogy a helységek központjai kerülnek előtérbe. Ezek nyitottsága lehetőséget ad a táncra, illetve az előadásokra és beszédekre. Gyakori a falvak határának szimbolikus átlépése is, ahol a szervezők engedélyt kérnek a helyiektől és a helyi polgármestertől a sereg átvonulásához. Zárt térként jelenik meg a szentegyházi Művelődési Ház, ahol a hangverseny zajlik, valamint a közös vacsorának és a huszárbálnak teret adó étterem. Pénteken és vasárnap szakrális terek is megjelennek: a római katolikus templom, illetve a hősök tiszteletére állított emlékművek helyszíne. Vasárnap, a hadjáratot követő napon, békés erdei környezetben, a településhez viszonylag közel zajlanak a kulturális események. A nyitott erdei térben lehetőség adódik a kötetlen, a rendezvény programjában nem szereplő tevékenységekre.

A szombati felvonulás során a sereg az érintett falvakon énekszóval és tánccal vonul keresztül. Ez a vonulás mágikus körhöz is hasonlítható, mivel zárt, körmenetes jellege van, hiszen nap végén visszatérnek a kiindulási ponthoz, Szentegyházára. Ez alapján az esemény térhasználat szempontjából a helyváltoztató szokások típusába sorolható. A résztvevők által megtett útvonal évente változik.

A felvonulás során váltakoznak a szakrális és nem szakrális terek, ugyanakkor felértékelődnek a hétköznapiak során gyakran periférikusnak számító erdei magaslatok, az emlékművek helyei. Több olyan területet is érint a csapat, amelyek régebb Szentegyházához tartoztak, amiből arra következtethetünk, hogy a hajdani határkerüléssel is rokonítható a rendezvény.

Az esemény során számos karneváli elem jelenik meg, a felvonulás és az azt kísérő látványelemek, a szokás táncos, mulatós része is ebbe a kategóriába sorolható.

Nem mellékes szempont a nagymértékű étel- és italfogyasztás jelenléte. A szerek egyfajta eszközei lehetnek a karneváli jellegű cselekvések meglevenítésének, mozgósínpadnak tekinthetők.

Következtetések

Az Őszi hadjárat vizsgálata során láthatóvá váltak azok a tényezők, amelyek az esemény létrejöttében szerepet játszottak. Az értékteremtés és értékörzés mellett a szervezők nyíltan felvállalták azt is, hogy Szentegyházát Erdély legjelentősebb huszárközpontjává akarják tenni.

A kitalált hagyományon alapuló rendezvény fennmaradásának sikere abban rejlik, hogy jó helyen és időben, tudatosan megválogatott reprezentációs eszközök segítségével, az igénynek megfelelően alkották meg. Ahogy Eric Hobsbawm is állítja „a tudatos invenció sikere arányban állt azzal, hogy mennyire sikerült olyan hullámhosszon sugározni, amire a közvélemény már rá volt hangolva” (Hobsbawm 1987: 128). Szentegyháza ilyen szempontból viszonylag ideális befogadó közegnek tekinthető, ugyanis itt már 37 éve működik a Gyermekefilharmónia, amely az Őszi hadjárhoz hasonlóan a hagyományőrzést tartja fő céljának. Működése alatt több generációval ismertette és szerettette meg a népdalokat, illetve tudatosította a székegy értékek fontosságát, a népdalok és a közösségé válás ereje által.

A tudatos megalkotás és megrendezetségi tehát jól érezhető az esemény alkalmán, időpontján, a meghívott résztvevőkön, a viselet használatának kötelezővé tételén és a helyszín kiválasztásán is.

Az eseményen való részvétel egyik fő motivációja a kíváncsiság, ugyanakkor úgy vélem, hogy meghatározó szerepet tölt be a média is az esemény népszerűsítésében. Nagy erővel bír az, ha egy kisváros hírlapjában megjelenik, hogy olyan rendezvény lesz ez, amelyre már első alkalommal a Duna Televízió stábjába is ellátogat. A média hatása azonban csak másodlagosnak tekinthető, mérvadóbb az a tény, hogy reális közösségi igény is van a hadjárat megszervezésére. Fontos, hogy egységes viseletben, együtt énekelve, emlékezve tükrözzék, azt, amit gondolnak és éreznek a helyiek.

Az Őszi hadjárat rendezése során a szervezők fontosnak tartják az emlékművek hangsúlyossá tételét, a múlt megjelenítésének szimbolikus terein való nyilvános ceremóniákat, amelyekhez kötődni lehet. Jól megfigyelhető a tudatos hagyományalkotási szándék a terek, az időpontok, a szimbólumok, és a reprezentációs eszközök megválasztása kapcsán. A kódok és szimbólumok mentén tükröződnek az esemény valódi funkciói, a hagyomány megélésének és őrzésének ideái. Nem elhanyagolható tehát a vizuális reprezentációknak tulajdonított szerep sem. Mindemellett azonban a rendezvény szórakoztató jellegű és fontos turisztikai vonatkozású funkciókat is betölt.

Elmondható, hogy a forradalomban és a szabadságharcban való történelmi szerep mértékétől függetlenül a kisváros és lakói, egy idő után szinte teljes mértékben képesek azonosulni a felvonulás által közvetített értékekkel, melyek tízennégy év alatt beépültek a köztudatba.

Jan Assmann gondolatai mentén elmondható, hogy ez az ünnep is, mint a kollektív emlékezés egyik formája, meghatározott helyhez és időhöz kötődik. Jól kifejezi egy csoport önképét és tulajdonságait, életmintáit, cselekvési, magatartási for-

máit. Rendkívül fontos szerepet kap ezek kapcsán a kollektív részvétel és a megjelenítés. Ez a rendezvény az évről-évre történő szabályszerű ismétlődésével biztosítja egy csoport identitásának kialakítását és működését, ezzel elősegítve a közösség összetartozásának érzését.

Az ünnepség magában hordoz egy olyan szemléletmódot, amely mentén a csoport elkülönül az őket csak megfigyelőktől, identitásképző funkciója így abban nyilvánul meg leginkább, hogy a csoport minden tagja osztozik a reprezentációkban. Bizonyos cselekvések és tettek, interakciók által csoportokon belüli tevékenységek is megfigyelhetők, és látható a csoporton kívüliekhez való viszonyulás is, amely elhatárolódást sugall.

Látható, hogy a helyi közösség nyitott volt a kitalált hagyomány, a magyarországi minta átvételére és megszilárdítására, illetve arra, hogy részesei legyenek ennek a reprezentációs folyamatnak. Ebben nagy szerepe lehet a közösségi kontrollnak is és a szervezők népszerűségének, elismertségének is. Fontos a belső stabilitás, ugyanakkor azon érzés keltése is, hogy a közösség képes lépést tartani másokkal. Mindezek mellett a hagyományörzés és a magyarságtudat ápolása sem mellékes.

A vendégek Szentegyházára való érkezése egyfajta szerepjátékra sarkallja a helyieket, olyan cselekvésekre, rítuselemek gyakorlására, zenés-táncos hagyományok továbbéltetésére, amelyekkel más alkalmakkor már nem igazán élnek (Pozsony 2015: 269).

Az általam vizsgált kitalált hagyomány számos lokális elemmel gazdagodott a magyarországi minta átvételét követően. A gasztronómiai elemek, a tér sajátosságai, az emlékművek, és a helyi közösségek is hozzájárulnak ahhoz, hogy egyedi és sajátos legyen az esemény.

Szakirodalom

Assmann, Jan

1999 *A kulturális emlékezet. írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

Gráfik Imre – Voigt Vilmos

1981 *Kultúra és szemiotika. Tanulmánygyűjtemény*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Haáz Sándor

2012 Három koporsó. In: Mihály János (szerk.): *Őszi Hadjárat 2006–2011*. Udvarhelyszéki Kulturális Egyesület Hargita Megyei Hagyományörzési Forrásközpont, Székelyudvarhely.

Hesz Ágnes

2004 „Ezen a napon csak magunkat ünnepeljük.” Falunap a Somogy megyei Cserénfán. In: Pócs Éva (szerk.) *Rítus és ünnep az ezredfordulón*. Tudományos konferencia Marcaliban, 2002. május 13–15. L'Harmattan – Marcali Városi Helytörténeti Múzeum, Budapest, 57–70.

Hobsbawm, Eric

1987 A hagyomány. Bevezetés. In: Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény*. MTA Néprajzi Kutató Csoportja, Budapest, 128–182.

Jakab Albert Zsolt

2012 *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár.

Keszeg Anna

2015 *A holdbéli völgy képzelete*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Kovács Ákos

2006 *A kitalált hagyomány*. Kalligram, Pozsony.

Mihály János (szerk.)

2012 *Őszi Hadjárat 2006–2011*. Udvarhelyszéki Kulturális Egyesület Hargita Megyei Hagyományőrzési Forrásközpont, Székelyudvarhely.

Mohay Tamás

1996 Töredékek az ünnepről. *Vigilia* 61. (12) 900–909.

Moscovici, Serge

2002 A szociális reprezentációk elmélete. In: László János (szerk.): *Társadalomlélektan. Válogatott tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest, 210–289.

Pozsony Ferenc

2006 *Erdélyi népszokások. Egyetemi jegyzet*. (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, I.) KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.

2015 *Háromszéki ünnepek. Dolgozatok háromszéki népszokásokról*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Zepeczánér Jenő

1999 *Udvarhelyszék az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején*. Haáz Rezső Kulturális Egyesület, Székelyudvarhely.

Imitarea campaniilor. Rolul tradițiilor inventate în construirea identității și a comunității

Campania de toamnă este un eveniment organizat în fiecare an la Vlăhița începând cu 2006. Durează trei zile și dezvăluie evenimentele istorice din 1848–1849. Evenimentul este bogat în obiceiuri și simboluri. În fiecare an se organizează în cel mai apropiat sfârșit de săptămână de 6 octombrie. În studiul de față autorul caută răspunsul la întrebarea pentru ce și în ce scop a fost creat acest eveniment. Îl interesează ce poate susține și cum funcționează o tradiție creată. Intenția de a crea tradiții se poate observa foarte bine în alegerea spațiilor, datelor și selecția instrumentelor de reprezentare. De asemenea evenimentul are funcții distractive și turistice importante. Acest eveniment care se repetă an de an asigură formarea și funcționarea unei identități de grup.

Imitation of Campaigns. The Role of Invented Traditions in the Construction of Identity and Community Building

The Autumn Campaign has been organized since 2006, and the location where this takes place every year is Vlăhița. This event lasts for three days and it revives the historic events of 1848–1849. The event is highly marked by traditional customs and symbolic elements. In his the author is looking for an answer, principally, why this event was created and for what purposes. The conscious intention to create tradition is well observed in the choice of spaces, time, symbols and means of representation. The event is amusing and also has tourism-related functions. This event ensures the formation and functioning of a group identity by repeating itself every year. It promotes a sense of community.

Mellékletek

ŐSZI HADJÁRAT
2006

HADITERV

Október 5. - csütörtök
- készenléti, vendégfogadás

Október 6. - péntek
- ánnapi szentmise, koszorúzás
- díszbéd a kultúrotthonban
- lovasbemutató
- hangverseny

Október 7. - szombat
- csapatmozgás, verbevalás
- Homoród völgyében (kb. 80 lovas, 18 szekeres vonulása, átlössz 50 km)
- 8 órakor indulás Lónete Homoródomás Szentmárton Ilona völgye - Homoród
- Feklyas házajonnel Kápolna, Szentgyházi falu

Október 8. - vasárnap
- íjász-lovasbemutató
- foodverseny
- gyógykezelés, célbalónés

Lovasvonulás útvonala

Előzmények:

- Magyarországon minden év szeptemberében a Magyarországi Huszárok Hírlapja kiadja az Őszi Hadjárat hírlapját.
- 2006. márciusban a hadjáratról volt a Magyarországi Huszárok Hírlapja cikkje.
- A hadjárat célja a huszárok hagyományainak megőrzése és a huszárság népszerűsítése.
- A hadjárat célja a huszárok hagyományainak megőrzése és a huszárság népszerűsítése.

Következmények:

- Ezen Szentgyházi Őszi Hadjárat hírlapja.
- A hadjárat célja a huszárok hagyományainak megőrzése és a huszárság népszerűsítése.
- A hadjárat célja a huszárok hagyományainak megőrzése és a huszárság népszerűsítése.

Szentgyházi Hírlap - 2006. október

3. oldal

1. Újságcikk, meghívó (forrás: Szentgyházi Hírlap, 2006. október. XV. évf.)

2. Vágta (Danis János felvétele, 2012;

<http://www.szentgyhazihuszarok.hu/keptar/category/12-2012-oszi-hadjarat-toborzout-dj>)

3. Vizuális elemek (Garamvölgyi György felvétele, 2015)

4. Huszárróham (Palotai Hédi felvétele, 2014;
<https://www.facebook.com/szentegyhazihuszarok/photos/a.518901024912597.1073741876.338526056283429/518901498245883/?type=3&theater>)

Szerzőink

Balatonyi Judit – PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, Pécs,
tanársegéd; MTA Prémium posztdoktori ösztöndíjas kutató
balatonyi.judit@gmail.com

Balogh Balázs – Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet –
az MTA Kiválósági Intézete, Budapest, igazgató
balogh.balazs@btk.mta.hu

Fülemile Ágnes – Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet
– az MTA Kiválósági Intézete, Budapest, tudományos főmunkatárs, osztályvezető
fulemile.agnes@btk.mta.hu

Gagyí József – Sapientia EMTE, Alkalmazott Társadalomtudományok Tanszék,
Marosvásárhely, egyetemi tanár
gagyijozsef@yahoo.com

Kurucz Réka – PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola,
Néprajz – Kulturális Antropológia Doktori Program
kuruczreka1@gmail.com

Jakab Albert Zsolt – a KJNT elnöke; Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár,
tudományos kutató
jalbertzsolt@yahoo.com

Lajos Veronika – ME AFTI Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék, Miskolc,
adjunktus
lajosvera@yahoo.co.uk

Nagy Zsolt – BBTE Hungarológiai Doktori Iskola, Kolozsvár, doktorandusz
nagycszolt@yahoo.com

Nemes Gusztáv – Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont,
Közgazdaságtudományi Intézet – az MTA Kiválósági Intézete, Budapest,
tudományos főmunkatárs
nemes23@gmail.com

Pál Emese – BBTE Hungarológiai Doktori Iskola, Kolozsvár, doktorandusz
mesi_pal@yahoo.com

Szerzőink

Szabó Á. Töhötöm – BBTE BTK Magyar Néprajz és Antropológia Intézet,
Kolozsvár, adjunktus, intézetigazgató
szabo.tohotom@lett.ubbcluj.ro

Szilágyi Levente – Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet –
az MTA Kiválósági Intézete, Budapest,
tudományos kutató
szilagyi.levente@btk.mta.hu

Tőkés Gyöngyvér – Sapientia EMTE, Alkalmazott Társadalomtudományok Tanszék,
Marosvásárhely, adjunktus, tanszékvezető
gyongyvert@gmail.com

Vajda András – a KJNT alelnöke; Sapientia EMTE, Alkalmazott
Társadalomtudományok Tanszék, Marosvásárhely, adjunktus
vajdandras@yahoo.com

A 21. századra a nagy társadalmi-politikai változások a hagyomány pozíciójának megingását, nagymértékű megváltoztatását eredményezték. Mindezek kikezdték a közösségek szerveződésének korábban érvényben lévő modelljeit. A hagyomány és a hagyományt fenntartó közösségi keret folyamatos változásban van: a 21. századra a rurális térségekben a mindennapi életet is globalizációs és modernizációs folyamatok, illetve az információs és kommunikációs eszközök széleskörű elterjedése határozzák meg.

Mi lesz a klasszikus értelemben vett hagyománnyal, illetve mi számít hagyománynak a transzlokális és a transznacionális hálózatokra épülő életvezetés korában? Mit jelent a hagyomány és a mindennapi életvezetés, a fokozott transzfrontális migráció és a változó mediális környezetekben való jelenlét korában? Milyen társadalmi és gazdasági következményekkel jár a hagyomány változása a közösségek szintjén? Hogyan befolyásolja az etnikai együttműködés helyzeteit?

ISBN 978-606-9015-15-5

9 786069 015155